

RIG

ÅRGÅNG 29

1946

TIDSKRIFT UTGIVEN
AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

REDAKTION: SALOMON KRAFT

R I G

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

TJUGONIONDE ÅRGÅNGEN

REDAKTÖR OCH ANSVARIG UTGIVARE
SALOMON KRAFT

STOCKHOLM 1946

Jörn Hallerdt
21/7 1953.

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Statsrådet *Herman Zetterberg* (ordf.), riksantikvarien *Martin Olsson* (v. ordf.), museilektor *Mats Rehnberg* (sekr., adr. Nordiska museet, Stockholm), kapten *Nils Strömbom* (v. sekr.), direktör *Sten Westerberg* (skattm., adr. Box 235, Stockholm 1), professor *Nils Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, intendent *Erik Andrén*, intendent *Gösta Berg*, landshövding *Thorwald Bergquist*, professor *Henrik Cornell*, professor *Sigurd Erixon*, förste antikvarien *K.-A. Gustavsson*, docent *Salomon Kraft*, professor *Erik Lundberg*, förste antikvarien *Tord O:son Nordberg*, professor *Sigfrid Svensson*, intendent *Sigurd Wallin*.

REDAKTIONSUTSKOTT (1946)

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*, filosofie licentiat *Sam Owen Jansson*, förste antikvarien *Tord O:son Nordberg*, professor *Sigfrid Svensson*.

REVISORER

Registrator *Ola Bannbers*, filosofie doktor *K. E. Sahlström*.

REVISORSSUPPLEANTER

Filosofie doktor *Agnes Geijer*, amanuens *Brita Stjernswärd*.

TRYCKERI AKTIEBOLAGET THULE
STOCKHOLM 1946

460804

INNEHÅLL

<i>Eino Jutikkala</i> , Besittningen av åkerjord i Finland före tegskiftets införande	1
Early Partition of Arable Land in Finland	15
<i>Nat. Beckman</i> , Distingen och månkalendern	16
The Disting at Uppsala and the Moon Calender	23
<i>Gunnar Hobroh</i> , En ålderdomlig grimma och dess anförvanter	25
An Old-time Bridle and its Congeners	42
<i>Göran Axel-Nilsson</i> , Gustavianska gravkoret	44
La chapelle funéraire de Gustave-Adolphe à l'église de Riddarholmen, à Stockholm	73
<i>Mårten Liljegren</i> , Kring Hans Jakob Kristler	74
Quelques notes sur l'architecte Hans Jakob Kristler	94
<i>Olle Ahlberg</i> , Tingsplatser i Södermanland och Närke före tillkomsten av 1734 års lag	96
The Session Places of the District Court in Södermanland and Närke	124
<i>Erik Abrahamson</i> , Olaus Magnus' skotska källor	126
Olaus Magnus and his Scottish Sources	134

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

<i>Gunnar Bolin</i> , Snorre Sturlasson och Distingen i Uppsala. Ett genmäle	136
<i>Nat. Beckman</i> †, Humanister och siffror	138

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

<i>Marshall Lagerquist</i> , Marieberg. En lysande representant för svenskt sjuttonhundratäl.	
Av Carl Hernmarck	142
<i>Åke Brandel</i> , Från Tyska kyrkans glesdagar. Bilder ur svenska musikens historia	
från Vasaregenterna till Karolinska tidens slut	144

FÖRENINGSMEDDELANDEN	150
----------------------------	-----

Besittningen av åkerjord i Finland före tegskiftets införande

AV Eino Jutikkala

De ytterst få ord, som i de medeltida lagarna beröra jordbesittningen före införandet av tegskiftet eller dess fullständiga form, "det rätta solskiftet", ha givit upphov till en hel litteratur. Termen fornskifte upplyser ingenting om beskaffenheten av den därmed betecknade delningsmetoden, medan begreppet *i hambre*, vilket de flesta forskare uttytt såsom identiskt med fornskiftet, erbjuder möjligheter till filologiska tolkningsförsök. Språkforskarna alltifrån 1600-talet såsom Loccenius, Verelius, Ihre och Schlyter förklarade, att *hamar* el. *hammar* betecknar bergig eller stenig och skogbevuxen mark eller backe. Efter det tysken Grimm vid mitten av 1800-talet förväxlat orden *hammare* och *hammar*, uppkom en tolkning, enligt vilken vid verkställandet av ett hammarskifte hammarkastens längd bestämde, huru mycket jord var och en delägare fick taga i besittning. Liljenstrand fäste uppmärksamhet vid de "Torshammare", som voro inristade på vissa gränsstenar. Fransmannen Beauchet betonade, att ordet hammarskifte tydde endast på dessa symboliska figurer, medan Lindblad påpekade, att *hammare* även hade betydelsen av kors och att "byn i hambri" sålunda betecknade en by, där åkrarna genom två i kors gående linjer indelats i fyra gårdar. De flesta forskarna av denna grupp (tyskarna Meitzen och Haff, vilken som bekant särskilt studerade förhållandena i Danmark, samt med vissa reservationer Rhamm, liksom senare svensken Bergman), ansågo, att den enskilda äganderätten redan under hammarskiftets tid var beständig, medan Liljenstrand och Beauchet förfäktade åsikten, att jorden då var gemensam och periodiskt skiftades mellan samägarna.¹

¹ C. J. Schlyter, *Glossarium ad corpus juris Sveo-gothorum*, Stockholm 1879; L. Beauchet, *Histoire de la propriété foncière en Suède*, Paris 1904; J. C. Lindblad, *Om laga skifte*, Uppsala 1835; A. Liljenstrand, *Om skifte af jord*, Helsingfors 1857; samme förf., *De nordiska byggningsbalkarne*, Helsingfors 1881; A. Meitzen, *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven*, 1—3, Berlin 1895; K. Haff, *Die dänischen Gemeinderechte*, I—II, Leipzig 1909; K. Rhamm, *Die Grosshufen der Nordgermanen*, Braunschweig 1905; C. G. Bergman, *Studier i svensk servitutsrätt*, II, Uppsala 1909.

Från slutet av det 19:e århundradet påverkades frågans behandling starkt av den då förhärskande teorin om ursprunglig besittningsgemenskap. Teorin lanserades redan på 1820-talet av en dansk lantmätare, Olufsen. Från första början begicks det metodiska felet, att samtida förhållanden i Europas olika länder utan vidare ansågos belysa jordbesittningens former under medeltiden, ja till och med under förhistorisk tid. På lantmäterikartor såg man överallt tättbebyggda byar omgivna av gemensamma åkergräddorna, och fastän åkergräddorna i Västra Europa hörde till vissa hemman och icke brukades samfällt, trodde man sig i det ryska *mir*-samhället ännu kunna se spår av det stadium, då byjorden periodiskt skiftades jämnt mellan samtliga delägare. Dyliga förhållanden ansågos motsvara ett bondesamhälles verkliga behov, och då den historiska utvecklingen syntes oavbrutet föra från kollektiva besittningsformer till allt mera individuella, befarade man, att denna process skulle leda till bondeklassens undergång: i föregångslandet England hade ju storbruken efter storskiftets genomförande och bysamhällets sprängning faktiskt uppslukat bondegräddorna, och härvid tillämpades den vanliga slutsatsen *post hoc, ergo propter hoc*. Tidspräglad såsom alla teorier utgjorde denna tanke den ekonomiska liberalismens ledande teori om jordbesittningens ursprung, oberoende av forskarnas socialpolitiska åsikter. Enstaka författare kunde gå så långt i sin tendentiösa framställning som Liljenstrand, vilken öppet förklarade, att lägger man "den nakna idén om *jus prius occupantis*" till grund för äganderätten — vilket ju måste leda till en motsatt uppfattning om jordbesittningens tidiga former — "bereder man endast väg åt socialister, kommunister, nihilister och andra den rätta samfundslifnadsens fiender" (!).²

Lärobyggnaden uppfördes vid mitten och under senare hälften av 1800-talet huvudsakligen av tyskarna Hanssen, v. Maurer och Gierke, engelsmannen Maine och fransmannen de Laveleye, och fastän Meitzen icke trodde på dess allmängiltighet, tillämpade han den uttryckligen på germanerna. Även för svensken Kreuger var det faktum, att svenskarna voro arier, tillfyllest för att ådagalägga, att jordbesittningen i Sverige jämlikt teorin hade utvecklats sig uppifrån nedåt: de första ägarna voro häraderna, först i ett yngre stadium byarna och långt senare de enskilda hemmanen. Inom byalaget skiftades åkrarna varje år mellan delägarna. Åström hävdade den principen, att utgångspunkten för äganderätten är en "*specificatio af en res communis*", icke "*occupatio af en res nullius*". Samma uppfattning förekommer med växlande skiftningar bl. a. hos Schütz, Hjelmerus och Forssman samt ännu i våra dagar hos svensken Frödin och danskarna Aakjær och Jørgensen.³ På

² Liljenstrand, Byggningsbalkarne, förord, s. III.

³ J. Kr. Kreuger, Studier rörande de agrariska förhållandenas utveckling i Sverige, Lund 1882; J. Hjelmerus, Om laga skifte, Lund 1889; E. J. Schütz, Om skifte af jord i Sverige, Sthlm 1890; A. Åström, Om svensk jordäganderätt, Sthlm 1897; H. Forssman, Om skifte

det fornfinnska samhället tillämpades teorin av Y. K. Yrjö-Koskinen 1890; juristerna i Finland ha med undantag av de senaste arbetena anslutit sig till den, och den ivrigaste förespråkaren fann den i historikern Melander, som påstod att byalagets åkrar före tegskiftets införande växelvis nyttjades av var och en av samägarna. Medan de flesta här omtalade nordiska forskarna icke alls anfört nya fakta utan använt en i historieskrivningen ovanlig deduktiv metod, har Melander förtjänsten av att ha framdragit en väldig massa material ur arkiven.⁴

Under tiden hade emellertid ute i Europa uppfattningen om jordbesittningens tidigare former förändrats.⁵ Redan på 1880-talet framställde den snillrika fransmannen Fustel de Coulanges sin avvikande mening. Ryssen Simkhovitsch bevisade, att mir ingalunda var något fragment av urtidens samhälle utan en under livegenskapen och på kronojorden delvis så sent som på 1800-talet genom tsarernas agrarpolitik uppkommen institution. Analogt, fastän helt oberoende av honom ha danskarna Lauridsen och Larsen betonat, att den medeltida byn och det regelbundna solskiftet i Danmark voro resultat av en omfattande reglering ovanifrån, som rent av betydde ett ingrepp i bondelivet. De romantiserade drag, som man ansett vara karakteristiska för det fria och uråldriga bondesamhället, tycktes överallt vara en produkt av furste- eller adelsväldet. Tysken Hildebrand med sin bistra kritik samt framför allt österrikaren Dopsch och hans lärjunge Wührer med deras ingående detaljanalys ha bekämpat teorin om besittningsgemenskapen, och år 1934 förkunnar den amerikanska uppslagsboken *Encyclopaedia of social science* kanske med någon överdrift: "The theory — — — that agrarian communism involving periodic redistribution of farm land, as typified in the Russian mir,

och annan jorddelning i by, i Svenska Lantmäteriet 1628—1928, 2, Sthlm 1928; J. Frödin, Den nord- och mellansvenska byns organisationsformer och upplösning, i Institutet för sammenlignende kulturforskning, A XV, Oslo 1933; S. Aakjær, Bosættelse og bebyggelseformer i Danmark i ældre tid, Bidrag till bondesamfundets historie, 2, Oslo 1933; P. J. Jørgensen, Dansk Retshistorie, Kbhvn 1940.

⁴ Y. K. Yrjö-Koskinen, *Suomalaisten heimojen yhteiskunta-järjestyksestä pakanuuden loppu-aikoina*, Jyväskylä 1890; J. N. Lang, *Om delningsgrund i by*, Helsingfors 1901; K. R. Melander, *Über die Hamarteilung in Finnland im 17. Jahrhundert*, i *Acta Acad. Scient. Fennicae*, B I, Helsingfors 1909; samme förf., *Vanhimmat maanjaot*, i *Suomen maanmittauksen historia*, 1, Helsingfors 1933; samme förf., *Hammarskiftet i Finland i belysning av historiska aktstycken*, i *Rig* 1938.

⁵ En klassificering av forskarna under tvenne motsatta rubriker bortser naturligtvis från individuella nyanser samt avvikande lösningar av härmed sammanhängande spörsmål, vilka förekomma hos olika skribenter. Men denna schematisering är för korthetens skull nödvändig, eftersom idéhistorien icke är huvudsak i denna uppsats.

was an initial stage in the development of all peoples has been definitely disproved".⁶

Vår uppfattning om den äldsta jordbesittningen i Norden kan — tillspetsat uttryckt — icke bero på huruvida ett ställe i Tacitus' *Germania* läses *in vices* eller *invicem* eller *in vicis* eller *vicinis*. Men då så många forskare utgått från en på förhand omfattad idé, är det icke likgiltigt på vad sätt man har trott att förhållandena gestaltat sig hos andra folk, i synnerhet de germanska. En översikt av frågans behandling i utlandet är nyttig, eftersom man endast med tillhjälp av den kan genetiskt förklara förekomsten av uppfattningen om ursprunglig besittningsgemenskap i Sverige och Finland, där först Melander använt inhemskt material till stöd för denna åsikt.

Redan under den gamla teorins högkonjunktur hade några svenska forskare uttalat sin avvikande åsikt: en praktikens man, lantmätaren Falkman, samt efter sekelskiftet Norrby och Sandström.⁷ Enligt dem uppkom det tillstånd, som betecknades med ordet hammarskifte, genom enskilda intagor på byns samfälliga mark. I Finland kom Fontell på grund av ett omfattande kartmaterial till resultatet, att fornskiftet, som betecknade "syndersbruk på samfällig mark", gällde bröstmarker, medan hammarstyckena l. hamrarna voro enskilda inhägnader på utmarken. Han tycks dock ha ansett, att byalaget samtidigt innehade gemensamma åkrar.⁸ Lantmätarna Sarvi och Gustafsson påstodo, att hamrarna voro små åkertäppor under ständig äganderätt. Av det av flera yngre geografer såsom Smeds i Finlands samt Nordholm, Lindgren, Dahl och Enequist i Sverige studerade kartmaterialet ha dessa forskare ansett det framgå, att de äldsta åkrarna voro oregelbundna, blockformiga en-

⁶ Fustel de Coulanges, *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*, Paris 1885; samme förf., *Le problème des origines de la propriété foncière*, *Revue de questions historiques*, 1889; H. Larsen, *Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer*, i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed*, 1918; P. Lauridsen, *Den gamle danske Landsby*, i *Aarbog for dansk Kulturhistorie*, 1899 (Aarhus); W. G. Simkhowitsch, *Die Feldgemeinschaft in Russland*, Jena 1898; R. Hildebrand, *Recht und Sitte auf den primitiven wirtschaftlichen Kulturstufen*, Jena 1907; A. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, 1, 2. Aufl., Wien 1923; K. Wührer, *Beiträge zur ältesten Agrargeschichte des germanischen Nordens*, Jena 1935; *Encyclopædia of Social Science*, XVI, New York 1934.

⁷ L. B. Falkman, *Om mått och vigt i Sverige*, Sthlm 1884; J. Sandström, *Om "hammar" och "solskifte"*, i *Fataburen* 1909; R. Norrby, *När blef Sveriges befolkning i egentlig mening bofast?*, i *Bidrag till kännedomen om de svenska landsmålen och svenskt folkliv*, XIX, Sthlm 1901.

⁸ A. G. Fontell, *Om by i fornskifte och 'i hambre'*, i *Svenska litteratursällskapets skrifter*, 167, Helsingfors 1923; samme förf., *Anteckningar och aktstycken rörande forn-, sol- och hammarskiftet i Finland*, *Fennia* 52, Helsingfors 1928. Mot Fontells tolkning, att "by i hambre" i motsats till solskiftad by betecknade "by som hade sin jord i samfällighet", måste invändas att samfälligheterna fortbestodo ända till storskiftets genomförande.

skilda inhägnader.⁹ Försiktigare har Erixon uttalat sig.¹⁰ I stort sett ger även den moderna svenska litteraturen det intrycket, att sistnämnda uppfattning om jordbesittningsförhållandena under tidig medeltid numera är rådande. Då Melander 1937 och 1938 i denna tidskrift behandlat frågan ur finsk synvinkel och framställt den motsatta åsikten, kunna svenska läsare lätt få den uppfattningen, att utvecklingen i Finland gick andra vägar än i det övriga Europa. Det är därför påkallat att upptaga frågan till ny behandling.

Ordet hammar förekommer veterligen aldrig i aktstyckena från östra Finland. Men eftersom vissa drag i det karelska samhället återopats till stöd för teorin om besittningssamfund, kunna de karelska förhållandena här icke förbigås. Man kan ju icke tillbakavisa en sådan analogislutsats, att bondesamhället i det tidigare utvecklade västra Finland under tidig medeltid gestaltat sig ungefär på samma sätt som i Karelen på 1500- och 1600-talen. Men vid behandlingen av det karelska samhället har samma begreppsförvirring förekommit som anhängarna till omnämnda teori ofta gjort sig skyldiga till. De tyckas ha förväxlat två olika begrepp: jord, som icke ännu blivit tagen i besittning och fördenskull ingen ägare har (*res nullius*), samt jord, som äges kollektivt av vissa samägare. Det är särdeles viktigt att i Finland uppmärksamma denna skillnad, därför att det där och i synnerhet i de östra delarna av landet fanns gott om jord, som ingen ägare hade, förrän kronan och konungamakten gjorde sin äganderätt till all dylik jord gällande. Dessa ägor kunna inte jämföras med de svenska allmanningarna. Voionmaa har i sitt stora arbete om den säregna sedvanerätten i Karelen bevisat, att enskild besittningsrätt under den äldre perioden var den förhärskande formen, och att frågeställningen, huruvida jorden tillhörde de enskilda eller vissa samfund, är helt missledande, såframt vi gå tillbaka till de äldsta tiderna, då man ännu inte kände till någon beständig jordegendom, vare sig privat eller kollektiv, inom detta samhälle, som blott idkade jakt och svedjebruk.¹¹

Då man ur de sparsamma ord i Upplandslagen, Västmannalagen, Södermannalagen samt landslagarna, som behandla skiftesväsendet före tegskiftet,

⁹ G. Sarvi, Beiträge zur Kenntnis der Hamarteilung, Maanmittaus 1928; A. Gustafsson, Hamarskipt, Helsingfors 1934; H. Smeds, Malaxbygden, Helsingfors 1935; G. Nordholm, Geografiska studier över de nordeuropeiska byarnas grundformer, i Svensk geografisk årsbok, 1931; G. Lindgren, Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt, i Geographica, 6, Uppsala 1939; S. Dahl, Torna och Bara, studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860, Lund 1942; Gerd Enequist, Nedre Luledalens byar, i Geographica, 4, Uppsala 1937.

¹⁰ S. Erixon, Skultuna bruks historia, 2, Sthlm 1935; samme förf., Klungby och hammarskipte, i Namn och bygd, 1935.

¹¹ V. Voionmaa, Suomen karjalaisen heimon historia, Helsingfors 1915.

försökt pressa ut så mycket som möjligt, torde det intressera svenska läsare att veta, på vad sätt 1500- och 1600-talens finska lagöversättare ha tolkat lagrummet "ligger han (jorden) i forno skipt och hambre" (Kristoffers landslag, byggningabalken, kap. 1; enligt Magnus Erikssons landslag "i hambre och forne skipt"). Två av dem, Liungo Thomæ och herr Mårten, anse att förnskiptet icke är identiskt med den skiftesform, som beskrives med orden *i hambre*. Bägge översätta den första delen av sammansättningen *forno skipt* med ordet *vaco*, som i nutidsspråket (*vako*) betyder *fåra*; i Juslenius' lexikon (1745) översattes dock *vacomitta* (mitta = mått) till latin med *juge-rum* och till svenska med *åkerstycke*. Detta ord tyder alltså på något slags blockskifte, om det ock måste erkännas, att det är vågat att bygga något på denna tolkning. "I hambre" översattes av Liungo Thomæ med en sammansättning, i vilken det ena ordet icke mera är i bruk, men betydelsen torde vara "i stenbunden skogsmark", medan herr Mårten använder uttrycket "i krökskifte". Det är möjligt, att han med detta uttryck avser de tvärtegar, vilka kallades hamrar (se nedan), men denna betydelse hos ordet *hammar* kan ha uppkommit först efter tegskiftets införande och hjälper oss icke att bringa klarhet i frågan om jordbesittningen dessförinnan. Den tredje lagöversättaren, Kollanius, sammanslår — liksom de flesta moderna forskare — de båda termerna till ett begrepp. Lagrummet lyder enligt honom "skiftad i bukter och stycken". Antar man, att de olika hemmanens åkrar voro små, oregelbundna stycken och att gränsen som skilde dem åt icke var någon rät linje såsom senare mellan tegarna på de solskiftade åkrarna, så har lagöversättaren knappast med ett par ord kunnat mer träffande beskriva skiftesformen än Kollanius gjort. Han förutsätter möjligen, att detta tillstånd icke uppkommit spontant, utan genom något slags skiftesreglering, som föregått tegskiftet. Den bild han ger påminner sålunda fullständigt om fornskiptet i Västergötland sådant Lindgren skildrat det.¹²

Icke ens den svagaste antydning om att åkrarna ägdes eller utnyttjades gemensamt av hela byalaget kan skönjas i dessa lagöversättningar, lika litet som en sådan ingår i en annan samtida lagtolkning, i Karl IX:s förslag till förändringar av landslagen. Det något oklara tillägget till orden "i fornu skipte och hambre" lyder: "— — thet är att huar weet tegh sin och huadh honom bör i skogh och alla uthäghor".¹³

I domböckerna och skifteshandlingarna samt på kartorna förekommer ordet *hammar* (eller *hamar*) antingen i sammansättningen *hammarskifte* eller i sammansättningarna *hammarland* och *hammarteg* eller endast i formen *hammar* (ofta förvrängd på olika sätt). De tre sistnämnda orden beteckna

¹² W. G. Lagus, Sveriges rikets landslag —, öfversättning på finska språket af Ljungo Thomæ, s. 78; Suomen kielen muistomerkkejä, II: 1, s. 58, III: 1, s. 86.

¹³ Handlingar rörande Sveriges historia, Andra serien I, s. 176.

ovedersägligen ett konkret jordstycke, alltså icke förrättning av något slags jorddelning. Det förstnämnda ordet kan beteckna såväl jord som delning, men heter det att ett hammarskifte tillhör en viss bonde eller talar man om två eller flera hammarskiften, kan icke heller detta ord beteckna delning. Lindgren har med hänvisning till landslagen, där uttrycket "ligga i hambre" icke förbindes med något "skifte", påstått, att något hammarskifte d. v. s. delning aldrig funnits till, men några uttryck, såsom Södermannalagens ord "allt hammarskifte vare afskaffat" (byggningsbalken, kap. 11),¹⁴ kunna rimligtvis förklaras endast om man förutsätter, att detta ord jämväl kunde avse en viss skiftesform.¹⁵ I alla fall förekommer ordet hammar vanligen i sådana sammanhang, där det betecknar ett konkret jordstycke, medan de äldre forskarna enbart använde begreppet hammarskifte i betydelsen av jorddelning och sålunda av själva ordet ledades att tänka på årsskiften och periodiska ombyten.

Konstaterandet av detta faktum utgör naturligtvis icke något svar på frågan om själva besittningsformen, eftersom de i urkunderna omtalade, ännu under tegskiftets tid fortbestående hammarägorna givetvis kunna befinna sig antingen i samfällid eller i enskild ägo. För att avgöra detta behöva vi detaljerade källuppgifter, och ju äldre källan är, desto större är dess beviskraft, ty det är åtminstone teoretiskt möjligt, att hammarlanden utan att byta benämning under tidernas lopp övergått från samfällid till enskild egendom, om ock detta påstående icke kan ledas i bevis.

Den äldsta urkunden, där begreppet hammar i Finland förekommer, är från år 1410, alltså en tid, då tegskiftet endast några årtionden tidigare hade införts i det sydvästra kustlandet — där dock på grund av strö- eller småbybebyggelsen ombildningen icke kan ha varit så genomgripande — då det som bäst vann insteg i västra Nyland och Nedre Satakunta samt då det ännu icke tagits i bruk i Tavastlands stora byar, kort sagt från en tid, då den omstridda forna skiftesformen ännu var förhärskande. Då heter det att Åbo domkyrka i Virusmäki by, som ligger i Åbo stads närmaste omgivning, i det ena åkergårdet ägde jord, som var tvist underkastad, samt "j then andra — — vij teegha, huar thera vtoff ottho alna, ffor vtan hammar skipthe".¹⁶ Storleken av de jordstycken, som lågo i tegskifte med grannarnas lotter, var som vanligt fixerad medelst en uppgift om deras bredd, men om hammarskiftets areal få vi ingenting veta, antagligen därför, att det var blockformigt och dess dimensioner sålunda voro svåra att uppge. Men säkert är, att hammarskiftet tillhörde domkyrkan enskilt, ty hade det varit samfällt för hela

¹⁴ Landskapslagarna citeras här enligt Holmbäck-Wessén.

¹⁵ Jfr även den av Melander, Fontell och Nordholm behandlade lagmansdomen från Pernå av år 1551 (omtalas bl. a. i Rig 1938, s. 82).

¹⁶ Registrum Ecclesiae Aboensis, s. 241.

byn, skulle man vänta en redogörelse för samägarnas antal och huru stor del domkyrkan hade rätt till. En annan medeltidsurkund behandlar ett fall, där en gård var delaktig i tegskiftet i byns ena åkergerde men i det andra innehade endast hammarland: enligt ett dombrev från år 1485 hörde till Paalila frälsehemman (nuvarande Nystads landsförsamling) "tolf stenger frelse jord I norra gärdet och Hammar skiffte [i?] thz södra gerdet". Ivar Flemings jordbok, som är avfattad ca 1540 och där även dombrevet av år 1485 finnes kopierat, omtalar vidare ett hammarland, vars storlek fixeras genom att man uppger dess avkastning: i Kodiala by (Nykyrka socken) ägde Ivar Fleming "i Hammarskiffte — — try åker stycken till tw spanna land sädesland" samt på en äng "twå teghar och tw hamar skiffte wexa til siw lass".¹⁷ Icke heller i dessa redogörelser finnes något som kunde häntyda på samfällad besittning. Påstår man, att här, alltså i de äldsta kända fallen, det "ursprungligen samfällda" hammarlandet, som förmenas framträda i handlingarna trehundra år senare, hade "övergått" till enskild egendom (Melander), gör man till axiom just det som man borde bevisa. Tvärtom kunde man utan att förgripa sig på urkunderna framhålla, att de ännu i sen medeltid enskilda hammarlanden innan 1700-talet genom arvskiften m. m. övergått i samfällad egendom. Men något direkt stöd för detta påstående skulle man icke heller kunna finna, och att leta därefter vore för övrigt onödigt, då icke ens de senare handlingarna innehålla något säkert bevis för att ett hammarland någonsin skulle ha befunnit sig i samfällad ägo. Och dock ha ur domböcker och kartor dragits fram tiotals sådana fall där ordet hammar förekommer.¹⁸

År 1659 kommo två bönder i Alkkula by (nuvarande Viiala socken, Tavastland), Jakob och Bertil, överens om att byta ägor sinsemellan. De innehade både tegar och hammarland i byns bägge åkergerden, och jordboken upplyser oss om, att hemmanen voro precis lika stora både till mantal och öretal. Häradsrätten stadfäste bytet, men antagligen hade de av Bertil tidigare innehavda hammarlanden varit större eller av bättre beskaffenhet än Jakobs, eftersom den förre sedermera önskade få bytet återkallat under påstående, att han givit sitt samtycke därtill i drucket tillstånd. Rätten upphävde dock icke sitt tidigare utslag. Detta fall har på grund av ett svår-förklarligt ord spelat en viktig roll vid bevisandet av att hammarlanden ägdes samfällt.¹⁹ Det heter nämligen i dombrevet, "att Bertill schall här effter oförändrat bruka det Jacob innehafft hafwer", och Melander tolkar

¹⁷ Ivar Flemings jordbok (en avskrift i Finlands Riksarkiv).

¹⁸ De flesta fallen publicerade i Melanders och Fontells uppsatser, ett fåtal av A. Kaasalainen, *Kylämuodosta ja vainiojärjestyksestä Lounais-Suomessa* 16- ja 17-sataluvulla, Helsingfors 1906, samt E. Jutikkala, *Ennen sarkajakoa*, *Hist. Aikakauskirja*, 1943.

¹⁹ Publicerat av Melander bl. a. i *Rig* 1938, s. 79.

ordet "oförändrat" så, att åkrarna tidigare hade gått i ombyte. Men huru kunna samägarna sinsemellan byta sina samfällda ägor? På sin höjd kunde man påstå, att Jakob och Bertil nyttjade hammaråkrar växelvis och att ordningen nu ändrades, men därom talas det icke. Dessutom fanns det i byn även två andra hemman, vilka borde varit delaktiga i samfällda åkrar, ifall sådana funnos, men deras ägare synas ingenting ha haft att skaffa med den ansökta och beviljade regleringen. Ordet "oförändrat" torde kunna förklaras så, att hemmanen i sin helhet utan några förändringar byttes mellan Jakob och Bertil; att märka är, att ordet hänför sig icke endast till hammarlanden, utan även till de tegskiftade åkerlotterna.

I detta liksom i flera andra tydligare fall ingingo hammarland i de ägor, som ett hemman enligt sitt skattetal innehade på byns tegskiftade bolåkrar. På grund av att åkrarna icke alltid hade formen av en parallelogram och icke heller kunde indelas i skiften av dylik form (ordet skifte här använt i betydelse av åkergårdets underavdelningar, motsvarande det tyska *Gewanne* och det engelska *furlong*) kunde de inte i sin helhet stängfällas, åtminstone icke i en enda riktning. Vid sidan av de s. k. långtegarna uppkommo någorlunda regelbundna tvärtegar samt överlopsstycken av alla slags former; å andra sidan erhöll kanske någon gård vid delningen icke "sina fulla tegar". Tvärtegarerna bära någon gång på kartorna namnet "hamrar", vilket ord av folket förväxlades med "hammare" och kunde sålunda på finska heta "wasara".²⁰ Vid en häradsyn i Kurhila by (Asikkala socken, Tavastland) år 1680 påbjödos nämndemännen att skifta "öfverloppstäppor" åt de bönder, "som sin fyllnad ännu icke i wasarategarna hafva bekommit".²¹ I dylika fall förekommer ordet hammar uppenbart i överförd och sekundär betydelse. De i dombreven omtalade hammarlanden, som lågo inom bolåkergården, torde ha varit överlopsstycken.

Benämningen hammar användes emellertid oftast för odlingsstäppor utom hägnaderna, i synnerhet på byns utmark, och att dessa små inhägnader trots samfällad besittningsrätt till själva utmarken voro enskild egendom, torde icke ens ha satts i fråga. Melander omnämner i Lempälä "ett stort, åkrar och ängar omfattande område, som heter *hamari*", och anför till stöd för att hammarlanden voro samfällda följande ord på en något tidigare karta: "samfält mark alt rundt omkring dessa ängiar".²² Äganderätten utom detta område kan dock icke ha någon beviskraft på förhållandena inom hägnaderna, om vilka man vet, att där funnos ett stort antal äng- och åkerstycken och att dessa med undantag av en äng, som var gemensam för två hemman, enskilt tillhörde en herrgård och elva bondgårdar.

²⁰ Kaasalainen, a. a., s. 96; Fontell, Anteckningar och aktstycken, s. 43—54.

²¹ Publicerat i Hist. Arkisto XXIV: II, protokollen s. 112.

²² Rig 1938, s. 94.

Det har dock påträffats ett fall, där hammarlandet förklaras vara gemensamt för hela byalaget. År 1743 beskyllde fyra bönder i Haapaniemi by (Kangasala socken, Övre Satakunta) den femte grannen Jussila för att han skulle ha tillvällat sig "byns gemensamma hammarland". Men här kan invändas, att hade man i gängse språkbruk med hammarland betecknat samfällt innehavda ägor, skulle attributet "gemensamt" ha varit ett onödigt, pleonastiskt uttryck. Och när vi erfara, att häradsrätten tilldömde Jussila hammarlandet som hans enskilda otvistiga egendom, kan den tanken icke tillbakavisas, att grannarna använde sagda uttryck endast för att betona, att ifrågavarande hammarland enligt deras mening var av ovanlig beskaffenhet vad äganderätten beträffar.

I en del fall, där hammar-ordet förekommer, är det möjligt, att de därmed åsyftade ägorna voro gemensamma för byn, såsom då det endast omtalas att ett hammarland ingick i den allmänna åkerdelningen inom byn men vem som dittills ägt hammarlandet lämnas osagt. 1600-talets domböcker äro dock icke så måna om att nämna allt vad enligt en modern läsares mening hör till sakens fullständiga utredning. Om hammarlanden endast på denna grund anses ha varit gemensamma, tillämpas det alltid riskabla argumentum ex silentio till det yttersta. Många fall äro intetsägande,²³ medan det i en del av fallen är utslutet, att hammarlanden kunde ha ägts samfällt.

På samma sätt förhåller det sig med de övriga termerna, vilkas förekomst i aktstyckena använts som stöd för teorin om besittningsgemenskap, liksom "samfälte åkrar", "skiftesbröder" och "hoopstycke". Såsom redan Kaasalainen i Finland och Nordholm i Sverige påvisat, är "samfälte åkrar" endast en synonym till "bolåkrar" eller "stångfallsåkrar" och åsyftar sålunda de av grannarna gemensamt omgärdade tegskiftade åkrarna. Delägarna i dessa åkrar kallades för "skiftesbröder", oaktat det de hade sina enskilda tegar, ty verkställdes en ny reglering, blevo ju allas ägor på nytt skiftade. Hoopstycke åter betecknar ett blockformigt enskilt åkergräde, såsom det framgår t. ex. av skatteundervisningarna för Viborgs län och för vissa delar av Egentliga Finland, där sådana under Gustav Vasas tid voro den förhärskande skiftesformen.²⁴

Ytterligare har man åberopat 1743 års resolution på allmogens besvär, där det heter i 14 §, att "en del Allmoge på des inägor hafwer års skiften".

²³ Melanders bevisföring är någon gång rent deduktiv. "Benämningen hamari tyder på hammarskifte. D ä r f ö r (spärrat av undertecknad) vore det antagligt, att åtminstone grupper av samägare i hamariområdet där upptagit odlingar, som de kanske först odlat gemensamt och sedan brukat växelvis" (Rig 1938, s. 94 f.).

²⁴ Voionmaa, Karjalaisen heimon historia, s. 333; samme förf., Suomalaisia keskiajan tutkimuksia, Helsingfors 1912, s. 214.

Ett årligt ombyte av åkrar är dock uteslutet, då redan vid denna tid två- eller treskiftesbruket var allmänt; konstaterandet torde därför gälla endast bröstmarksängar. Som bevis för teorin om besittningsgemenskap har man slutligen nyttjat lantmäteri-instruktionen av år 1725. Där föreskrives bl. a.: ”— — — och i fall någonstädes vore så beskaffadt, att Hemman uti Byalag förmenas hafva ständiga åkerskiften (som dock icke finnes hafva någon grund uti Lagen), så böra alla sådane Åkerskiften aftagas och separeras med sina linier” (2 §).²⁵ Då man med ”skifte” enbart förstod ”delning”, och icke åkerstycken, uppfattades ”ständiga åkerskiften” som liktydigt med samfällda ägor, vilka årligen gingo i ombyte. ”Hela sammanhanget visar dock”, säger Enequist, ”att med åkerskiften avses delar (tegar) av åkerjorden”, och påståendet, att dessa ej hade sin grund i lagen ”skall troligen så förstås”, att bönderna enligt lagen voro ”skyldiga att underkasta sig en omdelning, när så påfordrades”.²⁶

Ett årligt ombyte av samfällda ägor är likväl ingalunda en myt, som upp-diktats av 1800-talets teoretiker. Tvärtom känner även i Finland den i vår tid eller tidigare antecknade folktraditionen liksom redan 1600- och 1700-talens domböcker otaliga fall, där detta system tillämpats. Betesholmarna gingo i ombyte mellan byalagets gårdar; hälfterna av ett kluvet hemman åtnjöto vissa ängar växelvis; små ängstycken övergingo årligen från ett hemman till ett annat hemman inom skifteslaget i överenskommen ordningsföljd; på stora ängsmarker hade otroligt komplicerade metoder utvecklats vid delningar, som företogos varje år före slåttern. Rätten att draga vinter-not på de mest inbringande varpstälлена skiftade i hävdvunnen ordning mellan nejdens notlag; om genom byalagets ägor flöto flera bäckar, som erbjödo möjligheter till fiske, voro hemmanen i byn grupperade i lika många rotar, och varje rote var berättigad att utnyttja en bäck en dag eller ett år i sänder; i Tornedalen voro strömägarna vanligen fördelade i två lag, av vilka vardera åtnjöt rätten till sikfångsten varannan dag.²⁷

Exempel på årlig delning kan påträffas till och med inom de tegskiftade åkergårderna. 1742 års byordningsprojekt föreskriver i sin 16:e paragraf, vilken Frödin åberopat som stöd för teorin om besittningsgemenskapen: ”Ingen må afslå sine åker-renar i sädes-gärdet, innan samtelige Grannarne sig därom förenat, och bytes renarne först blifwit delte.” Men ett årligt ombyte av åkerrenar kan icke ha förekommit förrän själva åkerrenarna

²⁵ Citerad enligt C. W. Gylden, *Samling af Författningar rörande Landtmäteriet etc.*, I, Helsingfors 1836.

²⁶ Enequist, a. a., s. 175.

²⁷ G. Nikander, *Allmendewasser und -Wiese in den Dorfschaften von Schwedisch-Österbotten*, i *Folk-Liv* 1938; Melander, *Årsskiften i Finland*, i *Rig* 1937; E. Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*, Helsingfors 1942, s. 213—217, 225—227 och 240.

funnos till, d. v. s. förrän byalaget begynte gemensamt omgärda sina bolåkrar, och endast ifall dessa bolåkrar anses från första början ha varit samfällda, kan sagda paragraf tjäna som bevis. Det ytterst invecklade tillvägagångssätt, som enligt folktraditionen tillämpades vid ombytet av ängs-
lotter, så att dessa under en viss följd av år varje sommar skiftades på olika sätt mellan delägarna, äro icke tecken på ett primitivt utvecklingsstadium utan hellre ett resultat av den intensiva hemmansklyvningen, som ägde rum under 1700-talets senare hälft.

Det behövs icke någon ingående analys av alla dessa redogörelser för ägoombyten för att kunna konstatera två viktiga omständigheter. För det första förekommer ordet hammar, som dock ofta påträffas i domböckerna, aldrig i detta sammanhang, icke ens i de äldsta anteckningarna.²⁸ Hade hammarskifte verkligen betecknat årligt eller periodiskt ombyte av samfällid egendom, är det lindrigt sagt egendomligt att ordet och innehållet gått skilda vägar. För det andra är det vid ägoombyten icke fråga om åkrar, utan varje gång om ängar, höland, betesmarker, lövtäktsskogar, fiskevatten, strömmar d. v. s. sådana tillgångar, som naturen fritt ställer till människans förfogande. Det kunde icke tillåtas en enskild bonde att taga i besittning en stor och fruktbar slätteräng vid åstranden, utan alla som bodde i närheten av den, t. o. m. i grannsocknarna skyndade att bliva delägare. På många ängar uppkom blockskifte, som senare kanske övergick till tegskifte, medan andra ängar ända till storskiftet brukades samfällt av ett stort antal gårdar. Vid havskusten uppstod inom byalagens utstakade gränser år för år tillandning utan något mänskligt arbete; även den kundantingen skiftas eller förbli gemensam, men ingen fick tillvälla sig ensamrätt till den. Av samma beskaffenhet voro fiskevattnen.

Åkrarna däremot voro resultat av ett besvärligt arbete. Själva jordgrunden kunde till en början fritt ockuperas, och även efter uppkomsten av samfälligheterna var det under vissa reservationer tillåtet att för odlingsändamål taga jord inom den egna samfälligheten i besittning. Men för äganderätten var röjningsarbetet bestämmande. "Varhelst någon vill skifta jord, skall man lämna lika arbete mot lika" (Östgöotalagen, byggningsbalken, kap. 1), var den princip som tillämpades då grannarna önskade göra sin rätt gällande. Teoretiskt är det visserligen icke uteslutet, att detta röjningsarbete, på vilket äganderätten grundade sig, kunnat utträttas gemensamt och att den så upptagna åkern blivit samfällid egendom. Men allt vad vi veta

²⁸ "Hambre skiftet" på Forsön i Pernå socken tyckes icke ha omfattat åkerjord, och att ängen på ön brukats samfällt, kan icke bevisas (jfr Rig 1938, s. 82—84). Det är lika möjligt, att den hade varit indelad i blockformiga, enskilda lotter. Meningen var att alla tidigare dombrev rörande besittningen av dessa intagor nu skulle återlämnas, då ny förlikning ingåtts.

om den medeltida kolonisationen i Finland, tyder på enskilt besittningstagande och enstaka nybyggen.

Melander har visserligen gjort gällande, att samfällid besittning och periodiskt skifte av åkermark icke var någon sällsynt företeelse, och han har försökt stöda denna sin uppfattning även med sådana källor, där ordet hammar icke förekommer. Han redogör vidlyftigt för en karta som framställer Salmenkylä (nära Fredrikshamn) bys åkrar år 1701. Men i det av honom citerade aktstycket kan man icke finna anledning till antagandet, att det vanliga ordet tegskifte här skulle ha betytt "tegbyte" och att bönderna således skulle ha "bytt om andelar i den (åkern) efter några års lopp".²⁹ Ordet tegskifte användes troligen för vissa delar av åkrarna endast för att klarlägga, att resten var fördelad i blockformiga stycken. Beskrivningen av den samfällighet, som omfattade Lampis kyrkoby, Niipala by samt Hakkala säteri (i Tavastland) hänför sig även den till tegskiftets tid.³⁰ Meningen med kartbeskrivningens ord att "intet ordenteligt solskifte aktas i denna by" är uppenbart den att tegarnas ordning på bolåkrarna icke iakttog solskiftets principer, så att ordningen vid en ny stångfällning kunde bli en annan än vid den föregående delningen och även "ändelotterna" utan att ha någon särställning sålunda kunde byta ägare. Även i detta fall drar man grundlöst av samfällid äganderätt till oodlad betesmark och skog den slutsatsen, att uppodlingarna voro gemensamma. Dylika tätt förekommande omregleringar voro ju icke ovanliga under tegskiftets tid, men ha ingen beviskraft om förhållandena före tegskiftet. Sagda "ändelotter" i de tegskiftade åkrarna kunna knappast beteckna senare uppkomna nyröjningar. — Att bönderna i en by gemensamt innehade ett ödeshemman i grannbyn är åter en ren tillfällighet.³¹ Däremot torde det allmänt ha förekommit, att arvingarna brukade fädernegården i sämjoskifte och att åkrarna då kunde gå i ombyte. Men huruvida denna metod, som praktiserades i en tid då statsmakten försökte hindra hemmansklyvningar, har någon beviskraft om förhållandena under tidig medeltid, kan högeligen betvivlas. Så återstår av alla de hos Melander förekommande exemplen på samfällida åkrar endast ett rätt oklart fall i Anjala, ett litet utmarksstycke i Hollola samt de vid mitten av 1800-talet "samfält begagnade" åkrarna i en åländsk samfällighet, såvida med sistnämnda icke avses endast samfällida, d. v. s. gemensamt omgärdade åkrar.

Mera beviskraft om förhållandena före tegskiftet än dessa sena aktstycken ha vissa medeltidsurkunder från Tavastland, där "det rätta svenska skiftet" ännu var nästan obekant och byarna sålunda lågo "i forno skipt och hambre". I den ca 1455 avfattade vidlyftiga förteckningen över Olof Tavasts "aff-

²⁹ Rig 1938, s. 84—86.

³⁰ Rig 1938, s. 88—91.

³¹ Rig 1938, s. 84.

lingæ godz oc ängiar" uppräknas åkrar, som han köpt av olika bönder på följande sätt: "ij stykke jordh, annadh wedh kirkion ok annad j akren", "j stykke jordh hart widher Willoysens jordh", "j stykke jordh — — wedh aker gardhen, som wedh byen liggher", "Jtem köpte jak ij karp land iord aff Jusse Laurensso i Termola, annad ligger hart wid the nyæ stuffwane, ok annad hart wid Laurens Kerkos riæ". Genomgående talas det om oregelbundna, enskilt innehavda åkerstycken, aldrig om samfällda åkrar.³²

Kontrasten mellan besittningsrätten till åkrar och den till ängar och fiskevattnen är verkligen påfallande. Det är betecknande, att Haff, som utan närmare argumentering påstår, att ombytet under äganderättshistoriens tidiga skeden i Danmark var vanligt, i de medeltida lagarna eller övriga historiska källor endast finner uppgifter om ombytet av ängar, aldrig av åkrar. Och kanske vi icke avlägsnar oss för långt från vårt spörsmål, om vi anmärka, att Tacitus' omtvistade ord om de gamla germanerna, *arva per annos mutant*, icke torde avse att besittningsrätten växlade utan att ett visst jordstycke odlades endast några år i sänder.³³

Så länge icke en enda urkund påträffats, som med säkerhet skulle framställa byalagets åkrar samfällda för alla bönder, måste vår uppfattning beträffande jordbesittningen i Västra Finland före tegskiftet gestalta sig ungefär lik den bild som Lindgren skisserat av utvecklingen i Västergötland. Men ett svar alstrar gärna en ny fråga, och den lyder här: huru förvandlades de av enskilda bönder innehavda blockformiga åkerstyckena till byns "samfällda" bolåkrar? Visserligen voro icke heller de sistnämnda gemensam egendom, men nyttjandet av dem röjde många kollektiva drag. Lindgren har som förklaring påpekat omläggningen av odlingssystemet, övergången från ensäde till två- eller treskiftesbruk; om fornskiftet härvid anses vara ett mellanstadium mellan "by i hambre" och tegskiftet, är av sekundär betydelse. Författaren vore för sin del böjd att betona även kronans verksamhet. Men även efter det tegskiftet blivit infört fortsatte utvecklingen att gå i samma riktning: den enskilda bonden blev allt mera underordnad bysamfundet. Det är lärorikt att jämföra Östgöotalagens (byggningabalken, kap. 21) bestämmelser om förfarandet med en försunlig bonde, som icke i tid bärgade sina tegar, med föreskrifterna för motsvarande fall i 1742 års byordningsprojekt (§ 27).

³² Finlands medeltidsurkunder, 4, s. 83—95.

³³ *Mutare* skall översättas med *déplacer* och icke *échanger*, säger Fustel de Coulanges (Recherches sur quelques problèmes d'histoire, s. 266—268). På samma sätt tolkas orden av filologer som Much, Wolff och Persson. Jfr Melander, Tacitus' Germania als Quelle der deutschen Urgeschichte, Acta Acad. Scient. Fennicæ, B XLVII, Helsingfors 1940, s. 76 f.

Summary

Early Partition of Arable Land in Finland

The extremely scanty references in Swedish medieval laws to what is called *forn-* or *hammarskiftet*, i. e. the partition of land before the introduction of the open field system have given rise to an extensive literature. From the end of the 19th century the treatment of the question has been strongly influenced by a theory imported from the Continent, where, nevertheless, it has been repudiated or at least criticized, viz. the theory of an original community of possession. With the exception of the Finnish scholar Melander, however, none of the writers who applied the idea to Scandinavian conditions adduced Scandinavian material of any importance in support of this opinion. Present-day geographers, especially in Sweden, have maintained that in early times arable lands were irregular block-shaped enclosures. A renewed examination of the Finnish material is therefore fully justified.

The author gives, to begin with, an account of the different ways in which, in the 16th and 17th centuries, the Finnish translators of the national law-code interpreted the legal passages touching this *forn-* or *hammarskifte*. But not even the faintest trace has been discovered of anything that might prove that the cornfields were the common property of the whole village community. Then he passes in review all the hitherto published cases where the words *hammar* (*hamar*), *hammarskifte*, *hammarland*, and *hammarteg* occur in the court rolls or in deeds concerning partition of land. In the earliest existing documents these words unquestionably refer to arable land held in individual private ownership. In certain cases where the data are not quite unambiguous it is possible that certain kinds of land were held in common ownership by the whole village. But it can never be incontestably proved that the word *hammar* is used in connection with periodical shifting of land held in joint ownership. Certain other deeds or documents, which previous scholars adduced in support of their theory of common ownership, also seem to have been misinterpreted. It is true that a periodical or yearly shifting of landed property is a matter of common occurrence but this always referred to grass-land, pasture and fishing waters, i. e. such resources as nature places at man's free disposal. Arable land, on the other hand, was the result of hard toil, and this work it was that determined the ownership.

Distingen och månkalendern

Av *Nat. Beckman*

Den nutida historieforskningens ställning till Snorre som historisk auktoritet är ganska egendomlig. Nyligen hade jag anledning bekämpa en åsikt av Ove Moberg, som innebar, att Snorres uppgifter ha värde, då de stödjäs av skaldeuttalanden, men då så icke är, måste stämplas som rena dikten.¹ Nu senast finner jag i Rig en uppsats av fil. doktor Gunnar Bolin, som bestrider möjligheten av ett misstag av Snorre, och detta, ehuru det förmodade misstaget är så ringa som att han skulle ha generaliserat till allmän regel en sak, som faktiskt gällde det år, då han var i Sverge.² Min förmedlande ståndpunkt har alltid varit, att Snorre säkerligen haft respektabla skäl för sina uppgifter, men att dessa måste granskas från fall till fall och där möjlighet förefinnes, noggrant kontrolleras.³

Härvidlag måste ihågkommas, att Snorres kontakt med Sverge bestod i hans besök hos lagman Eskil i Västergötland. Om förhållandena i Uppland och angränsande landskap äro hans uppgifter förbluffande felaktiga. Säkerligen vet Bolin, att Snorre tar miste, då han sätter likhetstecken mellan Fjärdundraland och Västmanland. Däremot tror jag knappast, att B. kan vara fullt klar på hur grundfalskt hans påstående är, att "Uppsalalagen" skall ha vitsord mot de särskilda landskapslagarna, då överensstämmelse icke råder. Faktum var, att kungen tog sig rätt att döma i motsats mot de lokala domstolarna. Men faktum var också, att då kungen rest, måste nya kungliga domar utfärdas. Då kungen var borta, togo de lokala maktägarna saken i egen hand. Bäst framgår detta av domarna angående sjön Rusk och Nydala kloster. Även i ett antal västgötska diplom från medeltidens slut återopas västgötsk lag, trots två landslagar.⁴

¹ Olav Haraldsson, Knut den store och Sverge, akad. avh., Lund 1941.

² Studier, tillägnade Esaias Tegnéer den 13 jan. 1918, s. 200 ff. Felaktigt står s. 206, r. 11 o. 15 *nymåne*, läs *fullmåne*.

³ Jfr nedan uppräknade arbeten.

⁴ Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, I: h. 4, s. 3.

Det torde vara nyttigt att med några ord beröra distingen, sådan denna gestaltat sig i mans minne. Jag besökte marknaden flera gånger i början av 90-talet. Bäst minnes jag en gång, då jag hade sällskap med matlagskamrater från Rångedala nära Borås. Jag fäste mig vid att dessa träffade bönder från hemsocknen, som voro "du" med prästpojarna och väl sålunda knappast tillhörde de lägsta skikten. Bönderna sålde bl. a. handdukar. Ett stycke från dessas stånd slog jag mig i språk med en lappgumma, som sade sig vara hemma "överom Sveg". Vad hon hade att sälja, minns jag inte. Kanske spådde hon. Men i kringliggande stånd talade renhudarna ett ganska tydligt språk. Marknaden hade sålunda ännu c:a 1890 karaktär av verklig stormarknad för större delen av det gamla svenska riket. Där möttes lappar och knallar och många andra slags folk. Hur länge distingen varade, kan jag icke exakt säga. Men nog förefaller en vecka rimligare än de tre dagar, som Snorre uppger. Man kan väl också säga, att de, som reste från nordligaste Härjedalen, resp. från södra Västergötland, kunde ha anspråk på att få driva sin kommers en något så när lång tid. Då järnvägarna nått lappbygderna, blev ju stormarknaden överflödig. Även deras affärer kunde ju då ordnas genom post och järnväg. För säkerhets skull erinrar jag om att de minnen jag har gälla den faktiska varaktigheten, som kanske icke absolut stämde med den i författningar och kungörelser fastslagna. Officiellt avskaffades distingen 1895. I Uppsala betvivlade man, att påbudet blev effektivt.

I förbigående må erinras om att även Saxo berör Uppsalaförhållandena.⁵ Starkad skulle försöka bli fast i Uppsala, men han ogillade "mollia nolarum crepitacula", mjäkigt pingel, som förekom där. Redan Bygdén har påpekat, att detta för en gammal uppsaliensare påminner om positiv, dragspel m. m., som hördes från marknadens nöjesplats "Feithska tomten". Varje äldre uppsaliensare ger honom rätt.

Om vi skola kontrollera Snorres uppgift, så måste vi se till, när distingen faktiskt hålles. En sådan kontroll har jag företagit redan i den uppsats i festskriften till Tegnér, som Bolin citerar. Tyvärr måste jag säga, att Bolins sätt att använda litteraturen är under all kritik. Han har icke använt materialet i Svenska Akademiens ordboks artikel *distingen*. Att han icke använt de två samlingsarbeten, som skrivits av mig, beror väl på hans mistro till min vetenskapliga vederhäftighet.⁶ Att använda de hundratals almanackorna har icke fallit honom in. Men värst av allt är, att han citerar uppsatsen i

⁵ Ed. Müller-Velschow, Hafn. 1859, s. 278.

⁶ Tideräkning och historia. Sthlm 1924. Isländsk och medeltida skandinavisk tideräkning, i Nordisk kultur, 21. Alldeles särskilt förvirrad är framställningen i Svensk uppslagsbok, där det antages, att distingen under hednatiden bestämdes efter trettondagen(!).

Tegnérskriften alldeles på tok. Han beskyller mig för att ha byggt min uppfattning av distingen på "spekulationer" från senare tid. Nu är min kanske viktigaste källa Gustav Vasas registratur. Och kung Gösta sysslade nog inte med spekulationer om distingens firande på 1200-talet. Vad som intresserade honom var att få tala med stora samlingar av svenska folket. Och därvid använder han distingen och utfärdar brev, som ge klart besked om vilken dag denna hållits under resp. år.

Man skulle kanske kunna säga, att en författare, som går så vårdslöst till väga, icke förtjänar att bli tagen på allvar. Nu är emellertid förhållandet det, att vissa av Bolins felbedömningar delas av högt aktade historieforskare. Jag skall därför ta Bolins artikel till förevändning för en uppräknig av de i vitt spridda publikationer införda uppsatser, däri jag sökt vinna fasta punkter för bedömande av de isländska historikernas (naturligtvis främst Snorres) pålitlighet. Jag citerar tidskrifter o. d. endast efter band, tror mig göra läsaren större tjänst genom att ge en antydan om resp. artiklars innehåll.

Närmast var det Lauritz Weibulls rent negativa inställning,⁷ som framkallade en önskan att finna medel att i vissa detaljer kunna kontrollera de olika författarnas uppgifter. Jag kom därvid att tänka på de astronomiska företeelser, som ju med hjälp av kända tabellverk kunna fixeras till exakta data, ibland timmar. En uppsats med titeln "Annalstudier" publicerades i (Pippings) Studier i nordisk filologi III (1911). Den följdes av en uppsats "Quellen und Quellenwert der islandischen Annalen", som ingick i Xenia Lindeniana, Göteborg 1912. Syftet med dessa studier är ingalunda, såsom ett par anmälare (Tunberg, Schroeter) antytt, att kunna fixera enstaka händelser till data, som beräknats astronomiskt. Syftet är att pröva den traderade historiens pålitlighet. Kronologien är den del av historien, som det mänskliga minnet och därmed den muntliga traditionen bevarar sämst. Då en noggrann kronologi visar sig riktig, har man ett starkt, stundom avgörande bevis för att icke enbart muntliga berättelser utan även samtidiga uppteckningar ingå i källmaterialet. För Islands del kunna dessa föras tillbaka till år 1131. Då Halvdan Koht hyste tankar om den astronomiska metodens värde, som nära stämde med Bolins, bemötte jag honom i en uppsats i (Norsk) Historisk Tidskrift 1925.

Redan 1912 hade jag i Personhistorisk Tidskrift en uppsats, som bl. a. berörde Sigrid Storråda. En av Weibulls lärjungar har nyligen uttryckt saken så, att Sigrid skulle vara en uppdiktad "eponym" för godskomplexet "Sigridlev", som nämnes i Valdemars jordebok och en svensk annal. Den som en smula levat sig in i det svenska bondesamhällets rättsväsen, tror icke, att man kunde tillägna sig jord på det sättet. Grannar, som hade motsatta intressen,

⁷ Kritiska studier i Nordens historia omkring år 1000, Lund 1911.

skulle ha mobiliserat "aldungamän", åldersmän, eller "minnungamen", minnesmän, vilka upplyste om rätta förhållandet.

Den mest berömda av Snorres skildringar är ju skildringen av Torgny lagman på Uppsalatinget. Att denna i detaljer är dikt, kan väl icke betvivlas. Men detta hindrar icke, att händelsernas stomme kan vara historia. Så framställde jag saken i Edda 1918. Huvudsaken är, att om Snorre här släppt diktaren lös, så hade han ett särskilt motiv: han ville visa sina landsmän en rättsordning, som stod i skarp kontrast till de ständiga slagsmålen (*log-réttubardagar*) på de isländska tingen. Om han i detta särskilda fall givit fantasien fria tyglar, kan fallet icke generaliseras. Att själva det stora folk-mötet antagligen är historiskt, skall nedan visas.

Ett par uppgifter hos Snorre röra speciellt Västergötland. Det gäller Magnus Barfots krigståg mot Sverge och Sigvats resa genom Västergötland till Uppsala. Båda dessa har jag studerat i terrängen. Uppsatserna äro publicerade i Hist. Tidskrift 1922 och Arkiv för nordisk filologi, 39 och 50. I Magnus Barfots tåg iakttagar man självsynen.

Härtill kom i Historisk Tidskrift 1945 en uppsats om "Muntlig tradition och historisk kritik", riktad mot Ove Moberg.

Slutligen har mitt stora arbete med utgivande av isländsk vetenskaplig litteratur inom andra områden än historia givit mig anledning fråga, om dessa isländare, som voro förunderligt vetenskapliga, då det gällde t. ex. stjärnkunskap och språk, skulle vara kemiskt rena för vetenskapliga intressen, då det gällde historien. Uppsatser med denna syftning ha införts i Maal og minne 1915, 1919 och 1937 ("Roman eller historia") och utgjorde huvudtemat i min promotionsföreläsning 1934, tryckt i Svensk tidskrift 1935.

Så nog har Bolin hoppat i galen tunna, då han velat göra mig till en kritiker, som tanklöst förkastar Snorres och andra islänningars uppgifter. Att dessa ofta synas mig ha större sannolikhet än de hypoteser, med vilka moderna historiker velat ersätta dem, skall sammanfattningsvis sägas. Om jag i vissa högt aktade kretsar betraktas som överdrivet godtrogen, då det gäller den isländska traditionen, skulle detta icke förvåna mig. Men från beskyllningen att lättsinnigt förkasta dess uppgifter, tror jag, att jag kan svära mig fri.

Att historikern kan känna sig främmande för de argument, som hämtas från astronomin, kan jag väl förstå. Vi humanister komma ofta i sådana situationer. En språkman, som specialiserat sig på exempelvis historisk ljudlära, kan bli tvungen ta hänsyn till de bevis, som en annan forskare hämtar från paleografien. Därvidlag äro två utvägar fullt tillåtliga: man kan höra sig för med någon auktoritet och åberopa denne, och man kan offra tid

för att vinna en för uppgiften någorlunda tillräcklig egen insikt i paleografien. En tredje möjlighet finnes: man kan säga eller tänka: paleografi begriper jag inte, den bryr jag mig inte om.

I korthet skall jag då beröra frågan, huruvida de slutsatser, som jag dragit ur astronomiskt material, kunna anses i huvudsak vederhäftiga. Beträffande själva distingsfullmånen kan jag hänvisa till en monografi av Arvid Lindhagen om distingsfullmånen i Arkiv för matematik, astronomi och fysik, Bd 17, h. 17, Stockholm 1922. Någon tvekan om, att distingen bestämdes efter månen, finnes icke hos Lindhagen. Den enda reella skillnaden mellan oss är, att Lindhagen tror, att dagen bestämdes med hjälp av reviderade kyrkliga kalendarier, medan jag önskar se en omedelbar fortsättning av tillvägagåenden, som kunde användas av våra fäder före kristendomens införande, varför icke av de germaner, som Tacitus talar om? Min bok "Tideräkning och historia" är med erkännande anmäld av Schroeter i (Norsk) Historisk Tidskrift 1924; jag har hört den omtalas med vackra attribut av Lundmark i radio (julen 1934?). Och jag tror icke, att jag begär någon orätt, om jag återger det väsentliga partiet av det brev, som Charlier sände mig, då han mottagit ett gåvoexemplar av boken: "Jag har, låt vara flyktigt, läst igenom din bok om 'Tideräkning och historia' och kan icke underlåta att omnämna det synnerliga nöje jag haft av denna lektyr. Den misstänksamhet, jag till en början skulle kunna hava haft rörande problemets astronomiska behandling, försvann inom kort, och det är för mig en synnerligen stor tillfredsställelse att få säga, att du med din bok givit en hjälpreda, som är intressant och ovärderlig för historici och astronomer."

Att distingsregeln utgör ett bevis för att ett lunisolarår funnits i Sverige, framhölls av författaren till "Primitive time reckoning" (Lund 1920), Martin P:son Nilsson, i ett föredrag i Göteborgs Högskolas aula.

En kontroll av Snorres uppgift får man ju lättast, om man kan skaffa direkta uppgifter om distingens infallande. En rad sådana uppgifter ha av mig lämnats i den av Bolin kritiserade men mycket dåligt lästa uppsatsen. För 1200-talet finnas, så vitt jag vet, inga brukbara uppgifter. Men år 1362 valdes konung Håkan den 15 februari. Att en sådan förrättning gärna förlades till en dag, då mycket folk var samlad, är uppenbart. Om distingen ägt rum den 2 februari, så förefaller saken underlig. Om den följde månen, så skulle den börja den 9 och sluta den 15 februari. Valet skulle då blivit marknadens högtidliga avslutning. Ett säkert fall inträffar 1497. Detta är tyvärr förbisett av Söderwall vid redigeringen av artikeln *disting*, men det medtages under *samthing*. Disting och samting inföllo enligt det citerade stället i samma vecka. Samtingets början inträffade den 11 februari, distingsfullmånen inföll fredagen den 17. Från Gustav Vasas tid ha i min uppsats anförts

en rad brev och i Lindhagens ovan anförda en massa uppgifter från almanackor för olika år.⁸

Ställd på sin spets ter sig frågan så: På Island sitter Snorre och refererar muntliga uppgifter, som han flera år tidigare fått vid besök i Västergötland. Att han önskat säga sanningen betvivlas icke. Å andra sidan sitter kung Gösta i Uppsala, medan marknadsfolket ännu surrar på gatorna, eller i samma stad sitter professor Spole, som upplevat många distingsmarknader och skriver sin almanack. Skola vi verkligen tro, att Snorre har den pålitligaste uppgiften? Bland vittnen från 1500-talet ha vi också ärkebiskopen Olaus Magnus, som först formulerat regeln om distingsfullmånen. Var han sämre underrättad än Snorre?

Nu är det en teoretisk möjlighet, att detta kunde vara ändrat efter Snorres tid. Men hypotesen, att den enkla och till kyrkokalendern knutna regeln, att marknaden skulle hållas vid kyndelmässan, utträngts av den krångliga regeln om distingsfullmånen, strider väl mot all rimlighet. I jämförelse därmed är hypotesen, att Snorre av oaksamhet generaliserat det datum, som gällde 1219, ojämförligt rimligare.

Distingen är icke den enda festlighet, som i överensstämmelse med uppgiften hos Tacitus bestämmes efter månen. Helt nyligen har framdragits viktigt och nytt material. I en dikt av Diodorus Siculus⁹ meddelas, att hyperboréerna fira en stor fest vart nittonde år. Det underverk, som ger anledning till festen, är, att månen aldrig går ned. För att bedöma denna uppgift kräves icke blott, såsom då det gäller distingen på 1500- och 1700-talen, "att läsa rätt innantill och med egna ord redogöra för det lästa". Det fordras verkligen en del beräkningar. Den avtagande halvmånen står vid ekliptikans högsta punkt i september, samma ställning intages av fullmånen vid juletid och av den tillväxande halvmånen följande april. Nu rör sig månen icke i ekliptikan. Den pendlar över och under denna. Om det nu inträffar, att dess högsta ställning i förhållande till ekliptikan infaller just då den står vid ekliptikans högsta punkt, så uppkommer en "praktmåne", som vid så pass nordliga breddgrader som Trondheim aldrig går ned. Att *finna* de år, då detta inträffar, kräver kanske besvär med vanliga tabeller, t. ex. Neugebauers

⁸ Lindhagen betonar med någon överdrift, att den direkta observationen kunde ge felaktigt resultat på en hel månad, om den verkliga nytändningen inträffade helt nära midnatt d. 6—7 januari. Man hade nog redan föregående år klart för sig, att den kritiska punkten var nära. Man kunde då fatta beslut och kungöra beslutet på sätt, som vi känna från Island. Det är år med gyllentalet 13, som äro kritiska. Lindhagens tabell ger för dessa en växling mellan 21/1, 22/1 och 20/2.

⁹ O. S. Reuter, Germanische Himmelskunde, München 1934.

eller Schrams,¹⁰ men är en mycket lätt sak, om man slår upp i en tabell över förmörkelser. Ty förmörkelser inträffade också ibland vid de där tiderna. Att *kontrollera* en lämnad uppgift går mycket väl med de vanliga tabellerna. Några direkta uppgifter om de där stora festerna finnas icke i litteraturen. Men Adam av Bremen uppger, att de firas vart nionde år. Och han förlägger tiden till vårdagjämningen, på 1000-talet nästan exakt den 15 mars. Det ett halvt år tidigare började skådespelet är mycket effektivt. Ty den halvmåne, som visar sig i sin största prakt, följes efter ett par veckor av en halvmåne, som aldrig går upp, om man befinner sig i Trondheim eller nordligare — en ganska dramatisk sorti. Om man antager, att det firas en fest för praktmånen och en annan — förmodligen efter annat formulär — mitt emellan praktmånarna, då en avtagande prakt nått botten och en ny stegring börjar, så kommer man mycket nära de av Adam uppgivna nio åren. Perioden mellan två praktmånar blir ibland 18, ibland 19 år. Med utgångspunkt i Adams siffra hade Ljungberg funnit en viss rytmik i de hedniska reaktionerna.¹¹ Han förlägger den sörmländska reaktion, som medförde Eskils död till år 1039. Århundradets största praktmåne inträffade 1038. En tidigare bör ha inträffat 1019 eller 1020, ungefärliga tiden för den episod, som ligger bakom Torgnydikten. Närmast föregående praktmåne skulle ha inträffat 1000 eller 1001, då vi också ha att räkna med stora folksamlingar, t. ex. i Uppsala. Adams uppgift blir på ett ganska märkligt sätt verifierad.

Mänkalenderns betydelse för våra fäders tideräkning torde ha rätt stort intresse för Rigs läsare. Den omständliga behandlingen av vissa kritiska problem torde ursäktas av omständigheterna.

¹⁰ X. Neugebauer, *Tafeln zur astronomischen Chronologie II, Sonne Planeten Mond*, Leipzig 1914, och särskilt III, *Himmelserscheinungen*, Leipzig 1922. X. Schram, *Kalendarographische und Chronologische Tafeln*, Leipzig 1908.

¹¹ Ljungberg, *Den nordiska religionen och kristendomen*, Uppsala 1938. Adam har icke vetat, att en period ibland kunde vara 10 år. Den obetydliga jämkningen i de givna årtalen förminskar på intet sätt värdet av Adams uppgift. Den gäller ett enstaka år. Praktmånarna ha av mig studerats i *Historisk Tidskrift* 1937 och 1939, *Södermanlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1940.

Summary

The Disting at Uppsala and the Moon Calender.

Tacitus tells us that the Teutonic nations held their "concilia", their "log-ping ok markaða", to use Snorre's wording, at the new or full moon. It is an interesting and important fact that such a rule was observed in Sweden as late as about 1800. The dates of the *disting*, old Swedish *disathing*, a great fair held at Uppsala till the end of the nineteenth cent., were regulated by the new moon. The rule of fixing the date of the fair is given in the sixteenth cent. by the learned Archbishop Olaus Magnusson in this way: when the first new moon after Twelfth Day has gone to full moon, then is the day for the *Disting*. But earlier Snorre Sturlason has fixed the day to a certain date, Febr. 2. The latter rule has often been uncritically repeated, and in this periodical Dr. G. Bolin has tried to show that the date is right. He criticizes a paper by Beckman in a publication dedicated to Esaias Tegnér (1918).

As the author maintains that the statement of a historian should not be thrown away without sufficient reasons, B. gives a list of articles and papers he has written during the last 35 years, all of which tend to show that Snorre was no bearer of fanciful tales but a scientist who told the truth, so far as his material made it possible for him. Further he gives some personal impressions of the *Disting* towards the end of the nineteenth cent, where people assembled from the remotest parts of the old Swedish kingdom. It is evident that Bolin is wrong and that Snorre made a mistake. He visited Sweden in 1219, but he never went to Uppsala or Uppland. In 1219 the *Disting* fell on Febr. 1. This explains Snorre's mistake. It is much less serious than his confusion of Fjärdundraland with Vestmanland.

A dozen years are mentioned. In none of these the *Disting* fell on Febr. 2, but on several dates between Jan. 21 and Febr. 20, just as the rule says. A couple of other years of later dates are also referred to. In Södermanland the *Samting* had been fixed not to a certain date but to a fixed day in the Easter series. In 1497 there was a certain collision between these two fairs. This gives a rather fixed date but not Febr. 2. And in 1362 a king was elected on Febr. 15. If the rule of the moon was followed this was the last day of the *Disting* week.

It must be regarded as certain that the date of the *Disting* was regulated according to the moon rule during the time 1500—1800. If Bolin's theory is to

be accepted, it must be proved that the simple rule of a *certain* date has been accepted, it must be proved that the simple rule of a *certain* date has been replaced by the more complicated rule of the moon. This is quite impossible.

The *Disting* is not the only example of the moon calendar being used in Swedish chronology. Adam says that the great sacrifices at Uppsala was celebrated at equinox every ninth year. Ljungberg has shown that a certain rhythm in the heathen reaktion against Christianity can be proved, and he believes this to be due to the influence of the great sacrifices. As a starting point he takes the year 1039, to which he thinks he can fix the death of the English missionary Eskil. The period can be given an astronomical explanation if not taken too strictly. The Greek poet Diodorus Siculus describes a feast which is held at the time when the moon in northern countries never sets. He thinks that the period is nineteen years, Meton's cycle. In fact the phenomenon reappears after 18 or 19 years. Several things make this very probable. If we say 1038 instead of 1039 we find a year with very splendid moon. Eighteen or nineteen years earlier we have the year when Torgny the Lawman is said to have spoken at Uppsala. If the speech is doubtful, the meeting may be regarded as a fact. Going back one period we come to the Swolder battle and the resolution that Iceland was to accept Christianity. If we then suppose that a feast was held also when the decreasing of the moon's light had ended and a new increasing had begun, we very nearly arrive at Adam's series of nine years, or, more correctly, nine to ten years.

En ålderdomlig grimma och dess anförvanter

Av *Gunnar Hobroh*

På olika håll i vårt land, främst i dess sydliga delar, har in i våra dagar använts en grimma av mycket enkel konstruktion. Grimman, som i det följande benämnes trägrimma, har såsom mest iögonfallande element två avlånga trästavar och är för övrigt tillverkad av rep. Då grimman är påsatt (den användes främst för hästar och nötboskap), sitta de nyssnämnda stavarna upp och ned på var sin sida om djurets nos. Övre ändarna på stavarna äro förbundna med rep. Från stavarnas mitt går ett nackrep, och detta rep brukar, om det är fråga om en häst, förstärkas med ett käkrep. Detta sistnämnda behövs ej om det är fråga om nötboskap, ty hornen håller då nackrepet i rätt läge, så att det ej glider över huvudet. Stavarnas nedre ändar förenas av rep som äro anbringade på två olika sätt. Det kanske vanligaste är, att repet är fastsatt i ena stavens ände, men löper löst genom ett hål i andra staven. I detta fall är repet ifråga helt enkelt tjuderlinans början och löper direkt till tjuderpålen. Mindre vanligt är, att repet från den ena staven ungefär mittemellan stavarna är sammanknutet med ett kort rep från den andra staven. Den förra av de nämnda konstruktionerna har egenskapen att verka avhållande på djurets eventuella försök att befria sig från sitt bindsle. Om djuret drar i grimman uppstår nämligen en spänning i tjuderlinan, vilken åstadkommer att de två stavarnas nedre ändar dras mot varandra. Ju mera djuret drar i grimman, desto mera komma stavarna att klämma om nosen, i synnerhet underkäkens sidor. Detta vållar ett kännbart obehag på denna känsliga kroppsdel, som tvingar djuret att lugna sig. Då grimman är ganska löst och ledigt påsatt, är den emellertid ej till direkt hinder; om blott ej dragning uppstår, har djuret föga känning av den.

Beträffande grimmans olika delar kan med ledning av föreliggande studie-

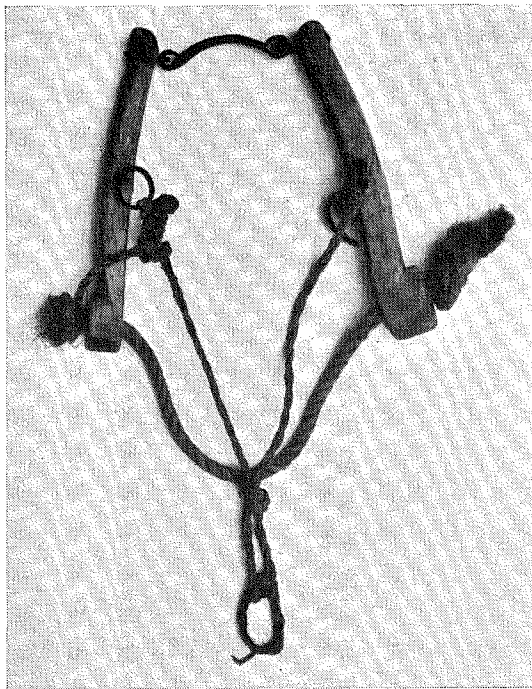

Fig. 1. Trägrimma från Naverstads socken. Bohuslän. Nordiska museet, inv.-nr 96512.

material i korthet konstateras följande.¹ Repen äro vanligen av hampa. Blott i några enstaka fall uppges de vara av svinhår, lin eller lindbast. Här bör dock påpekas, att i en del fall är förbindelsen mellan stavarna ovan nosen tillverkad antingen av en tunn järnlänk eller också av ett bågböjt plattjärn fäst med små märlor. Sistnämnda konstruktion är tydligen av relativt sent datum.

Beträffande stavarna är det träslag man använt sig av något skiftande. I allmänhet synes man ha valt björk, men dessutom finner man belägg för

¹ Undersökningen bygger på följande material ur museer och arkiv: 50 svar på spec. frågelista n:r 185 i Etnologiska undersökningen (EU) i Nordiska museet, 3 andra uppgifter därstädes, 3 uppgifter från Lunds universitets folkminnesarkiv (LUF) samt 12 föremål i Nordiska museet (NM) och 1 i Lantbruksakademiens museum (LM), Stockholm, samt några privata brevsvår.

Dessutom må påpekas ett foto av en häst med trägrimma, som återges i Sigurd Erixon, *Strövtåg i svenska bygder*, Malmö 1941, s. 54. Bilden är från Hulterstads socken, Öland. — Den enda svenska konstframställning av trägrimman jag känner är A. H. Kallenbergs målning "På väg till marknaden" år 1880 (se A. Anderberg, A. H. Kallenberg. En minnesteckning, Malmö 1928, s. 59). En av de två korna på målningen, som tydligen återger karakteristisk skånsk slätmiljö, bär trägrimma.

Fig. 2. Häst med trägrimma. Svalövs socken, Skåne. Foto förf. 1938.

flera andra lövträd: bok, ek, asp, ask för att nämna de viktigaste. Endast mycket sällan har man tagit barrträd.² Stavarnas form är det inte mycket att säga om. Oftast äro stavarna av enkel prismatisk form med svagt avrundade kanter. Blott ibland finner man att de ha en något konvex form, anslutande till nosens rundning. Deras längd plägar vara cirka 25—30 cm, bredd 4—5 cm och tjocklek 2—3 cm. Hålen för repen äro enkelt genomborrade. Stundom är det hål i nedre änden, genom vilket tjuderlinan löper, vid kanterna utskuret med en låg valk kring kanten.

Den nu beskrivna trägrimman har varierande folkliga benämningar. Utom ordet "trägrimma", som egentligen får anses vara en teknisk term³, samt "tjur(e)grimma"⁴, som är av rätt allmän art, kan antecknas följande. Med utgångspunkt från de iögonfallande trästavarna kallas den "klaffagrimma"⁵, "klackagrimma"⁶, "kläpp(e)grimma"⁷, "klöftagrimma"⁸. På grund av att

² Repens material: 16 uppgifter hampa, 5 lin, 4 bast, 5 svinhår. Trävirke: 18 uppgifter björk, 6 bok, 5 ek, 4 ask, 1 lind, 1 alm, 1 asp, 1 rönn.

³ De enda fall, då det uttryckligen anges benämningen "trägrimma", äro EU 31102, Lindome, Halland, och EU 31368, Skummeslöv, Halland.

⁴ Beteckningen "tjurgrimma": NM 125436, Högsäter, Dalsland, samt i brev den 2/1 1946 från Joh. Johansson, Åslätt, Västergötland.

⁵ LUF B 13083—13084, V. Karaby, Skåne; samt Förslöv, Skåne, enligt muntligt meddelande av filosofie magister Hjärdis Plato, Stockholm.

⁶ LUF B 13083—13084, V. Karaby, Skåne, EU 31210, Väsby, Skåne.

⁷ NM 96546, Mo, Bohuslän, NM 96512, Naverstad, Bohuslän, NM 129302, Råggård, Dalsland; termen och saken är även omtalad från Skee, Bohuslän; se K. H. Lindberg, Något om husdjur och lantbruksredskap i Skee socken i Bohuslän, i Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1921, Göteborg 1922, s. 45.

⁸ EU 31102, Lindome, Halland.

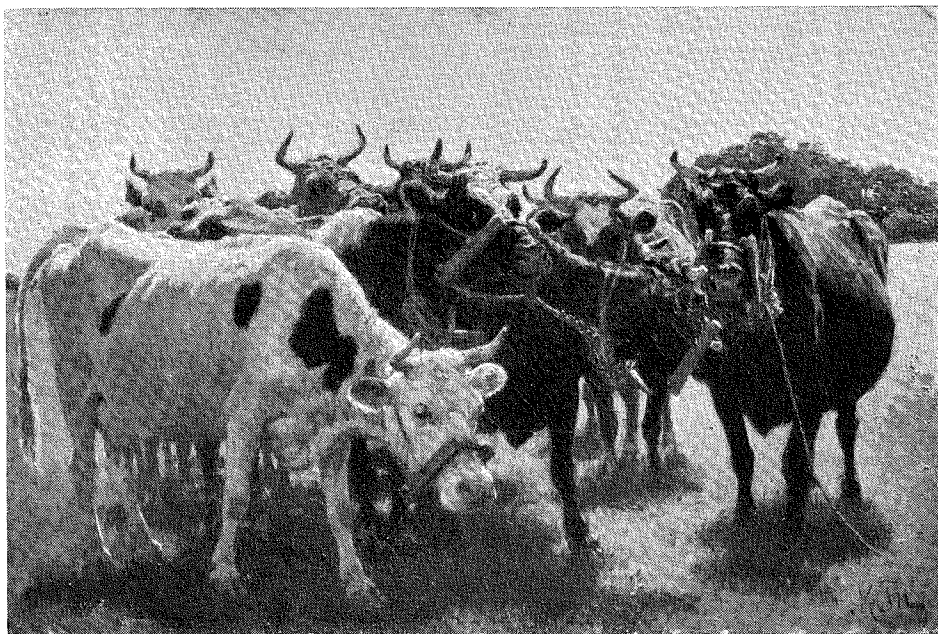

Fig. 3. M. Therkildsen: *Et Kobbel Køer*. *Kunsthistorisk Pladecarkiv, Köpenhamn*.

grimman med sin viktigaste del är fäst kring nosen, benämnes den "muleklove" (el. -"klave")⁹. Man urskiljer också en grupp benämningar syftande på det djurslag, som grimman vanligen användes till: "kogrimma"¹⁰, "hästgrimma"¹¹.

Vilka av våra husdjur använder man trägrimman till? Man konstaterar, att den huvudsakligen användes till hästar och nötkreatur (inbegripet kor, oxar och kalvar). På somliga orter synes man använda den blott för det förra djurslaget, på andra åter blott till det senare. Vidare finner man att den i somliga trakter användes till båda sorterna. Av det föreliggande materialet att döma kan man ej urskilja några utpräglade häst-, ko- eller häst-

⁹ EU 9715, Torsby, Bohuslän, NM 172513, Ås, Västergötland, NM 204923, Öckerö, Bohuslän, NM 204911, Torsby, Bohuslän, LM 1440, Lycke, Bohuslän.

¹⁰ EU 31156, Bara, Skåne, EU 31085, Skurup, Skåne, EU 30990, Börringe, Skåne.

¹¹ EU 31075, Kverrestad, Skåne. — Enligt EU 31115, Kalvsvik, Småland, kallas grimman "vrelagrimma", en term som torde vara felaktig, då den väl närmast användes om ett annat slags bindsle, som vrids om nosen på ostyriga ungdjur och såsom trynträ användes vid svinslakt.

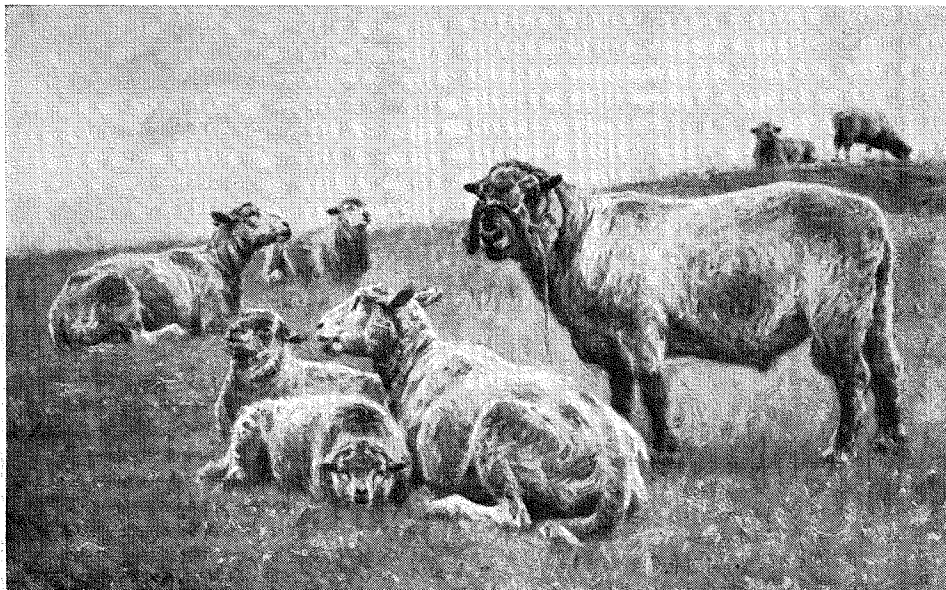

Fig. 4. M. Therkildsen: Faar. Kunsthistorisk Pladearkiv, Köpenhamn.

och-ko-områden.¹² Blott ett par exempel på trägrimmans användning till får¹³ och getter¹⁴ äro kända på svenskt område.

Vid vilka tillfällen kan trägrimman huvudsakligen ha använts? Jag har redan påpekat dess förmåga att enkelt men effektivt hindra djuren att slita sig och komma loss. Enligt några uppgifter är det denna egenskap, som är huvudsaken vid användandet av grimman. Man använder den alltså till oroliga och bångstyriga djur, främst till unghästar, som skola köras in. Huvudsakligen för detta ändamål uppges det i några fall att trägrimman användes just för hästar.¹⁵ Det övervägande antalet föreliggande uppgifter om trägrimman faller inom sydliga och sydvästliga Sverige och avser där mera vanlig betesgång än tämjning. Att det utanför nämnda område faller

¹² Det svenska materialet visar följande siffermässiga förhållanden: användning enbart på kor 11 uppgifter, enbart hästar 21 uppgifter, både hästar och kor 10 uppgifter. Uppgifterna äro geografiskt mycket ojämnt fördelade.

¹³ EU 31101 Moheda, Småland, EU 31010 Berga, Småland, EU 31322, Upphärad, Västergötland, EU 31210, Väsby, Skåne, EU 31156, Bara, Skåne, EU 31102, Lindome, Halland, EU 31284, Frändefors, Dalsland.

¹⁴ EU 31210, Väsby, Skåne.

¹⁵ T. ex. EU 31215, Björkö-Arholma, Uppland, EU 31618, Lommaryd, Småland. Denna användning av trägrimman omtalas även från Malung, Dalarna, enligt muntligt meddelande av amanuens Ola Bannbers, Stockholm.

ett par uppgifter om användning vid betesgång för både hästar och kor kan eventuellt bero på verkan av grimmans lovordande i olika skrifter vid 1800-talets mitt.¹⁶ I vissa fall kan givetvis trägrimmans användande också bero på inflytande av en enda person, som medfört kännedomen om föremålet ifråga från annan ort.¹⁷

Två andra tillfällen kunna komma ifråga för användande av trägrimman. Det ena är redan nämnt: betesgången. Beträffande djurens tjudrande på betesmarken måste man givetvis räkna med att trägrimman fått ökad betydelse efter jordens skiftande (främst genom enskifte och laga skifte under 1800-talet). Förhållandena härvidlag äro emellertid något olika i sydliga och norra Sverige. I sydliga Sverige äro betesområdena i regel relativt små i jämförelse med dem i norra Sverige. Just på grund av de små arealerna har det blivit mera aktuellt att tjudra boskapen i södra Sverige än längre norrut. Trägrimman har såsom tjuderredskap blott fått sporadisk användning i större delen av Sverige. Men i ett nyss antytt sydligt och sydvästligt område har den varit ganska vanlig. Området ifråga kan anses omfatta Bohuslän, södra Dalsland, Halland, västligaste Västergötland, sydvästra Småland, Skåne, Blekinge samt södra Kalmar län med Öland. Detta får anses som trägrimmans kärnområde i Sverige. Att man i våra dagar inte allestädes i dessa landskap finner trägrimman beror givetvis på att detta enkla redskap, som man förr själv tillverkade åt sig, undanträngts av moderna, fabriksgjorda grimmor. De nya varornas genombrott har i denna redskapskategori skett vid något olika tidpunkter i olika trakter. Det synes emellertid som om trägrimmorna ännu på 1890-talet varit ganska vanliga på en del håll.¹⁸ Och trägrimmans tekniska finess lever ännu kvar. Man har samtidigt med andra moderna lädergrimmor tillverkat sådana utan stavar.

¹⁶ Omkring mitten av 1800-talet finner man trägrimman omtalad i lantbrukslitteratur och andra skrifter. Sålunda kan nämnas, att Tidning för svenska landtbruket och dess binärningar, utgiven av J. Th. Bergelin i Stockholm 1857 (april) har en artikel om kreaturens vallning och tjudring. Där i omtalas trägrimman såsom en högst nyttig sak; den benämnes "norsk hästtjuder". J. Lindeqvists Handbok i svenska boskapsskötseln, 2. uppl., Sthlm 1858, beskriver å s. 14 f. vallning och tjudring, och såsom värd att rekommendera anges den s. k. tjudergrimman, vilken här kallas "skånsk eller dansk". Lindeqvist, som utgav första upplagan av sin bok 1840 såsom lärobok för Degebergs lantbruksskola i Västergötland, kan tänkas ha sett trägrimmorna i Västsverige. De omtalas dock ej i första upplagan av hans bok. Samma synpunkter angående trägrimman, som Lindeqvist har, kommer igen hos Hj. Nathorst, Husdjursskötsel, 2, Örebro 1861, s. 185. Slutligen må nämnas att tidskriften Svenska arbetaren, tr. i Norrköping, den 23 maj 1863 lovordar den s. k. skånska eller danska trägrimman. — De nämnda publikationerna angående trägrimman överensstämma i hög grad med varann, bildklichén synes också vara exakt densamma.

¹⁷ EU 31050, Örkened, Skåne, och EU 31061, Stugun, Jämtland.

¹⁸ Något förvånande är ju att finna trägrimman i användning i så modern jordbruksbygd som Landskronatrakten (observation av förf. 1938).

men med tömmen under nosen löst löpande i en ring. Denna moderna grimma, som synes nyttjas blott för hästar, verkar vid åtdragning på samma sätt som de gamla trägrimmorna. Grimman användes nu mest vid rykning, vid ledandet av djur för transport samt vid fall av svårare stalloanor.¹⁹

Det andra tillfället, då trägrimman användes, är vid ledande av djur från en plats till en annan. Det kan gälla att leda en häst eller en ko från eller till betesmarken eller en ko till tjuren. Stundom ehuru ej så vanligt användes trägrimman att leda djur till marknaden med. Överhuvudtaget användes trägrimman endast utomhus. Blott i ytterst sällsynta fall har man använt denna grimma att binda djuren med i stall och fähus.

Efter genomgång av trägrimman olika användning kan alltså i Sverige urskiljas två huvudområden, som dock icke äro exakt avgränsade. Dess kärnområde är som sagt sydvästliga Sverige, där dess viktigaste funktion är betestjuddringen och ledandet, och där den användes till både hästar och nötboskap. Resten av Sverige uppvisar en högst sporadisk användning av trägrimman, och där huvudsakligen såsom tämjningsredskap för hästar. De nordligaste av mig kända uppgifterna av detta slag äro från Dalarna och Hälsingland.²⁰

Det sydvästliga kärnområdet för trägrimman förekomst i Sverige visar, att redskapet jämte mycket annat kulturgods inkommit i landet från sydväst.²¹ Söker man utanför Sverige uppgifter om trägrimman, så är det naturligt att först vända sig mot sydväst och väster.

I Danmark är ifrågavarande grimma välkänd på de flesta håll. I den kända ordboken över äldre danskt språk av Kalkar återfinnes termen "klappegrimme".²² Kalkar har belagt ordet genom exempel från 1626 och 1751. vidare omtalar Molbechs dialektlexikon "klaptrær: pl. træstykkerne paa hovedlaget af Tøj, som holde Kreaturet, ved at klemme Hovedet, naar Tøjret rykkes til". Uppgiften är från Vendsyssel, Jylland, och grimman anges använd till både hästar och kor.²³ Slutligen upptar Feilbergs ordbok från Jylland ordet "klap-træ" i betydelsen trägrimma.²⁴

Trägrimman är beskriven i brev till författaren från Nationalmuseet i

¹⁹ Se t. ex. C. G. Wrangel, Handbok för hästvänner, 1, Sthlm 1913, s. 482 och 629, samt Larousse de XXe siècle, Paris 1931 (uppslagsord *licou*).

²⁰ Från Malung, Dalarna (enl. not 15) samt EU 30998, Hälsingtuna, Hälsingland, och EU 31598, Färila, Hälsingland.

²¹ S. Erixon, Svensk kulturgeografi från etnologisk synpunkt, i Svenska Kulturbilder, b. V, s. 9, Sthlm 1931.

²² O. Kalkar, Ordbog til det ældre danske Sprog (1300—1700), Kbhvn 1886—1892, 2, s. 522.

²³ T. Molbech, Dansk Dialect-Lexikon. Kbhvn 1841, s. 281.

²⁴ H. F. Feilberg, Ordbog over jyske Almue-mål, Kbhvn 1886—93, 2, s. 173.

Köpenhamn, varur skall relateras några intressanta detaljer.²⁵ Ofta har tjuderlinan knutar både utanför och mellan stavarna, eller också är där insatt en med motsatta hak inskuren kort pinne, ofta av hagtorn. Detta är vanligt på västra Fyn. Ifråga om nötboskapens grimmor hände det, att man i stället för rep på nosens ovansida insatte en rak träpinne mellan stavarnas övre ändar. Denna stav, som ofta var av hagtorn, valdes så, att i dess ena ände fanns en naturlig förtjockning, medan man i den andra fäste den med hjälp av en kort pinne inborrad i densamma. Denna anordning brukades, då det gällde svårhanterliga djur. Den synes ej vara känd i Sverige.

I samband med beskrivning av trägrimmorna i Danmark är det av intresse att påpeka, att "klaptræer" också användes till kreatur, som vilja mjölka sig själva. Grimman var då konstruerad såsom nyss är beskrivet med en rak träpinne över nosen. Både denna "näspinde" och "klaptræerne" voro något längre än i vanliga fall samt spetsade i ändarna. De utstående träspetsarna hindrade korna i deras uppsåt.²⁶

I F. L. Grundtvigs skildring "Livet i Klokkergaarden" från Falster omtalas även en "klappgremme" (el. "klapgrime"). Trästavarna kallas "klaptræer", och repen äro av lin. Ovanpå nosen äro stavarna förbundna med en smal järnlänk. Grimman säges vara till nytta särskilt i början då korna kom ut på bete: den hindrade dem att föräta sig.²⁷

Utän svårighet finner man trägrimman avbildad å foton och andra bilder från Danmark. I "Det danske Landbrugs Historie" av K. Hansen finner man foton av kor med trägrimmor från Jylland och Själland.²⁸ Vidare finner man belägg för saken på flera bilder i Galschiöts "Danmark i Skildringer og Billeder". De äro alla från Jylland. Användning av grimman vid djurens förande till och från betesplatsen illustreras av Th. Philipsens "Indskibning af Kreaturer fra Kastrup til Saltholmen". På denna bild från Kastrup vid Köpenhamn ser man två kor och fyra kalvar bundna med trägrimmor i väntan på fraktbåten.²⁹ Slutligen må särskilt framhållas att man från Danmark känner bilder även av får bärande trägrimmor. Så återger M. Therkildsens målning "Faar" en bagge tjudrad på bete med trägrimma, medan tackorna

²⁵ Meddelande i brev av den 30 november 1945 från Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, Kbhvn.

²⁶ Trägrimmans uppgift att hindra kon att mjölka sig själv finns omtalad också i det svenska materialet, dock utan beskrivning av någon eventuell specialkonstruktion för grimman: EU 31143, Östraby, Skåne, EU 31056, Harplinge, Halland.

²⁷ Fr. L. Grundtvig, Livet i Klokkergaarden, i Danmarks Folkeminder, 2, Kbhvn 1909, s. 113.

²⁸ K. Hansen, Det danske Landbrugs Historie, 3, Kbhvn 1924—32, s. 421, 437 och 493.

²⁹ M. Galschiöt, Danmark i Skildringer og Billeder, 1, Kbhvn 1893, s. 201, 305, 480 och 504. Bilderna äro av H. Smidth (Viborg och Lemvig) och Joh. Bohesens (Odder) från Jylland. T. Petersen återger kor med trägrimmor på marknaden i Ribe, Jylland. — Philipsens tavla återfinnes i C. C. Clausen og J. J. Nielsen, Danmarks Land i Skildringer, 2, u. å., s. 208.

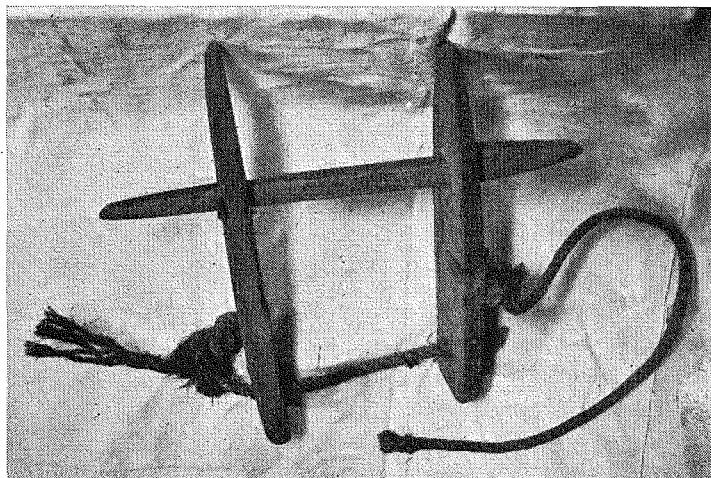

Fig. 5. Trägramma för självmjolkande ko. Från trakten av Horsens, Danmark. Foto Sven Jespersen 1940. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, Köpenhamn.

röra sig fritt i omgivningen.³⁰ De här framdragna beläggen och exemplen visa ju, att trägramma varit en vanlig företeelse i praktiskt taget hela Danmark.

Vända vi oss nu till Norge, visar det sig, att trägramma är känd även där, ehuru jag ej känner några exakta belägg. Sålunda meddelar konservator H. Stigum, Oslo, att han iakttagit den på flera ställen i sydliga Norge, där den använts till kor på bete.³¹ Hänvisas kan också till "Tidning för svenska landtbruket och dess binärningar" år 1857, vari trägramma omtalas som norskt hästtjuder. Jag skulle dock vara benägen tro att trägramma i Norge spelat en ganska underordnad roll. Den har sannolikt i största delen

³⁰ Therkildsens "Faar" finns i Daniel Bruun, Danmark. Land og Folk, I: 2, Kbhvn 1929, där även flera andra tavlor av samme konstnär föreställande hästar och kor med trägramma återges (liksom även foton): s. 10, 14, 32, 38, 40, 48, 120 och 136. — Här må ytterligare nämnas konstnären Achton Friis, De danskes Öer, 1, Kbhvn 1926, s. 237: får från Lyö och (2) häst från Bogö. — Vidare djurmålaren Otto Haslund, vars bilder från 1860—70-talen huvudsakligen äro från Själland (Sorö, Hösterköb), Jylland samt Aerö söder om Fyn; se Aksel Rode, Maleren Otto Haslund, Kbhvn 1940, s. 37, 38, 50 och 79. — En tavla "Kor på en äng" (1872) av Haslund äges av Nationalmuseum i Stockholm (nr 3938) med motiv från Västerstrand på Aerö. — Slutligen kan nämnas ett foto av en stut med trägramma från Vendsyssel, Jylland (se Vendsysselske Aarbøger, Hjørring 1944, s. 192). Trägramma för får och getter omtalas också i brev av den 30 november 1945 (se ovan not 25).

³¹ Meddelat i brev till författaren av den 24 november 1945. — Från Hans H. Heiberg meddelas, att tre gramma av trä finns i De Heibergske Samlinger. Dessa kunna möjligen vara trägramma (brev till författaren av den 3 december 1945).

av landet förekommit endast sporadiskt och torde mest ha använts för bångstyriga djur och inkörning av unghästar. Då markförhållandena där torde ha legat ungefär likadant till som i stora delar av Sverige ha betesförhållandena inte givit mycken anledning till tjudring.

Gå vi vidare åt väster, lägga vi märke till att samma slag av grimmor av allt att döma förekommit även i England. En något oklar bild av en ponnyhäst belyser detta faktum.³²

I Sydeuropa är trägrimman kanske bäst känd från Italien. Ett par exemplar från Sardinien befinna sig i Trocadero-museet i Paris.³³ Den ena av dessa, som är avsedd för en ko, har 6-sidiga stavar, tjockare i den nedre änden och ornerade med enkla ristningar. Förbindelsen över nosen består av ett bågformigt, platt järnband. Den andra grimman, som är avsedd för en häst, har också ett slags metallband ovanpå nosen, varjämte förbindelserna upp om nacken och nerom käken bestå av remmar med soljor. Dessutom finns här en pannrem. Såsom belägg för trägrimmans användning på italienska fastlandet kan framhållas dansken Otto Haslunds målning av en åsna vid Roca di Papa sydost om Rom.³⁴

Härmed ha vi gått igenom de för närvarande kända beläggen för trägrimmans användning i Europa. De äro ej synnerligen många, vilket till stor del får anses bero på dels att den i mycket ringa grad bevarats, dels att den i ringa mån blivit uppmärksammas av forskningen. Trots efterforskningar i tillgänglig litteratur förbli Finland, Balticum, Centraleuropa, Ryssland vita fläckar på kartan. Det kan konstateras, att dess förekomst synes vara tämligen begränsad till Medelhavsländerna samt Västeuropa. Den når så långt åt norr som till södra Norge och sydvästra Sverige. Inför dessa förhållanden synes det sannolikt, att trägrimman spritts bland medelhavsfolken samt sedan runt Västeuropa och slutligen nått Skandinavien. Denna vandringväg, som leder från Orienten till Skandinavien, har Sigurd Erixon visat vara sannolik för en rad kulturföremål, t. ex. kubbstolen.³⁵

När man studerar trägrimmorna, är det naturligt att något undersöka deras förhållande till andra djurbindslen, de s. k. klavarna. Den viktigaste av dessa är den över hela Sverige och även i andra länder välkända form, som består av en träbåge med ena änden fäst i ett hål i ett platt, rakt trä och som hålles samman genom att bågens andra ände böjs igenom en urtag-

³² Der Mensch und die Erde. Die Entstehung, Gewinnung und Verwertung der Schätze der Erde als Grundlagen der Kultur, hrsg. von H. Kraemer, 1, Berlin 1906—08, s. 287.

³³ A. L. Des Ormeaux, Note sur l'usage des batons de bois de rennes chez les populations primitives de l'Europe i Revue d'ethnographie, VII, Paris 1889, s. 39 ff.

³⁴ Aksel Rode, a. a., s. 45.

³⁵ S. Erixon, West European connections and culture relations, i Folkliv 1938.

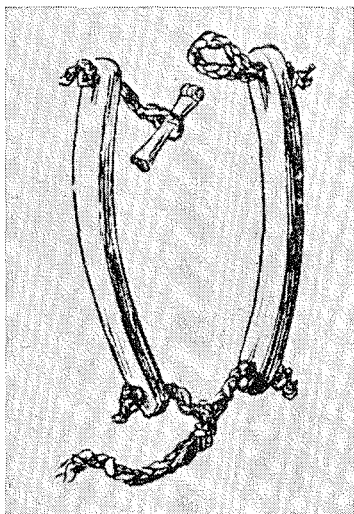

Fig. 6. Isländsk klave. Efter J. Jónasson 1934.

ning i det raka träets andra ände. Denna klave är, det skall klart sägas ifrån, ett halsband, icke en grimma. Det kan ej med nu föreliggande material klart visas vilken som är äldst: trägrimman eller klaven. De synas ha existerat jämsides men med tanke på den förras vandringssväg är det tydligt, att trägrimman i Skandinavien undanträngt klaven. Här har trägrimman dock ej nått större spridning annat än i hela Danmark samt inom tämligen begränsade områden i södra Norge och sydvästra Sverige. Klaven har ända in i vår tid använts ganska allmänt även inom dessa områden. Klaven är väl det äldre av de två redskapen, ehuru de bägge mycket väl kunna ha förekommit här redan i förhistorisk tid.

Den nyss omtalade vanliga klaven har ej något evolutionistiskt samband med trägrimman. Däremot finns en annan klave, känd på vitt skilda orter, som är av vikt att framdraga. Denna klave består av två prismatiska, stundom något bågböjda trästavar, som upptill och nertill förenats med rep. Det övre repet är delat i två delar, som knäppes samman medelst en ögla och en kort träpinne. Från det nedre utgår tjuderlinan. Denna klave är känd från Island³⁶, där den benämnes "klafi". Sannolikt är det en liknande klave, som avses med det gotländska bindslet "klapprarr". Detta kobindsle är schematiskt avbildat av Säve med beskrivningen "bindsel med tåg uppe och nere och två

³⁶ J. Jónasson, Íslenzkir Þjóðhættir, Reykjavík 1934, s. 158.

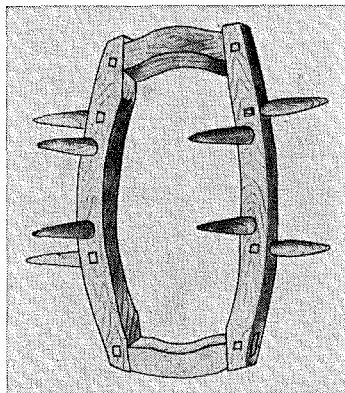

Fig. 7. Dihinder av björk. Tärna socken, Uppland, Etnologiska Undersökningen nr 9163.

trän, vilka senare kallas klapprårr".³⁷ Inga flera belägg för detta slag av klave känner jag till. Denna form av klave kan knappast anses direkt utvecklad ur trägrimman. Däremot kan man ej komma ifrån att trästavar i dem båda ha stor formlikhet, varför de sannolikt påverkat varandra.³⁸

De ovan omtalade trägrimor, som konstruerats för att hindra korna mjölka sig själva, samt de nyssnämnda klavarna kunna naturligen sammanställas med en annan grupp av redskap för kreaturen. Det är de välkända firsidiga träredskap, som vanligen fästas kring halsen och som också avse att hindra djuren att mjölka sig själva eller stundom att tränga genom gärdsgårdar. Dessa redskap, som alltså ej fungera såsom bindslen, bestå oftast av en rektangulär träram, från vilken spetsiga träpinnar stå ut åt olika riktningar. Deras användning är i Sverige huvudsakligen känd i samband med kor och får samt, ehuru ovanligare, även för svin (svinen pläga

³⁷ H. Gustavsson, *Gotländsk ordbok*, på grundval av C. och P. A. Säves samlingar, I, Uppsala 1918—40, s. 433 (Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Uppsala, ser. A:2). "Klapprårrna" äro kända från Sundre. Arkivarie Gustavsson har meddelat, att Säves uppteckning är från 1849 eller 1850 (brev till författaren av den 16 november 1945).

³⁸ Man bör också observera den stora formlikheten mellan ifrågavarande klaves trästavar samt bogträna i den vanliga körselen. Många bogträna ha föga mer svängd form än klavens stavar, och hålen för bindning äro likartat placerade på båda föremålen. Funktionellt sett saknas visserligen likheter, men formen och placeringen på djuren synas tyda på visst samband.

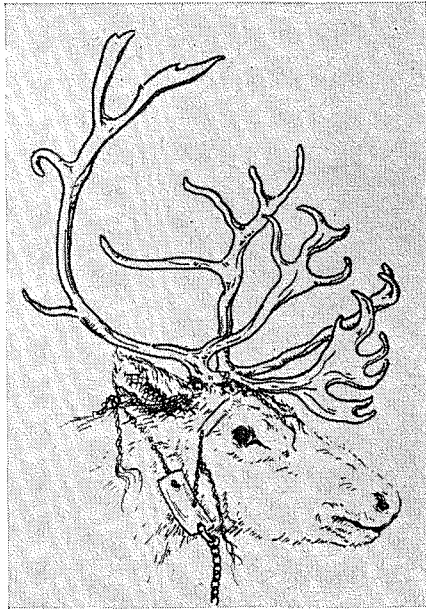

Fig. 8. Samojedisk bengrimma för renar.
Efter K. B. Wiklund i *Folk-Liv* 1938.

i regel som hindertyg bära det karakteristiska tresidiga "svinoket").³⁹ Dessa ramanordningar äro kända hos många folk i Europa och Asien. Bela Gunda har i en uppsats speciellt gällande Ungern men med vida utblickar åt andra länder påvisat deras stora spridning och att de måste vara mycket uråldriga.⁴⁰ De redskap han beskriver, äro avsedda att placeras på nosen på kalvar och föl, för att de ej skola taga all mjölken.⁴¹ Flera typer omtalas, men en av de viktigaste av dessa "munkorgar" är den fyrsidiga ramen med utstående spetsar. I Asien finns den hos nomaderna, dock ursprungligen med undantag för renherdefolken beroende på att mjölkhushållningen varit dessa främ-

³⁹ Jag hänvisar här endast till några exempel: Vallby museum, Västerås (bild EU 9163) från Tärna, Uppland, NM 214112 Fryele, Småland, LUF B 8519 N. Hestra, Småland, LUF B 8520 Åsenhöga, Småland, samt en uppg. i EU från Lerbäck, Närke. — Ett fyrsidigt svinok är NM 128566 Seglora, Västergötland. En intressant form av dihinder, som står nära trägrimmorna ehuru den är en sen uppfinring, uppvisar en "spikgrimma" från Skultuna, Västmanland (EU 9163). — Ifrågavarande di- och gårdsgårdshinder benämnas inom ett stort område i Sydsverige "krägglor".

⁴⁰ Béla Gunda, Asiatische Maulkorbformen in der ungarischen Hirtenkultur, i *Ethnos* 1938, s. 8 ff.

mande. Bela Gunda anser den vara typiskt kulturföremål hos de boskaps-skötande turkiska nomadfolken, varifrån den spritt sig till Ungern med hästherdekulturen. Sedan har den övergått att användas på nötboskapens kalvar.

Slutligen skall här framhävas en trägrimman närstående variant, som förekommer i skilda delar av norra Asien. Den ovan omtalade fransmannen

⁴¹ I samband med dihindren är det skäl att framhålla ytterligare en enkel form av dessa, vilken består av en rak träpinne, som placeras på tvären i gapet på djuren och bindes med rep (fäst i vardera änden på pinnen) bortom nacken. Dess användning är i Sverige känd in i sen tid bl. a. i Norrland; se Sigrid Drake, Västerbottenslapparna, Uppsala 1918, s. 63 f. samt O. Olofsson, Om bruket av "knaver" inom Norrbottens och Västerbottens län, i Norrbotten 1937, s. 149 ff. Dessa dihinder äro av trä eller horn och användas på getkillingar, lamm och renkalvar m. m. Ifrågavarande pinnar, som likt betsel lagts i munnen på djuren, äro kända från skilda länder, och få anses vara synnerligen ålderdomliga (se t. ex. Wörter und Sachen, Beiheft 4, 1921, från Sardinien). *De torde få betraktas som en av de viktigaste impulserna vid betslets skapande.* En s. k. "knaver" ligger tämligen fast mot mungipan, men ett betsel kan ej fästas så hårt. Bettet i betset kan emellertid ej heller placeras alltför löst i djurets mun, ty då skulle det snart glida ut åt sidan. För att hindra detta och ge mera stadga torde parerstängerna ha tillkommit. Det färdigkonstruerade betset är mycket gammalt; det är känt sedan äldsta tid hos antikens folk i Främre Orienten, hos kaldéerna i 3:e årt. f. Kr., hos assyrierna 700—800-talen f. Kr. o. s. v. (se vidare till exempel C. Lefebvre des Noëttes, *L'attelage Le cheval de Selle à travers les âges*, Paris 1931, och R. Zschwille und R. Forrer, *Die Pferdetrense in ihrer Formen-Entwicklung*, Berlin 1893). I fråga om de äldsta betslen kan för Nordens del hänvisas till några skånsk-danska förhistoriska fynd (S. Müller, *Bidselstænger af Hjortetak*, i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, Kbhvn 1900, s. 235). Fynden äro parerstänger av hjorthorn med hål genom ändarna samt större mitthål, där bettet suttit. Här må i förbigående erinras om att det in i våra dagar förekommit enkelt konstruerade betsel (stångbetsel), vanligen med själva bettet av trä och parerstänger av horn (stundom också av trä). Sådana finnas bevarade i NM, flertalet från Norrland och Dalarna. Hornmaterialet är i dessa fall mest bock- eller renhorn, vilket ger något annan form än i nämnda danska, som voro av hjorthorn. — *Det synes naturligt att antaga, att betslets parerstänger härstamma från trägrimmans stavar. En förutsättning för ett dylikt förhållande är, att grimman placeras kring djurets nos, såsom också synes ske överallt hos folk, som kan antas ha fått impulser från häst- och nötboskaps-skötande nomadfolk; hos renskötande nomader däremot äro grimmorna annorlunda placerade (varom mera nedan), vilket medverkat till att dessa folk sakna betsel.* Det föreliggande materialet angående trägrimmorna kan ej i fråga om formerna visa direkt släktskap med betslets parerstänger, vilket väl delvis beror på att materialet ifråga genomgående är av relativt sent datum. I varje fall synes ingen "trägrimma" av ben eller horn vara känd i Skandinavien. Här må blott anmärkas att i ett par fall skulle möjligen fynd av hornstycken från förhistorisk tid i Danmark kunna vara delar av "trägrimor" lika väl som parerstänger till betsel. Jag syftar på nyssnämnda uppsats av Müller, vari omtalas järnåldersfynd av hornstycken utan genomborrade hål, blott med ett litet inhak vid änden. Det förefaller ju svårt att behöva fästa bettet medelst bindning; vidare är stycenas längd blott 18 cm, medan medellängden för parerstängerna i vår tids horn- (och trä-)

Des Ormeaux påpekar i sin uppsats⁴² trägrimmans likhet med en grimma, som jag här kallar bengrimman. Denna har trästavarna utbytta mot ben- eller hornstycken, stundom tunnare och något krökta, men i huvudsak av samma form som träna. Bengrimman har en annan placering än trägrimmans. Den förra, som användes på renar, är placerad längre bakåt på huvudet än trägrimmans, i jämnhöjd med ögonen. Bengrimman varierar något i konstruktionen, men den har alltid ben- eller hornstycken placerade så, att de kunna utöva ett tryck på huvudet, vanligen på tinningarna. Dessutom kunna dessa grimmor ha ytterligare ett par benstavar eller plattor längre ner på kinden, vilka väl kunna verka på samma sätt som de nyss nämnda styckena, men som ofta också äro prydda med vackra ornament.⁴³

Bengrimman användes vid körning, och från densamma utgår körtömmen på huvudets ena sida. När man drar i tömmen, överföres en tillbakadragande rörelse på det rep, som förenar stavarnas nederändar och följaktligen också stavarna. Dessa utöva ett visst tryck på tinning- och pannben, som kommer djuret att stanna. Bengrimman, som väl kan tänkas användas vid renens tillfälliga bindande på en plats, är främst ett kördon. Då renens rörelseriktning oftast anges med rop och stundom med en lång stång, tjänar bengrimman främst till att stoppa renen och dess fordon. Den är såsom kördon ett ganska primitivt redskap, vari det ju ej heller ingår något betsel.

betsel är cirka 15 cm och för trägrimmornas stavar cirka 25—30 cm. Med hänsyn till längdmått och avsaknaden av borrhål får det anses ovisst om styckena ingått i vare sig betsel eller grimma. Om man för betslets uppkomst kan räkna med knavern och trägrimmans som två viktiga grundelement, kan man fråga sig, varför oxar och kor i regel aldrig körts med huvudlag med betsel. Nötkreatur ha ju i alla tider övervägande körts med ok samt styrts med horntygel, nostygel o. d., medan hästen vanligen haft sele och huvudlag med betsel. Flera orsaker kunna tänkas härtill; den markanta olikheten torde dock ej bero av någon större anatomisk skillnad ifråga om käkform eller tandställning hos häst och nötkreatur. En olägenhet när det gäller betsels användning på nötkreatur torde emellertid vara den, att betslet hindrar idisslandet, vilket åtminstone vid längre körslor är till stort men.

⁴² A. L. Des Ormeaux, a. a.

⁴³ Det förtjänar omtalas, att hos en del folk i Sibirien ett annat medel tjänande till renens tämjande användes. Det är väl närmast till för särskilt bångstyriga djur, och består av små kamliknande benstycken eller små klossar med taggar utskurna, vilka träs på en rem i grimman. Vid dragning i tömmen trycka de med sina taggar mot nacke eller kind på djuret och lugna det. Dessa anordningar synas användas i enklare grimmor än de här beskrivna bengrimmorna, och de äro tydligen ej fästa på samma sätt (märk att de ej normalt ingå i grimorna utan ditsättas tillfälligtvis). De kunna ej anses ha något med bengrimmorna att göra. Se W. Bogoras, *The Chukchee*, i *Publications of The Jesup North Pacific Expedition*, edit. by F. Boas, VII, New York 1904—09, s. 88 f. samt Schrenk, nedan a. a., s. 395 och A. A. Popov, nedan a. a., s. 187.

Bengrimman finner man omtalad i en del litteratur rörande Sibirien.⁴⁴ Den beskrives vid mitten av 1800-talet av Alexander Schrenk.⁴⁵ Hans skildring visar, att han anser de små benstyckena vid renens tinningparti främst såsom prydnad, ehuru han även omtalar deras funktion att utöva ett tryck på huvudet, som ger föraren möjlighet att behärska djuret.

Nyssnämnde Des Ormeaux hänvisar närmast till en samojedisk bengrimma, som rekonstruerats i Trocadero-museet i Paris.⁴⁶ Vidare återger F. R. Martin liknande grimmor hos ostjakerna vid Jugan i Sibirien.⁴⁷ Slutligen skildrar A. Popov samma slags grimmor hos dolganerna, som leva öster om Taimyrhalvön i norra Sibirien.⁴⁸ Utom i här relaterade sammanhang bör bengrimman givetvis kunna återfinnas hos flera nord-eurasiatiska folk. Dock synes den ej vara känd hos lapparna. De svenska lapparna ha vanligen grimmor för renarna, som visserligen till formen likna dessa men som sakna finessen med benstavarna.⁴⁹

De i denna undersökning behandlade bindslena ha tvivelsutan till form och konstruktion drag, som tyda på släktskap. Även om man inte kan påstå att de alla utvecklats ur varandra, torde man kunna säga, att deras utveckling skett parallellt och med användande av vissa grundformer. Närmast varandra stå givetvis de två arterna av grimmor: trä- och bengrimmorna. Dessa få anses som varianter av samma princip: en viss rörlighet, som dock medelst stavarna tillät åtstramning på någon viss del av huvudet och verkade som en

⁴⁴ Ovan nämnde Des Ormeaux vill göra gällande, att de från arkeologien välkända s. k. kommandostavarna av renhorn skulle ha ingått i grimmor liknande de här ifrågakvarande. Kommandostaven är en omdiskuterad sak, vars ändamål ännu ej fastställts. Den är en avlång stav med ett eller flera hål genomborrade. Ändarna sluta i olika former beroende av materialets egen form. Kommandostavarna äro ej kända i Sverige, utan huvudsakligen i Väst-europa. Då man blott sett några bilder av kommandostavarna, kan man kanske ej bestämt säga att de ej ingått i grimmor. Det tidsskede, vari de arkeologiskt höra hemma, paleolitisk stenålder, ligger cirka 30.000 år tillbaka i tiden. Under denna tid synes man övervägande ha levat i en jakt- och fiskeskultur, och då ingen boskapsskötsel, ej ens nomadskötsel av halvilda renar är påvisad, kan man inte anse kommandostaven som en del av någon gramma. Jfr M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Berlin 1926, ordet "Kommandostab" och K. Friis Johansen, *De förhistoriska tiderna i Europa*, 1, Sthlm 1926, s. 107.

⁴⁵ A. G. Schrenk, *Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands durch die Tundren der Samojuden zum arktischen Uralgebirge*, 2, Dorpat 1854, s. 395.

⁴⁶ A. L. Des Ormeaux, a. a., s. 43 (se fig. 18). Liknande samojediska grimmor återges av K. B. Wiklund, *Untersuchungen über die älteste Geschichte der Lappen und die Entstehung der Renntierzucht*, i *Folk-Liv* 1938: 4, s. 391 f., 396 (ur museer i Dresden och Hamburg). Ett något äldre belägg finns i A. von Middendorff, *Reise in der äusseren Norden und Osten Sibiriens*, IV: 2, S:t Petersburg 1875, s. 1274 f.

⁴⁷ F. R. Martin, *Sibirica. Ein Beitrag zur Kenntnis der Vorgeschichte und Kultur Sibirischer Völker*, Sthlm 1897, Tavel 17.

⁴⁸ A. A. Popov, *Olenovodstvo u dolgan (Sovetskaja Etnografija 1935; 4/5, s. 184—205)*.

⁴⁹ Se om grimmor O. Elgström, *Karesuandolapparna*, Sthlm 1922, s. 16, 91 och 135.

effektiv broms på djuret. Både trä- och bengrimmorna äro uråldriga, vilken som är äldst kan i detta sammanhang ej bedömas. Sambandet emellan de olika nomadiserande herdekulturerna som en gång brett ut sig över väldiga områden i Asien — främst nordasiatisk rennomadism samt mellanasiatisk häst- och nötboskapsnomadism — är ännu ett olöst problem. Det ligger nära till hands att betrakta grimorna med trä- eller benstavar såsom tillhöriga de nomadkulturer, vilka man räknar ha haft sitt centrum i Asien, närmast trakten av Altaibergen i gränsområdena mellan Mongoliet och Sibirien. Altaibergen själv har räknats som hästnomadismens ursprungsort, medan rennomadismen har ansetts vara utgången från Sajanbergen norr om Altai.⁵⁰ Sambandet mellan ren- och hästnomaderna i urtillståndet är emellertid ej fullt klart, och man kan ej säga, om grimorna hos den ena eller den andra gruppen äro äldst. Man får emellertid tänka sig, att trä- och bengrimmorna först funnits hos någon av de två nomadgrupperna och att de sedermera spritts söderut, samt att de via turkiska folk vandrat väster ut in i Europa. De ha på denna väg kommit in i Ungern där man enligt ovannämnde Bela Gunda någon gång mellan 1:a och 10:e århundradet e. Kr. hade livlig kontakt med turkarna. Jag känner inga belägg för trägrimman förekomst hos turkar eller ungrare, men med hänsyn till dess förekomst på andra vitt skilda håll får det anses sannolikt, att man känt den i nyssnämnda länder. Ovan har jag påvisat den i Syd- och Västeuropa. Den har förmåga att spridas lång väg, vilket framgår av att den är känd hos det primitiva aino-folket i norra Japan. I en reseskildring från ön Yezo omtalas och avbildas nämligen trägrimmar av samma sort som den vi känna i Europa. Hos ainoerna användes den på hästen, dels på packhästen, som man leder, dels på ridhästen, varvid det upp-gives att djuret styres genom att man lägger tömmen (fäst i repet mellan trästavarnas nederändar) över åt höger eller vänster.⁵¹ Det synes ej finnas anledning att tro ainoernas grimma vara europeiskt importgods.

Trägrimman skulle möjligen kunna vara den äldre av de två. Den är belagd på fjärran från varandra skilda platser på den eurasiatiska kontinenten. Bengrimman synes man ej ha belägg för i Europa, och i Asien synes den förekomma huvudsakligen i norra delen. Här kan ej bestämmas vilken

⁵⁰ F. Flor, *Haustiere und Hirtenkulturen*, i *Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik*, 1, Wien 1930, särskilt s. 133, 138—145 och 232—237. Nomadismens ursprungsområden äro ännu omdiskuterade. Dansken C. G. Feilberg har i sin avhandling *Le tente noire*, i *Nationalmuseets skrifter. Etnograf. Række II*. Kbhvn 1944, kap. I, särskilt s. 18 f., vänt sig mot Flors överskattning av rennomadismens betydelse; han vill förlägga urnomadismen till nordvästhalvan av Asien men längre åt söder. Orten anges ej närmare av Feilberg. Sajan får måhända anses vara alltför nordligt beläget som ursprung för nomadismen, men Altai och områdena söder därom äro tänkbara.

⁵¹ A. H. Savage Landor, *Alone with the hairy Ainu*, London 1893, s. 106—110 samt försättsplanschen.

av de två, som är variant av den andra. Man får emellertid för deras spridning räkna med en utstrålning åt olika håll på en mycket tidig tidpunkt i människosläktets historia. Detta har skett från ett centrum någonstans i Altais bergsmassiv eller söder därom.

Trä- och bengrimmorna såväl som klavarna och dihindren, som ovan omtalats, äro säkerligen alla uråldriga. De två senare grupperna funktionera ej på samma sätt, men till formen ha de vissa likheter, och dessutom äro de båda kända inom stora områden. Man torde få förutsätta, att de utvecklats i trakter, där också trägrimman varit känd. Huruvida en dylik utveckling skett i nomadkulturerna i Asien kan ej nu bestämmas, men det får anses troligt åtminstone vad beträffar dihindren.

Summary

An Old-time Bridle and its Congeners

In various parts of Sweden, especially in the south, there has been used a kind of bridle consisting of two wooden sticks and a piece of rope. The sticks are placed on each side of the animal's nose. The rope under the nose is usually attached to the end of one of the sticks and runs through a hole in the other and is tied to the tethering-line. If the animal pulls at the rope, the tether tautens and causes the lower ends of the sticks to be pulled together. The more the animal pulls at the tether, the more the sticks will be squeezed together about the nose, especially against the sides of the lower jaw. This will cause a good deal of pain to this rather sensitive part of the animal's body and will force it to quiet down.

This bridle — by the author called a 'wooden bridle' — is used for horses and cattle, sometimes also for sheep and goats, and is found serviceable at the taming of restive and young animals (especially horses), when they are to be tethered out at grass or led to market. It is seldom used as a halter in stable or cowshed.

The author has found this 'wooden bridle' in use, outside Sweden, also in Denmark, Norway, England, Sardinia, and in Italy proper, which indicates that it has wandered from the Orient, via the Mediterranean countries, round western Europe to Scandinavia.

The 'wooden bridle' is further compared to other implements used by cattle-farmers. The simple cow-halter consisting of a sapling bent into a bow and wedged into holes in a wooden slab, the whole of it resembling, and serving

as, a cow's collar, is found all over Sweden. This implement is not related to the 'wooden bridle', which has ousted it in the south of Sweden and Norway and in Denmark. There is, however, in Iceland and in the island of Gothland a special kind of cow's collar resembling the 'wooden bridle'. The 'wooden bridle' is also used as an implement designed to prevent cows from milking themselves. The author points out its resemblance to the square framelike wooden implement often on the inside provided with outstanding rather sharp pegs and put round the necks of grown-up animals and round the noses of young cattle to prevent them from sucking. These implements are found in many parts of Europe and in the far East.

Another implement related to the 'wooden bridle' is the 'bone bridle'. Instead of the wooden sticks it has thin flat pieces of bone and is put further back on the head. It is used for reindeer by many Siberian tribes and operates along the same principle as the 'wooden bridle'. When the driving rein is pulled, the bone slabs will press against the temples of the animal and in this way force it to stop.

In Note 41 the author draws attention to an implement for the prevention of sucking consisting of a long wooden peg put crossways in the mouth and tied round the neck by means of a rope attached to the two ends of the peg. The implement is found in many widely distant countries, in Sweden chiefly in the northern provinces. The author is of opinion that the usual curb-bridle has evolved out of a combination of the peg of this implement for the prevention of sucking and the sticks of the wooden bridle. These sticks would consequently correspond to the cheek-bars of the curb-bridle. Such a development is possible when the bridle is placed round the animal's nose.

The collarlike implements described here have, so far as shape and construction are concerned, certain features in common which hint at a possible relationship between them although it is impossible to say that they have all developed one out of the other. They have undergone a parallel development starting from certain fundamental forms. The 'wooden' and 'bone bridles' can be traced back to the days of primeval nomadism in certain regions of central West-Asia.

Gustavianska gravkoret

Av *Göran Axel-Nilsson*

Enligt en gammal uppgift hade Gustav II Adolf före sin avresa till den europeiska krigsteatern 1629 bestämt om sin gravplats. I företalet till Jacob Wendelius' arbete "En kårt beskrifning om den store och oförliknelige Svea rikets konungs, konung Gustaf Adolphi grifte-chor uti Riddarholms kyrkian i Stockholm etc.", utgivet i Stockholm 1762 med anledning av gravvalvets och kistornas undersökning något över tjugo år tidigare, skriver Anders Anton von Stiernman bl. a.: "Ibland andra befallningar, hvilka Konungen den Kongl. Senaten lämnade, var ock denna en ibland de märkvärdigaste, at den graf, som Han för sig uti Klosterkyrkan utvaldt, skulle skyndsamlingen förfärdigas: Tilläggandes det allmänna ordspråket: Jag vet väl, at den kruka, som ofta till brunnen bäres, varder dock en gång sönderslagen. Omsider vardt detta Grifte-chor år 1633. på södra sidan om hög-choret opmuradt."¹ Detta konungens påbud bestyrkes vidare av såväl riksrådens minnesgodhet i ett memorial från hösten 1632 som av ett uttalande av Axel Oxenstierna vid samma tidpunkt.²

Gustav Adolfs död i slaget vid Lützen den 6 november 1632 hade åstadkommit den största sorg och bestörtning inom hela den protestantiska världen. Med förbigående av alla andra i samband därmed stående händelser av funeral natur skola vi här söka ge en redogörelse för tillkomsten av den lägerstad, där konungens kropp bereddes en sista vila — det gustavianska gravkoret vid Riddarholmskyrkan i Stockholm.

Om anstalterna vid det kungliga likets överförande från Lützen till Wolgast, från Wolgast till Nyköpings slott och därifrån till graven i Stock-

¹ Se även Martin Olsson, Riddarholmskyrkan, i Sveriges kyrkor, Sthlm 1937, s. 169, not 1. Jfr Laurentius Paulinus Gothus: *Historia arctoa*, Strängnäs 1636, s. 409: "ibidem in splendidiss:mo Sepulchreto Coenobij Insularis, suo ipsius consilio ac mandato, paulo ante extremum in Germaniam abitum, exstructo, & deinceps immensis sumptib, magnificentiss: me exornato."

² Riksregistraturet den 15 december 1632, Riksarkivet. Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling, Brev 1632, s. 709 f.

holm samt rörande sorgehögtidligheterna i samband härmed ha redan flera relationer avgivits.³ Även själva det kungliga gravkoret har konsthistoriskt behandlats i ett flertal arbeten.⁴ Då tillkomsten av detsamma emellertid visat sig vara en ganska komplicerad historia och det dessutom såsom konsthistoriskt monument intager en ganska betydelsefull ställning i vårt land, torde en närmare redogörelse för omständigheterna vid gravkorsbygget vara motiverad.

I den skrivelse av den 14 november 1632, varuti rikskanslern Axel Oxenstierna från Tyskland meddelar det svenska riksrådet den sorgliga underrettelsen om konungens död, säger han bl. a. att han "skulle schrifwa omm s. kongl. M:tz lik och dess tillredning och prydnung". Tiden och omständigheterna medgävo emellertid ej detta, varför han lovar att återkomma till ämnet framdeles. En tid därefter författar rikskanslern också ett memorial för Lars Grubbe, som hemsändes till riksrådet i Stockholm. Aktstycket är daterat den 5 december 1632 och innehåller bl. a. följande för vårt ämne viktiga passus:

"Effter s. K. M:t hafver i sin lijffztijdh destinerat sijn lägerstadh i Gråmunke chloster kyrckian i Stochollm, så seer jagh ickie att thet med skääll kan förändras, effter som K. M:z salige dotter ther ähr begraffven. Och ähr förthenskulldh aff nödhen, att på samma ort, som graffven är destinerat, byggies i tijdh itt capell, och serdeles att ther giöres itt skiönt hvallff, och at sprungbrunnen sökies at ledes therifrån. Hvar för thenne tijdhen inthet meere kan giöres, tå råder jagh at låta giöra hvallffvedh och fundamentet färdigt, på thet liket kan ther insättias, och at bygningen sedan pro dignitate kan förfärdigas theroffvan opå per occasion."

Gustav Adolf hade redan låtit begrava sina späda döttrar i ett för ändamålet iordningställt gravvalv på Riddarholmskyrkans södra sida nära högkoret.⁵ Axel Oxenstiernas memorial är i flera avseenden av vikt. Dels betonar han starkt, att det ej finns någon anledning att frångå konungens i livstiden uttalade önskan om en gravplats för sig i Riddarholmskyrkan, dels önskar kanslern, att man så snart som möjligt på den utsedda platsen uppför ett gravkapell och slutligen är han angelägen att understryka vikten av, att "hvallffvedh och fundamentet" omgående färdigställas, medan själva ytter-

³ Se bl. a. C. A. Ossbahr, Ett minne från Gustaf II Adolfs likbegängelse, i *Ord och Bild* 1894, s. 569 ff.; J. Grönstedt, *Konung Gustaf II Adolfs Död och Likbegängelse*, Sthlm 1912; Å. Meyersson, *Från Lützen till Riddarholmskyrkan*, i *Gustaf II Adolf vid Lützen*, Livrustkammarens Lützenminnen utgivna av Rudolf Cederström, Sthlm 1944.

⁴ Jacob Wendelius, a. a.; G. Upmark d. ä., *Svensk byggnadskonst 1530—1760*, Sthlm 1904, s. 99 ff.; G. Upmark d. y., *Byggnadskonsten under den yngre vasatiden*, i *Romdahl och Roosval, Svensk konsthistoria*, Sthlm 1913, s. 258; H. Cornell, *Den svenska konstens historia*, 1, Sthlm 1944, s. 303; A. Lindblom, *Sveriges konsthistoria*, 2, Sthlm 1944, s. 366. Den mest detaljerade beskrivningen återfinnes i Martin Olsson, a. a., s. 168—183.

⁵ Olsson, a. a., s. 402—406.

arkitekturen kan ombesörjas så hedersamt som möjligt vid en senare lämplig lägenhet. Sannolikt önskade rikskanslern först överblicka den ekonomiska situationen, innan man inlät sig på något mera vidlyftigt byggnadsföretag.

Varför har då Axel Oxenstierna så bråttom och vad menar han egentligen med sitt tal om en eventuell ändring av gravplatsen? Har han redan vid denna tidiga tidpunkt en känsla av att änkedrottningen själv skulle komma att umgås med helt andra planer? De skulle i så fall snarligen uppenbaras och rikskanslerns föraningar till fullo besannas!

Först den 8 december nåddes riksrådet i Stockholm av budskapet om Gustav Adolfs död: "Oplästes adviserne ahnkombne med ordinarie grentz-posten, då den högstklagelige tidenden om sahl. Kongl. M:tz (Gudh bättre) dödelige frånfälle bleffwe medh insinuerade. Senaten tilbrackte den dagen uthi gråht och klagan."⁶

Sedan riksråden så småningom tagit sig samman och åter vänt sinnet till de nödiga praktiska regeringsbestyren, beslöt man bl. a. att utsända greve Per Brahe till Axel Oxenstierna i Tyskland för att låta informera sig i diverse spörsmål. Ett memorial för Brahe utarbetades, daterat den 15 december 1632. Av dess innehåll må följande anföras:

"Och emädan alt hwad som till dett Konungzlige S. Lijks införande behöfwes moste i tijd förordnas och bestellas, hwarföre wille och Gref Per icke i förgäthenheet ställa med Cantzlären att öfwertala om dess Process, först der ifrån och sedan här hemma och effter wij befinne tillbörligitt wara att dedt med all den Sollenitet som nogen tijdh skee kunde, införas borde, och wij icke wäl besluta kunde hwar dett först lända skall, der ifrån dett med tienligh process kunde införas, hwarföre wille Greef Per Cantzlärens goda betänckiande der om förnimma, ty der dhett genast hijt till Stockholm föras skulle och antingen i Slotz-eller Stadzkyrkian insättias, så see wij icke huru dett med nogen synnerligh Sollenitet skulle kunna allena beledsagas neder på Gråmunkeholm, effter som wij icke annat weeta wthan att H. K. M:tt höglofligst i åminnelse der sin lägerstad förordnat hafwer, uthan förmena tienligare wara, att thett högt ährade S. Lijket blefwe först sändt till Nykiöping, der dett antingen på Slottett eller i Stadzkyrkian kunde insättias, och när begrafnings terminen kommer med tienligh process och solenitet till sin lägerstadh beledsagadt. — — — Här om och sådant meera wille Greff Per sikh wppå thett bästa informera låta, att här wthij inthett feel motte begåås, som och ihugkomma huruledes Cantzlären förmenar att Grafwen nu wthan om kyrkian byggias och zieras skulle."⁷

I full överensstämmelse med rikskanslerns tanke, att Riddarholmskyrkan enligt konungens önskan vore den enda riktiga gravplatsen, vill riksråden tillstyrka, att det kungliga liket först måtte föras till Nyköping. Sedan därefter vederbörliga anstalter för begravningen vidtagits kan denna ske i Stockholm. Att man härvid i första hand tänker på ett förestående gravkorsbygge framgår uppenbart av den sista frågan.

⁶ Riksrådets protokoll den 8 december 1632, Riksarkivet.

⁷ Ibidem den 15 december s. å.

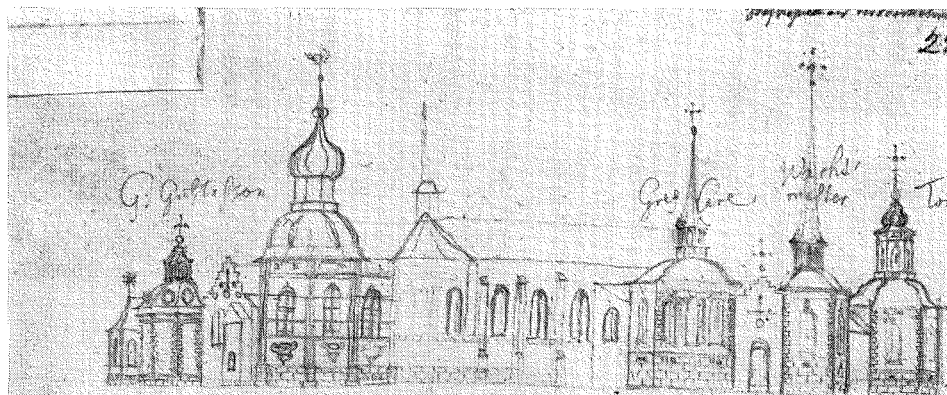

Fig. 1. Riddarholmskyrkan med gravkoret. Teckning för Sueciaverket av Erik Dahlberg, 1660-talet. Kungl. Biblioteket. Foto Nordiska museet.

Vid riksrådets sammankomst den 8 januari 1633 hade Lars Grubbe anlänt från Tyskland, medförande rikskanslerns memorial. "Der hooss berättade Grubben, att Cantzlerens mening var till att tala medh Chur-Sachsen, dhett capell motte byggias på dhen orthen K. M:t sitt lijff tilsatt haffver till evig åminnelse, och att K. M:tz contrafactur dher skulle opsatt bliffva."⁸

Emellertid hade riksråden nu resolut beslutat sig för att gripa till verket med gravens iordningställande. Den 10 januari på eftermiddagen voro de "velborne Herrar först på Gråmunkeholt och besågo dher salige K. M:tz lägerstadh".⁹ Man kan diskutera möjligheten av att riksråden vid detta tillfälle tillkallat någon byggnadsexpert. Vem skulle man i så fall ha anlitat? Efter Kasper Pantens död 1630 hade ingen ny kunglig överbyggmästare eller arkitekt utnämnts. I stället tjänstgjorde tills vidare underbyggmästaren holländaren Louis Gillis såsom praktisk byggnadsledare vid kungliga eller statliga byggen.¹⁰ Naturligtvis kan man ha vänt sig till honom för att få en ritning, även om han annars knappast betrodde med dylika uppdrag.¹¹ Tänkbart är ju också, att Gustav Adolfs ovannämnda befallning från 1629 resulterat i en ritning till ett kungligt gravkor, trots att själva bygget tills vidare fått anstå. Som upphovsman till en sådan kan väl i så fall knappast någon annan än Panten komma ifråga. Eftersom "Feltherren", d. v. s. Jacob de la

⁸ Riksrådets protokoll den 8 januari 1633. Se härom bl. a. Sixten Strömbom, *Ichonographia Gustavi Adolphi*, Sthlm 1932, s. 58, not 5 och M. Sauerlandt, *Ett Gustav II Adolfs-monument från 1632*, i *Fataburen* 1933, s. 223 ff.

⁹ *Ibidem* den 10 januari 1633.

¹⁰ Tord O:son Nordberg, *Gustav Adolf som byggherre*, i *Fornvännen* 1931, s. 94 ff.

¹¹ 1634 ledde Louis Gillis bl. a. ombyggnaden av Riddarholmskyrkans torn. Riddarholmskyrkans räkenskaper, Stadsarkivet.

Fig. 2. Gustavianska gravkoret vid Riddarholmskyrkan. Uppfört 1633—34. Foto A.T.A.

*Fig. 3. Torstenssonska gravkoret vid Riddarholmskyrkan. Uppfört 1651.
Foto A.T.A.*

Gardie, intog en framskjuten ställning i riksrådet ligger tanken nära, att man anlitat dennes byggmästare Hans Jacob Kristler. Flera skäl tala emellertid emot ett sådant antagande. Kristler antogs i de la Gardies tjänst 1630.¹² Han skulle då arbeta för denne i tre år till att börja med. År 1633, då det gustavianska gravkoret kommer till, arbetar Kristler vid Axholmen i Västmanland. Från och med nästa år är han rastlöst verksam vid det stora Makalösbyggets förberedande och igångsättande. Hans namn nämnes ingen enda gång i samband med det gustavianska gravkorets tillkomst. Till diskussionen om gravkorets stilkarakter återkommer jag längre fram.

Allt detta förblir dock tills vidare gissningar. Man kan endast konstatera med visshet, att någon arkitekt eller byggmästare överhuvudtaget ej förekommer i bevarade akter rörande gravkorsbygget. Vad man däremot vet är följande.

Den 14 januari 1633 skrev riksrådet till Axel Oxenstierna och förfrågade sig om hur begravningen borde gestaltas, hur processionen skulle anordnas o. s. v. Ett program höll man hemma i Stockholm på med att utarbета: "Om salige Kongl: Maj:ttz begrafning på Gråmunkehollm skall bestallas på bästa sätt man kan hinna och disseinen ther öffwer, så snart then aff Buraeo bliffwe förferdigadt Cantzlären öffwerskickas."¹³

Redan sex dagar efter att riksråden besiktigtat den blivande platsen för gravkoret avgick en skrivelse till Matthias Soop om en hop ölandssten, som skulle skaffas till gravbygget, "efter innelagdt Stenhuggares förslag".¹⁴ Den man, som härmed framträder, var bild- och stenhuggaren Jost Henne, välbetrodd kunglig konsthantverkare sedan många år.¹⁵ Sedan slutet av 1620-talet hade han bl. a. arbetat på slottet i Stockholm, där han för första gången är påvisbar 1629 och där han var verksam till sin död 1644. Att han var en av de mest framträdande i sitt fack bestyrkes av att han vid bild- och stenhuggarämbetets instiftande 1639 valdes till dess förste älderman. Ett bety-

¹² Sten Karling, När Makalös byggdes, i Samfundet Sankt Eriks årsbok 1931, s. 95 ff.

¹³ Riksrådets protokoll den 14 januari 1633.

¹⁴ Kammararens registratur den 16 januari 1633, Kammararkivet.

¹⁵ Om Henne se bl. a. L. M. Bååth, Helgeandsholmen och Norrström, Sthlm 1916—18, 1, s. 134; N. G. Wollin, Lantmäteristyrelsens hus, i Svenska lantmäteriet 1628—1928, 2, Sthlm 1928, s. 592 ff.; samme förf., Johan III:s lusthus och kasern I på Skeppsholmen, i Samfundet Sankt Eriks årsbok 1941, s. 25 f.; S. Karling, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Nötre-stilens genombrott, Sthlm 1931, s. 168; G. Axel-Nilsson, Om bild- och stenhuggarämbetet i Stockholm under 1600-talet, i Samfundet Sankt Eriks årsbok 1934, s. 123, 127 och 146 f.; samme förf., Storhetstidens portalskulptur i gamla Stockholm, i Samfundet Sankt Eriks årsbok 1935, s. 35 och 37—43; samme förf., Axel Oxenstiernas hovbildhuggarkrets, i Svenska kulturbilder, Ny följd, band 5, del IX och X, s. 117 ff.; W. Nisser, Brahegraven i Västerås domkyrka, i Tidskrift för konstvetenskap, 1939, s. 33 ff.; T. O:son Nordberg i Stockholms slott, 1, s. 246 f., 249, 255 och 268.

delsefullt uppdrag hade han betrots med på hösten 1632, någon månad innan Gustav Adolfs död. Det gällde gavlar och portaler till Kasper Pantens ståtliga kungastall på Norrmalm.¹⁶ Det planerade arbetets omfattning visar följande kontrakt av den 20 september 1632:

"Wij Johan Casimir och Wnderskrfne giöre witterligit att på K. Mtz wår elskelige swågers och allernådigste herres wäg: hafwe wij slutit ett Contract medh erligh konstrick M. Joest Henne Steenhuggare på de Conditioner och sätt som föllier. Först skall han till dedh Nye Stallet på Norrmalm aff Gåtlandz steen förfärdiga een portal effter dedh afrijss och schamplun som han oss praesenterat haf:r. För hwilken wij honom för arbetzlön på fyra Terminer Ettusend Tuhundrade Rijkzd. att bekomma her medh försäkre. Nembligen således, att när han arbetet begynner, skall han bekomma 300 Rdlr Och när Hesterne och de tu der till hörande bilder färdige ähre, skall han åter bekomma 300 Rdlr Och när Rijkzens Wapn och Leijonnen och dess tillydande bilder färdige ähre, skall han bekomma den tridhie Termin. Och dän fierde när H. K. M:tz Conterfej till häst alt färdigt ähr. Der näst skall han sex stycken Gafler, i grunden 45 foot breedhe, effter praesenterede afriss förfärdiga, för hwilke han Trehundrade RijkzD stycket hafwe skall, och på 3 Terminer, Nemblig den första när han arbete begynner, och den andre när Gaflen färdigh är till Architraben, och den tridhie när alt färdigt ähr. Till dedh tridhie skall han fyra mindre Gaffler förfärdiga, hwardera i grunden 35 foot breedh, stycket för Tuhundradefämptijo Rdlr att bekomma, opå sådane Terminer som om dhe förre förmält ähr. Hwilken portall och Gafler han skall wara förplichtat hielpa till att opsättia. Mån wadh steenen belanger, som skall på Hög: H. K. Mz omkostnat och äwentyr på Gåtland köpas och hijtskippas: doch så att förbem:te Jost Henne skall wara förplichtat der hän ryckie och wthsee sådhane steen som kan wara H. K. M. profitligh och nyttigast att köpa effter som hans her emot gifne revers dedh widare innehåller och förmåler. Datum Johan Casimir Pfaltzgrafwe / Claes Fleming."¹⁷

Det var inte småsaker, som här skulle utföras, och arbetet förefaller ha varit ett av de mera krävande i genren för sin tids stockholmsförhållanden. Av kontraktets lydelse framgår också, att mästare Jost själv var i stånd att leverera "afrijss och schamplun" till ett sådant arbete och därvid följde egna, ej arkitektens förlagor.

Jost Henne blir nu den ledande konstnärliga kraften också vid utformandet av Gustav Adolfs gravkor. I räkenskaperna dominerar han fullständigt över murare, kopparslagare och annat hantverksfolk. Endast med Henne slutas ett högtidligt och detaljerat kontrakt om "H. Mtz begravningsplass", endast han anger tonen och är hela tiden närvarande vid bygget.

Tidigare har jag visat, att Henne är mästaren såväl till Tyska kyrkans sydportal som till den likartat gestaltade praktportal vid Riddarholmskyrkans huvudingång i väster, vilken färdigställdes för Gustav Adolfs begravn-

¹⁶ T. O:son Nordberg, Stormaktstidens kungliga stallbyggnader, i Samfundet Sankt Eriks årsbok 1940, s. 87 ff.

¹⁷ Kontrakter 1632—39, fol. 37—38, Kammararkivet. — Herr J. Svensk, Stockholm, har benäget gjort mig uppmärksam på dessa akter.

ning.¹⁸ Under de följande åren emottager han fullt upp med viktiga uppdrag för kronan och rikets förnämsta ätter såsom Oxenstierna, Brahe o. s. v. Och när Gustav Adolfs gravkor nalkas sin fullbordan och i det närmaste står färdigt, utses Jost Henne den 17 januari 1634 till änkedrottning Maria Eleonoras egen byggmästare! Med titeln byggmästare nämnes han flera gånger. Det var för övrigt vid denna tidpunkt alls ej ovanligt, att bild- och stenhuggarna även voro verksamma som arkitekter.¹⁹ Så skriver sig t. ex. Christian Julius Döteber "bildhauer und architectus". Är det under sådana omständigheter alltför förmätet att antaga, att Jost Henne även kunnat utföra "sielfwe afrijtningen" till det gustavianska gravkoret? Det förefaller snarare ganska möjligt, för att inte säga sannolikt!

Kontraktet med Jost Henne är daterat den 21 januari 1633 och har följande lydelse:

"Januarius 1633. Contract medh Jost Henne om Hs Matz grafs förfärdigande. Datum Stockholm den 21 Januarij 1633.

Wij Johan Casimir sampt Wnderskrefne Sweriges (etc) giöre witterligt, oss hafwa på Cronones wegnar accorderat medh Bildhuggaren Ehrligh och kunstrijk M. Jost Henne, at han medh egen omkostnat hafwer opå sigh tagit och wtlofwat så mykin gåtlandzsteen förskaffa, och sedan wtarbete, effter sielfwe afrijtningen färdigt lefwerere, emillan dete och nästkommande Johannis, till Capellet, som widh Gråmunke Closter instundande währ skall wpmuras, till K. Mtz christlige och högtärade ihugkommelse, begrafningzplass, hwilket alt effter handen, så wäl och reenhuggen, skall fyllest göras, som murningen fordrar, at der opå intet mangel må finnas, effter såsom hans här emot gifne Revers wthwijser; Men till och ifrån wärkstaden skal han serdeles hielp bekomma medh steenförslen. Der emot är honom tillsagdt, och här medh j arbetzlön försäkres, Tolfhundradhe Rijkzdaler in specie, at bekomma af RenteCammaren, på fölliande terminer, nembligen Tuhundrade Rijkzdal:r in februario, Tuhundrade Rijkzdal:r in Martio, Tuhundrade Rijkzdaler in Aprili, och Tuhundrade Rijkzdal:r in Maio. Sedhan heele ræsten när arbetet är färdigt och fyllest giordt. Datum ut supra. J: Casimir Pfaltzgreffe/Clas Fläming."²⁰

En jämförelse mellan kontraktet rörande kungliga stallet och detta är ganska intressant. I förra fallet utsäges visserligen klart och tydligt, att Henne själv utfört ritningen, men beträffande gravkoret är meningen formulerad så, att det ej direkt framgår vem upphovsmannen är. Intet motsäger emellertid att det kan vara Henne, i synnerhet som man har svårt att tänka sig en ritning till den relativt sparsamma stendekoren med inskriftskartuscher o. d. rent ornamentala element utan att samtidigt den arkitektoniska stommen är med. Stenhuggararbetet skulle i annat fall så att säga hänga i luften. Det är säkerligen ej kartuschernas eller valvkonsoleernas individuella utformning, som intresserat uppdragsgivarna, utan deras antal och placering i förhållande till

¹⁸ G. Axel-Nilsson, Portalskulptur, s. 41—43.

¹⁹ G. Axel-Nilsson, Bild- och stenhuggarämbetet, s. 133 ff.

²⁰ Kontrakter 1632—39, fol. 53, Kammararkivet.

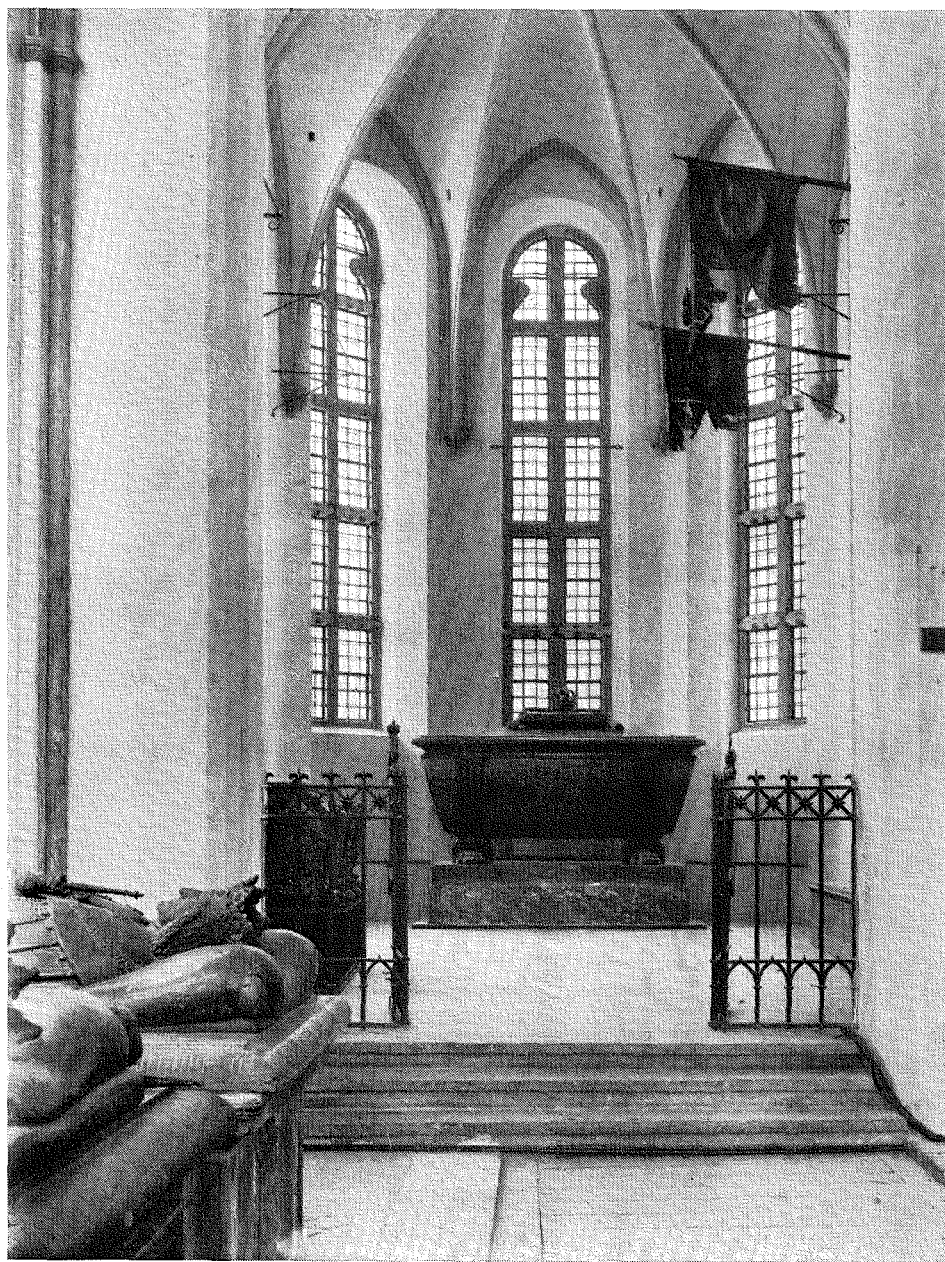

Fig. 4. Interiör av gustavianska gravkoret. Foto A.T.A.

gravkorets arkitektur som sådan. Men också i ett annat avseende förtjänar en jämförelse mellan de båda kontraktet att göras. I stallkontraktet rör det sig om ej mindre än en praktportal med riksvapen, sköldhållande lejon och konungens bild till häst, sex större och fyra mindre gavlar. För detta tillerkännes Henne ett arvode om 1.200 riksdaler. För arbetet på gravkoret, bestående förutom sockelsten o. d. huvudsakligen av ett ej alltför rikt inslag av inskriftskartuscher och rustikornament i det yttre samt en del valvkon-soler med änglahuvuden i det inre m. m., skall Jost Henne erhålla samma betalning, nämligen 1.200 riksdaler. Man har svårt att frigöra sig från känslan av, att priset i det senare fallet snarare hänför sig till gravkorets egentlige upphovsman och skapare än till enbart stenhuggaren!

Samma dag som kontraktet med Henne upprättas, avgår ett brev från denne till stenhuggaren Petter van Eghen på Gotland: "Alldenstundh han hafwer förschrifwit någon steen til ett Capell som widh Gråmunke Kläster skall förferdigas tillkommande währ till K. M:tz christeligh och högtärade ihugkommelse, begraffningsplass."²¹ Arbetet hade börjat.

Men nu uppträder en irriterande faktor. Änkedrottning Maria Eleonora var som bekant en byggnadslustig dam, varmt tillgiven de sköna konsterna. Därtill kom hennes överdrivna kärlek och tillgivenhet för gemålen, som nu inför dennes döda lekamen stegrats till en nästan sjukligt betonad extas. Det är allom välbekant i huru hög grad den hysteriska och egensinniga drottningen med sina nycker kom att plåga riksråden efter Gustav Adolfs död. Särskilt svårt hade hon att slita sig från den döda kroppen. Mest omvittnat är måhända, att hon länge behöll konungens hjärta hos sig i en gulddosa, innan riksråden äntligen lyckades förmå henne att nedlägga denna i konungens kista. Detta var endast ett av de sällsamma utslagen av hennes obalanserade sorg.²²

Med saknaden efter hennes dyrkade make förmålde sig tanken på ett värdigt gravmonument över honom. I huru hög grad änkedrottningens fantasi börjar syssla härmed framgår av ett brev till riksrådet den 15 januari 1633. Maria Eleonora befann sig nu i Wolgast, dit Gustav Adolfs lik förts från Lützen och kyrkan i Meuchen över Weissenfels och Wittenberg. I ett synnerligen svårläst och otydligt utkast till ett postskriptum, bilagt samma brev, säger hon: "Elliest godhe herrar och trogne män är Wår nådige willia och begieran, att I edher om H. K. M:tt högtähradt oc berömligst i åminnelse begraffningh tillredelse ingalunda är beredhe wele heller någon bygnadt där till werkett ställe för än Wij sielfwe will Gudh lyckeligen hemkomme, all-denstundh Wij sielffwe egen inventioner giöra och af hwadh synnerligh slagz

²¹ Kammararens registratur 21 januari 1633, Kammararkivet.

²² S. Bergh, Maria Eleonora och Kristinas förmyndareregering, i Historisk tidskrift 1902.

steen och hwad manier Wij sielfwe täckes . . ." ²³ Orolig över att riksråden ej skola förstå de estetiska och materiella värden, som borde förbindas med ett minnesmärke över den store konungen, tillägger hon ytterligare: "Högstsal. H. K. M:t Wår högdt ährade Salige Kiere Herre och Gemähls Salige konungzlige Lijk wärdt är egen anordningh gifwa wele, På dett Wij eder godhe herrar hafr nådigst bef. icke någett onödige expenser på någon byggnadt som Oss ej till nöije och behagh kan skee och H. K. M. meriterat haffwer, anståendes skulle . . ."

Samtidigt vill hon ha de svenska riksregalierna ut till Wolgast och säger bl. a. i ett brev till Axel Oxenstierna den 31 januari 1633 att "hafwa Wij Oss wäll föresatt att låtha dem effter Wår egen afrijtningh och Scampelun af Wår Gulldarbetare här j Wolgast förendra . . ." ²⁴ Rörande dessa praktpjäser hade hon mycket vidlyftiga och kostsamma planer. Hon önskade bl. a. förändra och nybeställa, "män när Wij will Gudh hemkomma låthe dem j dett hwalfwet och kyrkien där H. K. M:z saligste Konungzlige Lijk insättes öfwer Lijkett Wphängia . . ."

Det tillhör icke vår uppgift att syssla vidare med regalierna och den övriga begravningsutstyrelsens historia, ett i sig nog så intressant kapitel. Det gäller här huvudsakligen att framhålla den motsats, som redan från början existerade mellan riksrådets och änkedrottningens uppfattning om den blivande kungagravens läge och utformning, en motsats, som snart stegrades till en spänningsfylld maktkamp. Det är detta spänningsförhållande, som framförallt präglar hela det kungliga gravkorets tillblivelsehistoria och som ävenledes synes ha motiverat den iver, varmed man i Stockholm tvärt emot änkedrottningens önskan gick till verket och påskyndade gravkorets fullbordande.

Man måste emellertid avsända en lämplig deputation till änkedrottningen. Den 27 februari 1633 "discurrerades nödigt vara, att någon aff reputation sändes uth till Hennes M:t Enkjedrottningen, som förestode sakerne och ordinerade om sal. K. M:ts lijk". Man utsåg därtill Gabriel Gustavsson Oxenstierna, som "Proponerade sedan om någon honom skulle adjungeras; hölt han gott om Her Mathias Soop drogo med effter han är vahn ved ceremonier och elliest lätt på foten". ²⁵ Under tiden fortsatte man med förberedelserna till gravkorsbygget i Stockholm. Från rikskanslern hade man genom Per Brahe fått fria händer: "Huruledes graffwen byggies och zieras skall, därom hafwer Cantzleren sammaledes sin meningh optecht greffve Pähder, men steller till Rijxrådz bette betenckiandhe." ²⁶

²³ Svenska drottningars hovhållning etc., Brev från Maria Eleonora 1631—34, koncepter, Riksarkivet.

²⁴ Oxenstiernas saml., Brev från Maria Eleonora till Axel Oxenstierna, Riksarkivet.

²⁵ Riksrådets protokoll den 27 februari 1633.

²⁶ Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling. För Per Brahe 3/2 1633, pag. 158.

Anskaffandet av nödigt material såsom i första hand murtegel och sockelsten var i full gång. Arbetets fortskridande kan följas i kammarens skrivelser. Den 8 februari 1633 avgick brev till sekreteraren Christopher Larsson av följande innehåll:

"Wi förnimma av er ankomne skrivelse huru vida I beställt haver brevet till Stenhuggaren på Gottland, och icke annat förmoda, än att det sålunda är fort kommit. Vad Johan de Floije vidkommer, honom måge J av någon viss ränta leverera 100 Dlr till försträckning opå det han arbetat, till H. K. M.:tz högloflig j hugkommelse begrafnings fundament, må kunna med snaraste och till öppet watten förfärdiga och icke tiden försumma igenom hitresandet. När han samma arbete färdigt levererar skall betalningen honom tillstållt blifva."²⁷

Man har således beställt huggen sten på Gotland hos stenhuggaren därstädes Johan de Floije.²⁸ Under tiden påbörjas ett omfattande byggnads- och reparationsarbete vid Riddarholmskyrkan, vilket delvis hade samband med korets uppförande. Till Carl Bonde sändes skrivelser med begäran om spik och rödfärg "till Klösters reparation".²⁹ Med jämna mellanrum erhåller Jost Henne sina förskott enligt kontraktets bestämmelser. Mäster Jost framstår hela tiden som den egentlige arbetsledaren vid gravkoret. Av Kristian IV i Danmark får man tillstånd att utskeppa sten från Gotland. Den 3 juni 1633 låter skepparen "Jacob Niemands aff Stockholmb" förtulla en last sten, "som handt sig på Mester Jost til Stockholm hans wegen sig haffuer til forhandlat", nämligen obearbetad blocksten — s. k. "Blockstienn vdj Rudstien" — "femb hundre foed. Noch Blockstienn vdj arbedt threj hundre foed Efftersom stienhogerne haffue Kongl. Maij:ts Breff att maa Vdføre sextusendt foed Blockstien".³⁰

Riksrådet hade lämnat ståthållaren på kungliga slottet Johan de la Gardie i uppdrag att närmast ansvara för gravbygget: "Her Johan De la Gardie haffver med sal. K. M.:ts graff till att beställa."³¹ Enligt en gammal uppgift skulle en viss Biugg även haft med gravkoret att göra.³² I von Stiernmans "Matrikel öfwer Swea Rikes Ridderskap och Adel, Sthlm 1754" läses nämligen angående Anders Lilliestierna: "Son af Rådman i Stockholm, Olof Person Biugg, som bestyrde om konung Gustaf Adolphs grafbyggnad..."³³ Någon rådman med namnet Olof Person Biugg har likväl aldrig funnits i

²⁷ Kammarens registratur den 8 februari 1633, Kammararkivet.

²⁸ Johan de Floye eller Jean de Fly, även känd som stenhuggare på Mälsåker, se G. Uppmark d. ä., a. a., s. 166. En son var troligen Isbrand Johansson de Fly. Se Örebro läns dombok n. 45 (1688), fol. 164, Riksarkivet.

²⁹ Kammarens registratur den 11 april och 29 maj 1633, Kammararkivet.

³⁰ R. Steffen, Stenhuggarverket på Gotland, i Gotländskt arkiv, 1935, s. 85.

³¹ Riksrådets protokoll den 22 augusti 1633.

³² M. Olsson, a. a., s. 169 med not 3.

³³ Enligt benäget meddelande av bibliotekarien Hans Salander, Uppsala, har Stiernman troligen hämtat sin uppgift ur Rhyzelii matrikel (X 94, 95 i Uppsala universitets bibliotek).

Stockholm. Däremot var Anders Biugg, nob. Lilliestierna, son till befallningsmannen på Stockholms slott Olof Person och dennes hustru Christina Biugg. En annan son till Olof Person, Johan Biugg, var född på 1630-talet och rådman i Stockholm. Att Olof Person haft en viss uppsikt över arbetena på gravkorsbygget är naturligtvis möjligt, ehuru Stiernmans uppgift f. n. ej kan bestyrkas.³⁴

I slutet av juli skrev kammarrådet Per Erlandsson (Bååth) till Johan de la Gardie: "Wälborne K. Broder Herr Gubernator kan min K. Br her med broderligen icke förhålla, mig hava varit vid graven och befinner arbetet tämmeligen lida." Arbetsfolket klagade däremot över bristande utbetalningar av lönerna.³⁵ Från Nyköping attesterade Clas Fleming några dagar senare en utbetalning: "Gode wänner Anders Hindrichsen och Jacob Pfeijf, all den stund at man gierna medh macht will fortsettie Kyrkobygningen med Capellet på Gråmunkehålm, derfore wille J strax wthan någon dröijsmähl lefwere till wor Pär Ährlandsån eller hans utskickade tutusen daller swenske etc." ³⁶ Samtidigt skaffades 4.000 murtegel.³⁷ Per Erlandsson lämnade ideliga rapporter om arbetet på graven, "der opå iagh ögat dageligen hafwa will och som offtast gå sielff der nidh".³⁸ Kalk, spik, koppar, bly, tenn och takbleck rekvirerades.³⁹ Den 19 augusti 1633 meddelades, att "vid graven och kyrkobygningen går allt tämmeligen fort så att halva taket i närmaste är med koppar beslaget och reseverket uppsatt".⁴⁰

Medan arbetet fortgick hade viktiga händelser timat på andra håll. Med stora högtidligheter hade Gustav Adolfs lik överförts till Sverige från Wolgast och nedsatts på Nyköpings slott.⁴¹ Under vistelsen i Wolgast hade Maria Eleonora varit rastlöst verksam med förberedelserna härtill. Stora sorghögtidligheter hade firats, sorgdräkter, likkista o. s. v. hade anskaffats. Olika målare utförde en serie konterfej av Gustav Adolf. Ett stort antal förnäma gäster hade inbjudits till Wolgast m. m. Den döde konungen på lit de parade hade blivit föremål för avbildningar i kopparstick och redan den 6 april 1633 hade bland änkedrottningens utgifter upptagits "Effter H. M:tz befallningh giffwidt Ernesto Gideo för ett H. S. M:tz Epitaphio som war ett kopparstickie 16 ducater à 92 etc.", d. v. s. något över 30 riksdaler. Före avresan, som skedde den 16 juli 1633 kl. 9 om morgonen, hade i slottskyrkan

³⁴ G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor; N. Östman, Stockholms Rådhus och Råd, 2, Sthlm 1915, s. 188.

³⁵ Kammararens registratur den 26 juli 1633, Kammararkivet.

³⁶ Räntekammarboken, kvittenser 2/8 1633, fol. 575, Kammararkivet.

³⁷ Ibidem, fol. 205 och 576 per 2 och 27 augusti 1633.

³⁸ Kammararens registratur den 5 augusti 1633. Kammararkivet.

³⁹ Ibidem den 7, 13, 14 och 19 augusti samt 9 oktober 1633.

⁴⁰ Ibidem den 19 augusti 1633.

⁴¹ Ossbahr, a. a.; J. Grönstedt, a. a.; Å. Meyersson, a. a.

hållits en sorgelöshet med stor "frequens fürstlicher und anderer Standespersonen" samt "mit gebührender Pracht und sollenitet".⁴² I början av augusti hade de svenska fartygen med konungens lik och ändrottningen anlänt till Sverige.⁴³

Alltsedan G. Upmark d. ä. år 1904 beträffande gustavianska gravkoret meddelade, att Christian Blume den 22 juni 1633 erhöll 30 riksdaler "för en schamplun till Kongl. Majestäts graf", och därmed utpekade honom såsom gravkorets konstnärlige upphovsman, har denna uppgift i över fyrtio år upprepats av alla konsthistoriska forskare.⁴⁴ Om Blume, som i övrigt är helt okänd, har t. o. m. en begynnande legendbildning uppstått. I verket om Riddarholmskyrkan läser man sålunda rörande gravkoret, att "konsolerna äro liksom fasadens stensulpturer utförda av Christian Blume och Joest Henne", och hos en annan författare får man veta, att "den kände stockholmsmästaren Christian Blom var verksam även som arkitekt".⁴⁵ Det kan sålunda synas vara på tiden att sätta punkt för denna utveckling av traditionen och inskränka Blumes insats till sina rätta proportioner. Saken förhåller sig nämligen på följande sätt.

Den uppgift, som Upmark d. ä. utan angivande av källan stöder sig på, återfinnes bland Maria Eleonoras utbetalningar sommaren 1633. Här redovisas under titeln "H. M:ttz Drotningens Handpenningar" bl. a. för följande utgiftspost: "den 22 Julij Christianus Blome som Een scamplun till H.S.M:tz Lijkz Graff giordt hafwer 30 Rdlr". Den bilagda kvittensen lyder:

"Aldenstundh Hennes Maj:tt Drotningen hafuer föräbrat til dem 30 Rdlr som hafuer giordt ferdigh scamplun till S:K:M:ttz salighe lijkz graff. Derföre så befalldes Renteskrifwaren Torsten Bengdtsson att han låther dem bekomma dee samma Trätio Riechz D:r Wolgast den 22 Julij Mattias Soop / Ich Christianus Blome Bekenne dass Ich habe won H. Torsten Bencktsen bemelte dreissig Reichd empfangen haben den 22 Julij Ao 1633."⁴⁶

Detta aktstycke är det enda som ligger till grund för det av Upmark d. ä. framförda påståendet, att Blume varit upphovsman till det gustavianska gravkoret. I övrigt vet man alls ingenting om honom, ej ens någon yrkesbeteckning finnes nämnd. Sannolikt var han bosatt i Wolgast och i varje fall ej svensk. Han förekommer ej vidare i räkenskaperna. I Sverige och

⁴² Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling, II:3, Brev från Gabriel Gustavsson Oxenstierna den 6 augusti 1633; F. Arnheim, Gustav Adolfs Gemahlinn Maria-Eleonora von Brandenburg, i Hohenzollern Jahrbuch 1905, s. 181; Grönstedt, a. a., s. 41.

⁴³ Riksrådets protokoll den 4 augusti 1633.

⁴⁴ G. Upmark d. ä., a. a., s. 100. Jfr G. Upmark d. y., a. a., s. 258 och 283; I. Simonsson, art. Blume, i Svenskt biografiskt lexikon, s. 77; G. Axel-Nilsson, Portalskulptur, s. 39; M. Olsson, a. a., s. 169 och 173; A. Lindblom, a. a., s. 366.

⁴⁵ B. Waldén, Forsknings- och färder, Sthlm 1936, s. 151.

⁴⁶ Räkenskamarboken 1633, räkningar för hovkassan i Wolgast 1633, fol. 30, samt kvittenser till samma, fol. 716, Kammararkivet.

Stockholm är han helt okänd, både i egenskap av arkitekt, byggmästare, bild- eller stenhuggare. Det är för övrigt ovisst, om han någonsin varit i Sverige.

Man måste då fråga sig, vad uppgiften om "scamplunen" avser. Kan den verkligen åsyfta gustavianska gravkoret? Vi erinra oss då först och främst, att kontrakt om gravkorets uppförande vid Riddarholmskyrkan var skrivet med Jost Henne redan i januari 1633 — sex månader tidigare — samt att arbetet nu i juli var i full gång sedan snart ett halvt år tillbaka. Naturligtvis låter det tänka sig, att Maria Eleonora först nu betalade en långt tidigare utförd ritning till gravkoret, men att döma av allt, som hittills kommit i dagen rörande korbygget i Stockholm, förefaller denna hypotes ha ytterst ringa stöd i kända förhållanden. Slutligen skulle man ju också kunna sätta notisen i samband med arrangemangen vid sorggehögtidligheterna i Wolgasts kyrka, ett utkast till något "castrum doloris" e. d. Häremot talar emellertid, synes det mig, den klara definitionen "een scamplun till H. S. M:t:z Lijkz Graff". Uppenbarligen rör det sig om ett utkast till ett gravkor — eller kanske troligare — ett gravmonument!

Det ligger då nära till hands att ihågkomma Maria Eleonoras i det föregående omtalade planer på någon art av gravminnesmärke över Gustav Adolf. Redan i januari hade hon ju bestämt förklarat sig umgås med sådana projekt. Är det då ej ganska sannolikt, att Blumes och hans medhjälpare "scamplun" ingenting annat var än just en ritning till ett dylikt monument, som änkedrottningen under väntetiden i Wolgast låtit utarbета och önskade medtaga till Sverige, där arbetet var avsett att realiseras? En sådan åsikt anser jag i det följande kunna ge goda skäl för.

Den 5 augusti 1633 "bleff Kongl. M:t:z salige lijk optaget och på Nyköpings Slott uthi gröne salen nedersatt". På Nyköping uppehöll sig nu också änkedrottningen. När riksrådet dagen efter liktågets ankomst till staden sammanträdde, meddelade Jacob de la Gardie att "H:nes M:t Enckjedrottningen haffver skickadt M. Johan Matthiæ till honom och begärt, han ville begåå hos Senaten, att med H. K. M:t:z sal. lijkz begraffning motte suspenderas i H:nes M:t:z lijfstijdh". Erik Ryning bekräftade, "att när H:nes M:t drog ifrån Wolgast och Rijkzens Rådth vore oppe att taga affsked frå H. M:t då bad H:s M:t i lijka motto, att K. M:t:z lijk må bliffva obegraffvet i sin lijfztijdh, eller och att med begraffningen motte opskjutas dhet meste någon tijdh skee kan".⁴⁷ Situationen hade härmed blivit ganska tillspetsad. Efter en ingående diskussion, huvudsakligen rörande omkostnaderna för själva begravningshögtidligheterna, fattades beslut: "Entligen blev alles enhällige votum, att begraffningen skall skee uthi februari månad nästkommande. Her Per Baner mente, man skulle notificera H:nes M:t der om, att endoch man först hade ärnat sättja begraffningen in Octobri, så haffver

⁴⁷ Riksrådets protokoll den 6 augusti 1633.

Regeringen likväl velat differera dermed till Februarium.”⁴⁸ Härtill utbad sig änkedrottningen fyra veckors betänketid. Men redan den 19 augusti 1633 anmälde sig biskopen i Linköping, doktor Johan Botvidi, hos rådet och avgav rapport om ett besök hos Maria Eleonora, varvid han hade försökt få henne att avstå från tanken på att låta konungen stå obegravd: ”Äntligen sade han, att oansedt H:s M:tz sorg är mycket stoor, kom H:s M:t äntlig så vidt, att om H:s M:t finge haffva lijked 1¼ åhr obegraffvet.”⁴⁹ Två dagar senare meddelade Botvidi den någotsånär hugnesamma nyheten, att änkedrottningen ”var tillfredz dhet H. K. M:ts sal. lijck motte begraaffvas, begärte allenast han ville bedja rådet att dhet motte skee när H:s M:t vill”. Rådet önskade ”att Hennes M:t icke motte sökia der igenom till att protrahera begraaffningen, hvilket staten icke kan tåhla”.⁵⁰

Under tiden fortgick bygget i Stockholm med all kraft. ”Bildthuggaren Jost Henne” betalades för leveranser av ”blocksten” m. m. ”på sijn beställningh på Capell contractet”,⁵¹ och till Clas Fleming avsändes från Per Erlandsson en skrivelse med innehåll, att ”Steenhuggaren fast väntar och fordrar på den skriftten, som huggas: och Bureaus opsat: och Jacob Johansson iempte een Memorial medgifwit hafuer, skall sålunda fullföljas, eller om min K. B. jempte dhe andre wälborne Herrar aff Rijkens Rådth wele der inne någon förändring giöra, hwar opå man will medh snaraste resolution förwänta. Elliest drifwes Bygningen på thet aldrahögsta med flijtt, så att Taket blifwer på Norra sijdan j denna weckan, medh Kåppar öfwerdragit.”⁵² Det var alltså Gustav Adolfs mentor, den lärde Johan Bureus, som författade de latinska inskriptioner, vilka Jost Henne sedan inhugger på kartuscherorna.

Johan Wittzig levererade koppar ”Till een Pelikan”, som tillsammans med en vase bildade spetsen på korets spira.⁵³ Slutligen fick mästern Jost den 18 december 1633 sin slutbetalning och därmed torde det gustavianska gravkoret i huvudsak vara fullbordat, fig. 2.⁵⁴

⁴⁸ Riksrådets protokoll den 9 augusti 1633.

⁴⁹ Ibidem den 19 augusti 1633.

⁵⁰ Ibidem den 21 augusti 1633.

⁵¹ Räkenskapsboken 1633, pag. 203, samt ibidem, kvittenser fol. 578, Kammararkivet.

⁵² Kammararens registratur den 28 augusti 1633.

⁵³ Ibidem den 9 oktober 1633. Pelikanen förgylldes på försommaren 1634 innan begravningen (jfr Å. Meyersson, a. a., s. 45).

⁵⁴ Räkenskapsboken 1634, pag. 197, Kammararkivet. Den gamla takbeläggningen av koppar och bly på kyrkan, som nedtagits, vägdes enligt order av den 18 februari 1634. Två dagar senare talas om att klockgjutaren Putensson skall gjuta klockor till kyrkan, den 24 april rekvideras ytterligare takplåtar av koppar och den 14 maj utgå vissa poster till Hans Weiler för förgyllningsarbeten. Jfr G. Upmark d. ä., s. 100. — Jfr även Kammararens registratur 1634.

Men änkedrottningen ville ej avstå från sina egna byggnadsplaner. I början av oktober 1633 gick hon till förnyad attack mot riksrådet. Saken diskuterades vid ett rådssammanträde den 7 oktober: "Her Claes Fleming gjorde relation, huru såsom H:nes M:t Drottningen hade begärt aff honom att anholla hoos Senaten, dhet sal. K. M:ts lijk motte begraffvas hwar H:nes M:t behagade. Der oppå han haffver svarat, att dhet var svårt till göra emot sal. K. M:tz sidste villje, och skulle bliffva en evigh blamme på Rijked, och monge mena Cronan vara så fattigh, att man inthet kunde fullända hvad som allaredan med begraffningsplatzen är begynt. Elliest vill man H:s M:ts nådige villja och begäran altid effterkomma. Der på H:s M:t haffver svarat, att om Kongl. M:t sal. lijk motte nedersättjas i Upsala, då kunne begraffningen skee när Rådet ville. Hvar till Her Fleming haffver svarat, att mycket reqvireras, men H:s M:t här emot meent allenast ett hvalff behöffwas. Marmor och folk haffver H:s M:t bestält ifrån Tyskland, som graffven vijdare sedan utarbete kunne." ⁵⁵

När Maria Eleonora vid detta tillfälle, då gravkoret i Stockholm under målmedveten byggnadsledning i hastigt tempo nalkades sin fullbordan, framlade detta märkliga förslag, har man nästan svårt att fria sig för misstanken, att hon i viss utsträckning hållits i okunnighet om vad som åtgjorts i huvudstaden. Uppgiften är icke desto mindre av stort intresse, då den visar i huru hög grad änkedrottningens byggnadsplaner tagit fast form. Tyvärr har det ej lyckats mig att påträffa någon korrespondens eller andra uppgifter om hantverkare och materialleveranser från Tyskland.

Rådet lät nu en tid förflyta, men återupptog ärendet den 18 oktober 1633: "Resolverades att skriffva till H:s M:t Enckjedrottningen om dhet Her Claes Fleming haffver refererat, att H:s M:t var väl tillfredz att Kongl. M:tz salige lijk må begraffvas på hvad tijd Rijkens Rådth finne dhet lägligast, allenast att locus sepulturæ må bliffva i Upsala, nembligen att man först tackar H:s M:t, som med tiden till begraffningen haffver velat hemgifva dhet uthi Regeringens skjön; sedan med rummet att man underdånigst gärna ville accomodera sikh H. M:tz förslagh, hvar sådan icke luppö emot sal. K. M:tz egen intention, den i sin välmacht sjelff haffver uthvaldt sikh en lägerplatz här på Gråmunckeholm, der ifrån något att gå, uthi deres disposition inthet är. Och sidst skall man bedja, dhet H. M:t och uthi högstbemälte sal. K. M:ts egen förordning nådigst täckes acquiescera." ⁵⁶ Som synes stödde man sig huvudsakligen på den avlidne konungens egen i livet uttalade önskan, en motivering, som naturligen haft en alldeles särskild tyngd. I skrivelsen till Maria Eleonora, vilken expedierades följande dag, framställde rådet även en del praktiska betänkligheter mot drottningens förslag. Man

⁵⁵ Riksrådets protokoll av den 7 oktober 1633. — Jfr Arnheim, a. a., s. 183.

⁵⁶ *Ibidem* den 18 oktober 1633.

framhöll bl. a., att "så kyrkian som siellfwe graffwen ähre j deres fulle bygningh och föga fattas, att dee nu medh snaraste kunne blifwa färdige gjorde. Och där än detta öffwerskylas kunde, och icke till att achta wore, så proffwa wij dock liekwell ingen Platz j Upsala därtill wara beqvämligh, dy H: Salige Kongl. Maij:tz Lijck uthj dee förre Chorer att nedersättia see wij intett att wela skicka sigh, myckitt mindre att wedh altaret ett sådant zerligitt Monument skall kunna upbyggias, som H: Salige Kongl. Maij:tz högstprijselige meriter bör wara lijkmätigt." ⁵⁷

Trots att man här uppenbart medgav lämpligheten av ett monument av det slag, som Maria Eleonora föreslagit, avvisades hon likväl bestämt. Änkedrottningen lät emellertid ej nedslå sig av detta svar. Hon hade satt sig före att bygga ett monument och ett monument skulle det också bli! Med all iver fortsatte hon med sina "egne inventioner". Bl. a. försökte hon anskaffa brukbart material till monumentet. Den 23 oktober 1633 skrev hon till Bengt Kafle:

"Wår synnerlige gunst etc Alldenstund trogne Hr Bengt Kaffle Wij af åtskillige wisse berättelser förnummet hafwer, hurusåsom på Öhlandh, nästan mitt på landet, skall ett slags steen, den sigh til gul och blåachtig färga artar, föga olijk marmor, serdeles brytas, och Wij af samme sort en wiss Prob högeligen åstundar, derföre är till eder nådigste begieran att J Oss däraf med första förskaffar två eller trenne små st wällhuggne och dem Oss öfwer-sende etc." ⁵⁸

Den 4 november 1633 hade man likväl nått så långt i förhandlingar, att änkedrottningen genom Ebba Brahe i ett särskilt memorial lät meddela rådet sina nya önskemål rörande konungens begravning. De föredrogos av Jacob de la Gardie. Punkt 2 innehöll bl. a. "Om begraffningen, att den må skee i Stockholm allenast man wille loffwa, dhet H:s K. M:tz lijck må föras till Strömsholm, när capellet der bliffver färdigt". Slutligen uppläste Per Banér ett brev från Erik Ryning "angående H:s M:tz mening om tempore et loco sepulturæ regiæ". ⁵⁹

På kortare tid än en månad hade alltså Maria Eleonora kastat om sina planer. Nu gällde det ej längre Uppsala domkyrka, utan Strömsholm. Denna kungsgård tillhörde hennes eget livgeding, och kring denna egendom började nu hennes tankar att kretsa. Av memorialets ord "när capellet der bliffver färdigt" framgår, att Maria Eleonora verkligen tänkte bygga ett gravkor där, eller rent av redan hade påbörjat ett sådant. Den 13 november 1633 sammanträdde åter rådet och "Bleff resolverat på dhen memorial fru greffvinnan Ebba Brahe på H. M:tz vegner genom H. N:de Feltherren hade

⁵⁷ Riksrådets protokoll av den 19 oktober 1633.

⁵⁸ Svenska drottningars hovhållning etc., Maria Eleonora, koncepter, Riksarkivet.

⁵⁹ Riksrådets protokoll av den 4 november 1633.

låt it föredraga: Betacka H. M:t som der till haffver låtit sigh beqvåma, att sahl. Kongl. M:tz begrafning må ske här i Stockholm men på H:nes M:tz begåran, att sal. K. M:tz lijk sedan må bliffva transfererat till Strömsholm, kan uthi Nyköping giffvas svar.”⁶⁰ Man kände sig tydligen ej beredd att omedelbart ingå i svaromål på denna ömtåliga fråga, men i det memorial för svar till änkedrottningen, som utarbetades, utsades om hennes avsikt att göra ”H. Salige Kongl. Maj:tt ett ewigt Monument widh Strömsholm” och att låta ditflytta liket, i den händelse monumentet blir en verklighet, att ”riksens råd förnimmer sådant med hugnad”.⁶¹

De första månaderna av år 1634 utvecklade Maria Eleonora en stor energi i samband med sina nya planer. Den 4 januari 1634 knöt hon Jacob Elbfass vid sin person i egenskap av hovmålare, den 18 i samma månad tackade hon Carl Bonde för några stenprover.⁶² Sedan det sannolikt nu blivit henne bekant, att gravkoret i Stockholm var i det närmaste färdigt, beslöt hon sig för ett nytt schackdrag. Den 17 januari engagerade hon rådets egen man, mästern Jost Henne. Han blev hennes ”Byggemestere”. Kontraktet hade följande lydelse:

”Wij Maria Eleonora giöre witterligit Oss hafua antagit och annammat som Wij och härmed annamma och antaga i årlig beställning Brefwisare Jobst Henne för En Byggemestere till dett wärk Wij Oss föresatt hafue j wärket att ställa och såsom han Oss all troheet och underdånigheet j alle saker dem Wij honom tillbetro bewijsa skall, skade och fördärf effter yttersta förmågo förekomma och hielpa till att afwårija, eller och j tijdh warna och tillkiennagifwa, alltså skall han och wara förplichtet j sitt kall och tillbetrodde embete sigh flijtigh, wäll och effter högste win wehnesam ställe serdeles att dett wärket Wij tilltänke uprätta måtte uprichtigt och j alle måtto ordenteligt och osvikligt, så widhe honom står till att giöra och hans Embete kräfuer, fortsätt blifua. Aldeles som han dett inför Oss och hwar åhrlig man will och kan tryggeligt answara. Och på dett han detta allt desto flijtigare j acht taga och allfwarsambligen förrätta dy bestå Wij honom härmed och j detta brefs krafft till åhrlig Löhn och beställning Fämhundrade Rijksdall:r hwilka honom uhr Wår RentheCammar Qwartalwijs gifuas och lefuereras skole. Wij hafue och af gunst och nåde undt och effterlåtet honom för sin hustru och barn Tu hemman j Strömshollms lähn qwit och frij för alle utlagor som Oss af samma hemman åtnjuta plåga att nyttia och besittia etc.”⁶³

Ett bättre bevis för vad man ansåg att Jost Henne kunde uträtta kan väl knappast givas. Han var en byggmästare såväl som en konstrik bildhuggare.

⁶⁰ Riksrådets protokoll den 13 november 1633.

⁶¹ *Ibidem* den 15 november 1633.

⁶² Svenska drottningars hovhållning etc., Maria Eleonora, koncepter, Riksarkivet.

⁶³ *Ibidem*. Om Jost Hennes insikter i byggnadsväsendet kan måhända det bibliotek vittna, som bild- och stenhuggaren Johan Wendelstam ägde, se G. Axel-Nilsson, Bild- och stenhuggarämbetet, s. 140 och 142. Wendelstam gifte sig efter Hennes död med dennes efterlämnade hustru Elsa Heiden Reiters och hade måhända från hennes förra man fått övertaga en del böcker.

Det är väl troligt, att Maria Eleonora vid denna tidpunkt hade reda på vad han utträttat vid Riddarholmskyrkan. Hennes handlingssätt intygar detta.

Det verk, som änkedrottningen talade om i kontraktet, hänförde sig ej längre enbart till ett kungligt gravkor vid Strömsholm. Nej, en helt ny stad skulle anläggas där! Den nye byggmästaren sättes genast i verksamhet med att förfärdiga planer och utkast. Därom kan man läsa i ett brev från Gabriel Gustavsson Oxenstierna, friherre till Mörby och Lindholm, till Maria Eleonora i medio av februari 1634:

”Stormechtigste Fruu Allernädigste Drottningh — Effter såsom Eders drottninghlike Majj:tt hafwer sigh Nädigest behaga låtedt migh igenem wälborne Fruu Ebba Brahe, Greffwinna till Lecköo, att behalla, dädh, iagh skulle bese dhe Affrijtninger Mester Joost Steenhuggare skall giöre och hånom där till hålla, att han däm medh flijth förfärdiga skulle; Alltså hafwer E: Majj:tz Nädige befallningh iagh hörsambligen effterkåmmdit; Och emedan hann icke sielf ähr så till pass, att han kann ghåå wpp, wthan håller sängen, alldenstundh hann hafwer bekåmidh een skadha ij benedh, hafwer iagh sielff hoos hånnom waridh och medh hånnom dhär om taalt, och befunnedh att han äändå för sijn opasslighetz skuldh fögha hafwer giordt, männ så hafwer hann liekwäll wthlåfwadt dhäruthinnan giöra sijn högste flijth, så snart hann någerledes kann kamma sigh före, att kunna wara åppe, då skall E: Majj:tt hann samme Affrijtningh wthj Wnderdånixgheet tillsända; Mijn flijth till att see dhär effter och wppå hånnom drifua skall wara ospardt och j nogha åhåga hafwas, så att dädh på bästa sättedh skall blifwa giordt så bäst hann kann etc.”⁶⁴

Ritningarna översändes därpå till riksrådet den 13 mars 1634. Enligt Maria Eleonoras egen utsago ville hon enligt dessa och i överensstämmelse med Gustav Adolfs tanke grundlägga en stad vid Strömsholm, gemålen till ”ett odödeligt Nampn”. Med hänvisandet till konungens egen tanke använde Maria Eleonora nu samma taktik mot rådet som detta mot henne i fråga om gravkoret i Stockholm.

Rådets vördnadsfulla svar av den 21 mars 1634, varuti man emellertid tycker sig kunna utläsa mellan raderna ett visst överlägset medlidande med den fantasifulla drottningens påhitt, har följande lydelse:

”Stormechtigste drottningh, allernädigste Fruu — E. Majj:ttz nädige skriffwelse, dateradh Nyköpingh den 13 Martij, haffwe wij här i gåhr ödmuikelighen handfångett, der uthinnan E. Majj:tt nädigt gifwer tillkenna om dess wällmeente Intention medh then Staden E. Majj:tt widh Strömsholm will låtha fundera, och fördenskull nädigst begärer wij wele medh der till cooperera, och effter E: Majj:ttz gjorde affrijtningh för wåre Personer huss der byggia låtha, såsom och wåre nampn inleckna uthij den Boken E: Majj:tt oss der iämpte nädigst tillsänder. Till wnderdånigt swar kunne E: Majj:tt wij ödmuikeligen icke förhålla, att såsom thenne E: Majj:ttz dessein är wthij sigh sielff högelingen till att låffwa och länder, der han fullbordatt bliffwer, E: Majj:tt till ett odödeligt beröm; Alltså wele wij der till myckin lycka önska, att detta christelige och högtberömmelige wärkett måtte så begyntt, forsatt och fullkompnatt bliffwa, som E: Majj:tt sielff thett gerna seer och åstundar, skole och för wåre personer gerna ther underhielpa så myckitt oss någon tidh giörligitt wara kan,

⁶⁴ Svenska drottningars hovhållning etc., Brev till Maria Eleonora från enskilda, den 15 februari 1634. Riksarkivet.

till hwilken ända wij och fuller nu strax gärna våra namn uthij den Booken tecknad; Allenast emedan wij pröffwe thett E: Maj:tt och någre fremmande Furstelige Personer om thett samma will anmoda, så hemställa E: Maj:tt wij ödmiukeligen, hwadh E: Maj:tt wthij thett fallett behagar att giöra, weetta och well thett iblandh private och ringe ståndhz Personer iblandh brukeligitt wara att the androm medh sådana Böcker låtha besökia; Men om thett E: Maj:tt någon synnerligh respect och reputation serdeles hoos een fremmande nation skall gifwa, thett kunna wij inthett besinna. Wthan där E: Maj:tt täckes att där byggia skole och them in privato här inrikes der öffwer att sökia, twiffle wij intett, wthan att såsom wij för våra egne Personer ähre E: Maj:tt häruthinnan till all wnderdånigh och ödmiuk dienst, så warde och andre effter theres råd och ämpne sigh häruthinnan gärna accomoderandes att göra thett E: Maj:tt till nådigh willia och behagh kan lända etc.”⁶⁵

Hela detta stort upplagda förslag resulterade i likhet med så många andra av Maria Eleonoras vittflygande infall i ingenting. Visserligen skickade man på hösten Johan Skytte och Axel Banér till Strömsholm för att betrakta ”lägenheterne wid Strömsholm” och visserligen sändes den 25 oktober 1634 byggmästaren ”Lois”, d. v. s. Louis Gillis, dit för att besiktiga hennes byggnader, men hela det storartade stadsprojektet stannade på papperet. Med en viss ironi talades man och man emellan om änkedrottningens ”luftslott”.⁶⁶

Under 1634 byggdes för hennes räkning på Munklägret (Kungsholmen) i Stockholm brygga samt brygghus, bakugn m. m. i april och maj. Hösten 1634 arbetade ett kompani knektar för Maria Eleonoras slottsbygge på Munklägret. Även här var Jost Henne som byggmästare den ledande, vilket bl. a. framgår av följande notis i änkedrottningens räkenskaper: ”En Klen-smedh, som war förskrefuen ifrån Nykiöpingh af M:r Jost Byggemestare, på Munkelägrret till at arbeta, och effter han icke bleff ahntagen j tiensten, ähr honom Lefuererat till skiutzfärdz penningar åt Nykiöpingh igen.”⁶⁷ Den 21 januari 1635 uppgör hon ett kontrakt med Hybbert Gilliusson ”för en byggemästare till byggnad på Munklägret”.⁶⁸ Kanske hade mästare Jost tröttnat på leken.

Om Maria Eleonoras byggnadsplaner på Kungsholmen berättar den franske diplomaten Ogier i sin dagbok: ”1635 3/5. Besökte ambassadören änkedrottningen. — — Hon omtalade i dag för ambassadören sin plan att bygga ett lustslott på en ö mitt emot staden, och hon lät taga fram sina ritningar, på vilka hon utkastat planritningar av slottet, trädgårdarna och hela området. Det var mycket roligt att höra denna förtjusande kvinna med sakkunskap tala om alla byggnadskonstens grenar; om doriska, joniska och korintiska kolonner; om byggnadsmaterial och murbruk, var man kunde beställa det och varifrån man kunde införa det; var man kunde få duktiga arbetsledare

⁶⁵ Svenska drottningars hovhållning etc., Brev till Maria Eleonora från enskilda, den 21 mars 1634; jfr riksregistraturet för samma datum. Riksarkivet.

⁶⁶ Riksregistraturet den 7 oktober 1634. Jfr S. Karling, a. a., s. 165—170.

⁶⁷ Drottning Maria Eleonoras kassaräkningar 1634, Slottsarkivet.

⁶⁸ Svenska drottningars hovhållning etc., Maria Eleonora, koncepter 1631—34, Riksarkivet.

och var arbetare; vad det kostade, och vilken tid man borde bygga. — 4/5. I sex vagnar — — avreste vi till drottningens ö — — Drottningen stödde sig på gesantens arm, då hon steg uppför den branta höjden — — Det hela erinrade mig om den scen i Aeneiden, där Dido framlägger sina planer och visar sina verk för Aeneas.”⁶⁹

År 1636 önskade Maria Eleonora bygga ett slott i Preussen, och 1638 funderade hon på att byta till sig Omberg för att placera sitt slott där.⁷⁰ Den ståtliga anläggningen skulle kallas Gustavsborg. Arnheim skriver härom bl. a.: ”Als der Abgesandte ihres Bruders sie am 12 Juli besuchte, zeigte sie ihm auf einem 'Abriss über die Stadt Königsberg' einen Platz, auf dem sie 'ihrem König zum Gedächtniss und Ehren ein schönes Schloss bauen lassen wollte'.” Detta lät sig emellertid ej göra på grund av terrängförhållandena. När därför Schrötel i stället föreslog henne någon annan plats ej långt från Königsberg eller Memel, tröstade hon sig genast ”und legte ihm die von ihr eigenhändig entworfenen 'sehr köstlichen' Pläne zu einem 'Königlichen Ballatium mit dem Namen Gustavburg' vor, das sie eigentlich in Schweden ihrem verstorbenen Gatten 'zu ewigen Gedächtnuss' habe errichten wollen, jezt aber 'nebenst einer schönen Stadt, so sehr zierlichen angeordnet' ... irgendwo im 'Lande Preussen' bauen lassen beabsichtigte.”⁷¹

Inför allt detta torde riksrådet ha förhållit sig tämligen kallsinnigt. Med Jost Henne stod Maria Eleonora då och då i fortsättningen i kontakt. Sålunda lade han 1634—35 golvsten i hennes sal på Stockholms slott och högg en öppen spis ”mitt einer Albastern historien wndt mitt Zweij Albastern Bildern”.⁷² När hon emellertid hösten 1637 ville ha något arbete utfört, var Henne tydligt upptagen på annat håll, troligen med Brahegraven.⁷³ På förfrågan måste alltså Gabriel Gustavsson Oxenstierna den 2 november 1637 svara änkedrottningen på följande sätt:

”Twänne E. Mtz nådigste skriffwelser wthur Gripzholm affgångne... är E. M:tz nådige begäran, att till E. Mtz behoff iagh fyra Caminer aff hwijt Alabaster beställa wille effter den Schamplun E. Mt nådigst haffwer behagat der iämpte att läggia... alltså hafver iagh låtit förhöra om någon Steenhuggare att bekomma, som med sådant Subtilt och kosteligt arbete kunde wetta till omgå, doch inthet mehr än en kunnat spörria, then för någon tidh sedan hijt in i landet är kommen och täncker oförtöfwat åter wth att reesa. Skall icke desto mindre, effter som han nu någre mijler här ifrån är bortreester, så snart han igen kommer tillstädes, förnimma hans intention, och såsom han sigh warder förklarandes, ödmukeligen dhet giffwa E. M:t tilkiänna etc.”⁷⁴

⁶⁹ Från Sveriges storhetstid, Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634—1635, utgiven av S. Hallberg, Sthlm 1914, s. 103 f.

⁷⁰ S. Bergh, a. a., s. 171 ff.

⁷¹ Arnheim, a. a., s. 196.

⁷² Drottning Maria Eleonoras kassaräkningar 1634, fol. 37, Slottsarkivet.

⁷³ W. Nisser, a. a.

⁷⁴ Svenska drottningars hovhållning etc., Maria Eleonora, brev från enskilda, Riksarkivet.

Den 5 mars 1634 beslöt man i Stockholm att i överensstämmelse med änkedrottningens förslag låta begravningen ske i juni månad. Begravningståget lämnade Nyköping den 15 juni och själva begravningen skedde i Stockholm den 22. Dagarna efter högtidligheterna voro synnerligen prövande för rådet, enär änkedrottningen envisades med att vilja gå ned i graven och öppna kistan. Endast med svårighet kunde man få henne att avstå härifrån. Fyra dagar efter begravningen berättade biskoparna i Linköping och Västerås, som besökt Maria Eleonora, att "H:nes M:t talte om kyrckjen H:nes M:t vill låta byggja och begärte att måtte fåå något af sina intrader". Rådet hänvisade tämligen snävt till inkomsterna av änkedrottningens livgeding och deras avkastning. Konungens lik hade fått en värdig vilostad, och man var tydligen utledsen på både Maria Eleonora och hennes många förslag.

Gravkoret stod nu helt färdigt, men något monument i det inre saknades. Ogier avlade den 31 december 1634 ett besök på Riddarholmen. Han berättar härom: "På månadens och årets sista dag gingo vi till den kyrka, som fordom varit franciskanernas; här ligger den ryktbare Gustaf Adolf begravnen. I kyrkan är ett kapell till- och inbyggt, varunder ett valv uppförts, i vilket den store döde vilar. Ännu finnas här varken bilder eller inskrifter. — — Utanpå koret står emellertid längs takfoten dessa ord med stora bokstäver etc." Tanken på att pryda gravkoret med konungens bild hade förut varit uppe. I riksrådet talade man den 16 april 1634 om saken: "Påmintes wijdare att Regis statua ähr färdig i Nörenberg, om then icke skulle föras hijt? Svarades den väl tjäna att stå öffwer capellet, och skall Rijkzcantzlern fördenskuld här om tilskriffvas." ⁷⁵

Maria Eleonora uppgav ej tanken på ett monument över sin gemål. En uppgift härom lämnar åter Ogier i sin dagbok för den 26 mars 1635: "Om kvällen gick jag i sällskap med Moulain till en målare, som bodde i förstaden Södermalm, hos vilken jag såg en pennteckning, [apud quem vidimus atramento exaratam picturam, eg. = hos vem vi sågo en med svart ämne ritad (ristad) bild], som änkedrottningen hade utfört samma dag och som föreställde hennes älskade gemåls, konung Gustafs gravvård [sepulcrum]; hon hade bifogat två versrader, som hon själv hade diktat..." ⁷⁶ Denne målare på Södermalm var sannolikt Maria Eleonoras hovmålare Jacob Elbfass. Kanske kan man sammanställa Ogiers berättelse med en uppgift i änkedrottningens räkenskaper ej fullt två månader tidigare: "Efftter det Her Cammererare Johan Jacobsson denne Wår Hoffmahler och Contrafaicter Jacob Elbfass hafuer icke allenast opå sin beställning wthan och för myckedt annadt åtskilligt arbethe och Rijthningar, dem Wij honom serdeles wthan

⁷⁵ M. Olsson, a. a., s. 174; S. Strömbom, a. a., s. 58 med not 4 och 5; M. Sauerlandt, a. a., särskilt s. 240.

⁷⁶ Ogier, a. a., s. 85. Jfr originalet: Caroli Ogerii Ephemerides etc., Paris 1656.

Fig. 5. Wrangelska gravkoret vid Sko kyrka (1639). Foto A.T.A.

Fig. 6. Ryningska gravkoret (t. v.) från 1656 och Falkenbergska gravkoret från 1718—19 vid Vadsbro kyrka. Foto N. Lagergren 1938, A.T.A.

Fig. 7. Ryningska gravkoret vid Sköldinge kyrka från 1656. Foto Sigurd Wallin.

beställningen nådigst tillsagdt hafue bethala, en godh deel att fordra Nemb-
ligen Vier hundert Rijkz Dr effter som Wij sådant sielfue pröfwadt och
wärderat hafua etc.”⁷⁷

Både Maria Eleonoras och drottning Kristinas planer på ett mausoleum
över Gustav Adolf förblevo ofullbordade.⁷⁸ Först senare tiders regenter ha
i korets inre låtit uppställa en sarkofag av marmor med inskriften: GUSTA-
VUS ADOLPHUS MAGNUS, fig. 4.⁷⁹

Det gustavianska gravkoret är ett vackert exempel på den holländskt in-
fluerade arkitektur, som under 1620-talet dominerade i Gustav Adolfs huvud-
stad och vars främste företrädare i Sverige var nederländaren Kasper Pan-
ten. Vibyholms slott från 1622—26, den s. k. kanslilängan på Stockholms
slott från 1620-talets slut samt den kungliga stallbyggnaden på Norrmalm
voro Pantens viktigaste verk.⁸⁰ Byggnader sådana som dessa måste ha varit

⁷⁷ Maria Eleonoras räkenskaper 1634—35, den 17 januari 1635, kvittenser, fol. 85, Slotts-
arkivet.

⁷⁸ Om Kristinas projekt se G. Mascoll Silfverstolpe, Ett 1600-talsprojekt till mausoleum
för Gustaf II Adolf, i Studier tillägnade Oscar Almgren den 9 november 1919, Sthlm 1919,
s. 8 ff. Jfr M. Olsson, a. a., s. 182 med not 1 och 3.

⁷⁹ M. Olsson, a. a., s. 391—394.

⁸⁰ T. O:son Nordberg, Gustav Adolf som byggherre.

aktuella för Jost Henne, vilken alltsedan 1629 verkat i Stockholm och för vem "Caspar Panten Belthouder en Argetecht" säkerligen var en välkänd person.⁸¹ Särskilt Vibyholms gavelfasader ägna sig till jämförelse. Man återfinner där samma horisontalindelning med genomgående listverk men samtidigt samma vertikala huvudbetoning förmedelst de fönstren omgivande rusticerade pilastrarna. Om gravkoret saknar den festivitas och pompa, som med all sannolikhet präglat t. ex. Vibyholm och det kungliga stallet, så utmärker det sig i stället för en sluten och välbalanserad formgivning, utsökta proportioner och behärskat sparsam ytterdekoration. Kanske är det i främsta hand dessa egenskaper, som göra, att man tvekar att sätta koret i förbindelse med Kristlers namn. Med sin slösande för att icke säga överlastade dekoration bär det senare tillkomna Makalös en helt annan, svulstigare prägel, där man icke minst saknar de för den holländska stilen utmärkande egenskaperna proportionssinne och måtta.⁸²

Gustav Adolfs gravkor fick snart en hel rad av efterföljare, som anslöt sig till dess stilkaraktär. I riksrådet begärde 1636 Per och Axel Banér på sin broder Johans vägnar, att han skulle få bygga ett gravkor vid Gråmunkeholmskyrkan för att där låta begrava sin hustru.⁸³ Senast 1639 var Herman Wrangels gravkor vid Sko fullbordat i det yttre, fig. 5. Så småningom kransas Riddarholmskyrkan av gravkor för rikets framstående ätter, fig. 1. Mer eller mindre direkt ha alla det gustavianska till förebild. Dit hör det Vasaborgska från 1647, det Lewenhauptska från 1654 och det Wachmeisterska från 1654—55.⁸⁴ Särskilt förtjänar det Torstenssonska gravkoret från 1651 att framhållas, fig. 3. Det visar mycket stora överensstämmelser med det gustavianska, ja kan sägas vara nästan en kopia av detsamma. Likheten mellan de två gravkoren kommer bl. a. till synes i en så betecknande detalj

⁸¹ T. O:son Nordberg, a. a., s. 180, not 2.

⁸² Ej heller den bevarade Strassburgsarkitekturen synes kunna uppvisa några lämpliga förebilder. Kapellet vid Bürgerspital är t. ex. helgotiskt (jfr Strassburg und seine Bauten, Strassburg 1894, s. 323 ff.). Å andra sidan är det ej säkert, att Kristler verkligen härstammade från Strassburg i Elsass. På ett ställe uppges han vara från Nürnberg, men vanligen från Strassburg (jfr S. Karling: När Makalös byggdes, s. 98). I början av 1600-talet existerade minst fyra olika städer med detta sistnämnda namn i Mellaneuropa, nämligen ett i Elsass, ett i Brandenburg, ett i Böhmen i Uckermark, samt ett i Polen. Måhända hade Kristler i det sistnämnda Strassburg (nuv. Brodnica) sin hemort. Man erinrar sig i detta sammanhang, att den svenska hären 1629 just opererade i dessa trakter och att Kristler engagerades hos fältherren Jacob de la Gardie år 1630. Kristlers eventuella slaviska börd skulle i så fall ytterligare kunna bestyrkas av att hans farbroder hette Iwan och att han gemensamt med denne verkade i Moskva 1643, senare i Novgorod samt avled 1644, troligen i Moskva. Jfr S. Karling, a. a., s. 100.

⁸³ Riksrådets protokoll den 25 maj 1636.

⁸⁴ M. Olsson, a. a.

som fönsterbågarnas om gotiskt masverk påminnande "näsor". Den dekorativa utsmyckningen är dock hos det Torstenssonska av betydligt enklare kvalitet. Till det gustavianska gravkorets typ ansluter sig ytterligare t. ex. Erik Rynings i Vadsbro från 1656—57, fig. 6, och Nils Rynings i Sköldinge, även det från 1650-talet, fig. 7. Hur segt traditionen höll sig exemplifierar det Falkenbergiska gravkoret vid Vadsbro kyrka, som 1718—19 uppföres med ungefär samma utseende som det omedelbart intill befintliga Ryningska.⁸⁵

⁸⁵ E. Bohrn, Vadsbro kyrka, i *Sörmländska kyrkor* 53, Eskilstuna 1944, s. 4—6, och E. Lundberg, Sköldinge kyrka, *ibidem* 50, Eskilstuna 1944, s. 8. Lundbergs antagande, att den Ryningska graven i Sköldinge tillkommit "åren närmast efter Nils Rynings till Hålbönäs död år 1631", torde icke hålla streck. I likhet med det Ryningska gravkoret i Vadsbro har det i Sköldinge uppförts på 1650-talet, då kyrkan själv var föremål för ombyggnad. Kyrkans och korets flöjlar äro daterade 1656.

Fig. 8. Valvkonsol i gustavianska gravkoret. Foto A.T.A.

Résumé

La chapelle funéraire de Gustave-Adolphe à l'église de Riddarholmen, à Stockholm

Le roi Gustave II ou Gustave-Adolphe désigna déjà en 1629 l'emplacement de son tombeau à l'église de Riddarholmen à Stockholm. Après sa mort qui eut lieu en 1632 la construction d'une chapelle funéraire sur le côté sud de l'église, en saillie, tout près du chœur, fut commencée au début de l'année 1633. Le conseil du royaume signa un contrat le 21 janvier 1633 avec le sculpteur Jost Henne concernant la construction de la chapelle funéraire. Cette chapelle, achevée vers la fin de 1633, fut conçue dans le style d'influence hollandaise qui régnait au temps de Gustave-Adolphe et dont l'architecte Kasper Panten était le principal représentant en Suède.

La reine Marie-Eléonore, veuve de Gustave-Adolphe, opposée aux conseillers du royaume projetait d'élever elle-même une chapelle funéraire et un sépulcre à son époux soit dans la cathédrale d'Upsala, soit dans son douaire à Strömsholm. C'est dans cette intention qu'elle fit faire à Wolgast des dessins par un certain Christian Blume et qu'elle passa un marché en Allemagne pour faire venir des manœuvres et du matériel (marbre etc). Après l'achèvement de la chapelle funéraire à Stockholm, la reine douairière n'abandonna toujours pas ses projets concernant un sépulcre, qui cependant ne fut jamais exécuté. Il en fut de même pour la ville qu'elle projetait en souvenir du roi à Strömsholm et le palais qu'elle commença à construire dans les environs de Stockholm. Pour exécuter ces travaux elle engagea l'architecte et sculpteur déjà cité, Jost Henne, le 17 janvier 1634, succédé par Hybbert Gilliusson le 21 janvier 1635.

La chapelle funéraire de Gustave-Adolphe, nouvelle dans son genre en Suède, servit de prototype à une série de chapelles funéraires construites les années suivantes pour des familles nobles suédoises illustres. Citons entre autres la chapelle de Herman Wrangel à l'église de Sko (1639), les chapelles élevées aux flancs de l'église de Riddarholmen pour Banér (1636), Vasaborg (1647), Torstensson (1651), Lewenhaupt (1654) et Wachtmeister (1654—55), ainsi que celles d'Erik et de Nils Ryning dans les églises de Vadsbro et de Sköldinge (1656).

Kring Hans Jakob Kristler

Av Märten Liljegren

Hans Jakob Kristler, hovarkitekt hos Jakob de la Gardie och portalfigur i stormansväldets rika byggnadsutveckling under 1600-talet, har sedan gammalt genom sina verk och genom sin historiska ställning tilldragit sig särskilt intresse. I en period, vars produktion av stillhistoriska skäl är svår att hänföra till ett bestämt konstnärligt ursprung och i vilken arkitekten — för så vitt överhuvud en dylik var engagerad — icke spelade den dominerande roll av uppslagsgivare och byggnadsledare, som man är van att förutsätta under senare epoker, framstår Kristler som den originelle skaparen av några av de byggnadsverk, som framför andra ge det svenska 1630-talet dess karaktär. Hans betydelse har riktigt framhävts redan i den äldre arkitekturhistoriska litteraturen, där han dock stundom satts i samband med arbeten, vilka icke med bärande skäl kunna föras till hans verk. En korrekt kronologi av Kristlers svenska verksamhet har givits först med Karlings klarläggande uppsats om Makalösbygget,¹ i huvudsak grundad på arkivaliska forskningar, medan Thieme-Beckers konstnärsencyklopedi² genom att hänvisa till, vad som är känt om arkitektens senare år i Ryssland, på ett lyckligt sätt kompletterat bilden av den mångsidigt kunnige och företagsamme mannens skiftande levnadsöden.

Däremot ha föreställningarna om Kristlers konstnärliga proveniens vanligen varit begränsade till allmänna antaganden om hans beroende av den sydtyska byggnadskonsten, varvid man gärna anvisat honom en plats inom den av Wendel Dietterlin inspirerade postgotiska strömningen från 1500-talets slut och 1600-talets början, en konstruktion, som legat nära till hands, då arkitekten uppges härstamma från Strassburg.³ I själva verket äro förbindelserna mellan de arbeten, som utföras av tyska konstnärer och hantverkare

¹ Sten Karling, När Makalös byggdes, i Samfundet S:t Eriks årsbok 1931, s. 95 ff. Där viktigare litteraturhänvisningar.

² Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, begr. von U. Thieme u. F. Becker, XXI, Leipzig 1927, artikeln Kristler av Arvid Bäckström.

³ Karling, a. a., s. 107.

i tidens Sverige, och tyska lokala skolor, som dessa konstnärer kunna tänkas representera, ofta lika svåra att påvisa, som det är lätt att se det levande sambandet mellan Casper Pantens konst och Amsterdam eller mellan Simon de la Vallées konst och Frankrike. Det stora krigets härjningar förorsakade i nästan hela det tyska området en paus i byggnadsverksamheten, och den egendomliga situationen uppstod, att den tyska traditionen fördes vidare på svensk mark, medan moderlandets byggnadshyttor lågo öde. Härtill kommer, att den närmast föregående perioden icke kunde uppvisa några konstcentra av dominerande betydelse; den tyska senrenässansarkitekturen präglas nämligen i stort sett av samma hantverkaranda och brist på individualitet, som utmärker många av det begynnande svenska adelsväldets byggnadsföretag. Det är här meningen att genom en omprövning av det, som är känt om Kristlers levnadsomständigheter, och genom en förnyad analys av hans arbeten försöka nå fram till en konkretare föreställning om den arkitekturhistoriska bakgrund, mot vilken hans svenska produktion lämpligen bör ses. Förf. tror sig i samband med allmänna studier i 1600-talets typologi och motivhistoria ha gjort iakttagelser, som nödvändigöra en annan tolkning av de givna faktorerna än den hittills vedertagna.

Hans Jakob Kristler omnämnes första gången i svenska handlingar i ett kontrakt, genom vilket han den 28 september 1630 knöts till den omfattande byggnadsverksamhet, som "fältherren" Jakob de la Gardie planerade i huvudstaden och på sina många gods.⁴ I egenskap av ledare för denna uppgjorde han (fr. o. m. 1630) ritningarna till det bekanta palatset Makalös — det samtida sticket över byggnaden av Sigismund Vogel, fig. 1, uppger honom uttryckligen som "Inuentor und Bauwmeister"⁵ — och har med all säkerhet även svarat för uppförandet av Jakobsdals slott, nuvarande Ulriksdal (fr. o. m. 1639). Den förra byggnaden är sedan branden 1825 helt försvunnen, och den senare blev redan under 1600-talet ombyggd och starkt förändrad, men bådas ursprungliga karaktär framgår tydligt av samtida avbildningar.⁶ Kristler var även verksam på de de la Gardieska godsen, men är för övrigt känd framför allt genom sin insats vid Tyska kyrkans ombyggnad i Stockholm, för vilken han 1636 uppgjorde ett förslag. Ännu 1642 vistades Kristler i Sverige, då han den 23 mars i riksrådet föreslogs som sakkunnig för den planerade reparationen av Uppsala slott. Från och med 1643 var han verksam i Ryssland, där han 1645 avled.

⁴ Karling, a. a., s. 98.

⁵ Det enda bevarade exemplaret i Uppsala universitets bibliotek.

⁶ För Makalös det anförda sticket av Vogel, flera Sueciastick och teckningar av Dahlberg till Sueciaverket (i Kungl. biblioteket); för Jakobsdal en teckning till Suecian i Nescherska samlingen, Kungl. Bibl.

I det nyss citerade kopparsticket över Makalös anges konstnärens ursprung på så sätt, att han omtalas som "Hanns Jacob Christler von Strasburgh". Tyska kyrkans krönikör Johan Anton August Lüdeke uppger visserligen i ett 1823 utgivet arbete, att Kristler skulle härstamma från Nürnberg,⁷ men har med stor sannolikhet felciterat sig själv, då han i sin på latin avfattade avhandling "Dissertatio Historica de Ecclesia Teutonica" av år 1791 meddelat, att enligt kyrkans akter avtal träffats om ombyggnaden med "architecto Hans Jacob Kristler Argentoratensi", det vill säga strassburgaren.⁸ Det är av flera skäl synnerligen anmärkningsvärt, att Kristlers namn icke återfinnes i den fria riksstadens Strassburgs väldokumenterade konstnärslängder, särskilt som även en släkting med samma namn, farbrodern Ivan Kristler, uppges ha ägnat sig åt konstnärlig verksamhet. Det är också påfallande, att Kristlers huvudverk Makalös, om man bortser från allmänna drag, som äro gemensamma för hela det tyska området, vare sig till plan, anläggningstyp eller fasadbehandling äger karakteristika, som utan vidare kunna sättas i samband med den västtyska, av franska och holländska idéer starkt influerade arkitekturtraditionen. Var Makalös' förebilder i verkligheten kunna sökas, framgår i stället vid en rekapitulation av de omständigheter, under vilka arkitekten kom till Sverige.

Kristler stod som nämnts från begynnelsen av sin vistelse i Sverige i Jakob de la Gardies tjänst, vars öden under den tid, som omedelbart föregår den här åsyftade perioden, ha ett visst intresse i detta sammanhang. Grånad i striden om Sveriges östra provinser hade de la Gardie även under Gustav Adolfs polska krig anförtrots betydelsefulla militära uppgifter. Han synes dock ha ådagalagt en viss tveksamhet i sin krigsföring och så föga ha motsvarat konungens förväntningar, att det 1628 kom till en brytning mellan båda, varvid de la Gardie avsattes från sina ämbeten. Snabbt att förlåta tog Gustav Adolf honom påföljande år åter i sin tjänst och lämnade honom, när det preussiska företaget fått en avgörande vändning, kvar i Preussen med uppdrag att fullfölja fredsförhandlingarna med polackerna.⁹ Det torde inte vara orimligt att antaga, att Kristler, när fältherren samma år (1629) återvände till Stockholm, medföljde i dennes svit. Krigshistorien förmåler nämligen, att svenskarna år 1628 i Preussen erövrade en stad vid namn Strasburg, det nutida Brodnica.

Brodnica är beläget nära gränsen mellan Ost- och Västproussen vid Drweca (Drewentz), en biflod till Weichsel, c:a 6 mil öster om Toruń. Efter erövringen ockuperades staden av svenskarna till fredsslutet 1629. Dess förbin-

⁷ Denkmal der Wieder-Eröffnung der Deutschen Kirche in Stockholm, Sthlm 1823, s. 97.

⁸ Dissertatio —, Uppsalie 1791, s. 12.

⁹ B. Boëthius, Jakob Pontusson De la Gardie, i Svenskt biografiskt lexikon, 10, Sthlm 1931.

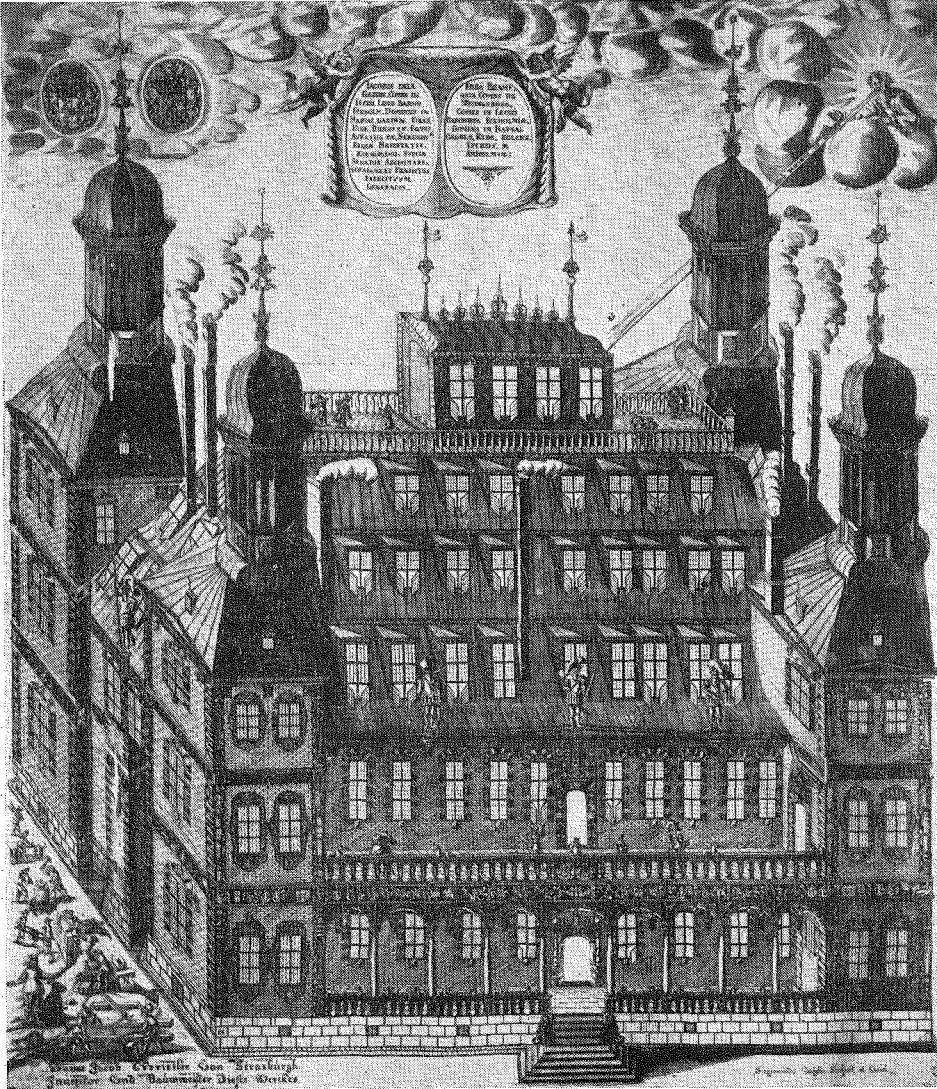

Fig. 1. Makalös. Stick av Sigismund Vogel.

delser med Sverige voro dock av äldre datum. När konung Sigismund 1598 för alltid lämnade sitt hemland, följdes han i landsflykten av den enda familjemedlem, som under tronstridigheterna stått på hans sida, system Anna. 1609 erhöll prinsessan orterna Strاسبurg och Gollub i förläning. I den förra residerade hon till sin död 1625 och gjorde sig bland annat känd som beskyddare av traktens protestanter. Vid en eldsvåda 1631 förstördes större delen

av staden,¹⁰ och några jämförelsepunkter för Kristlers svenska produktion finnas sålunda icke här. Däremot äger hela detta östeuropeiska konstområde, till vilket vi utom Västpreussen kunna räkna Masovien, Storpolen och Schlesien i söder, Poznańområdet i väster och Ordenslandet med Danzig i norr, så utpräglade och från det övriga Europa artschilda karakteristika i fråga om byggnadsvanor och formuppfattning, att med dessa överensstämmande drag i Kristlers arkitektoniska verk torde tillräckligt ådagalägga riktigheten i den här föreslagna härledningslinjen. Måhända kan den omständigheten, att namnet Christeller är en i Schlesien ymnigt förekommande namnform,¹¹ anföras som bekräftelse på konstnärens hemortsrätt i detta område. I Polen äro, som bekant, schlesiska hantverkare och byggmästare en mycket vanlig företeelse.¹²

Den gestalt, som Tyska kyrkan i Stockholm erhållit genom Kristlers ingripande, erbjuder kanske i sig själv inga hållpunkter för en jämförelse av den art, som här avses. Genom tillbyggnad i söder utökades den ursprungligen enskeppiga byggnaden till att omfatta tvenne skepp, vars sex stjärnvalv upp bäras av väldiga, i mitten inställda pelare. Vare sig dessa senare, som påminna om de samtida i Jakobs kyrka, eller någon annan arkitektonisk detalj äro på något sätt enastående i tidens Sverige, möjligen med undantag för de rikligt förekommande förgyllda konsolhuvuden, som smycka valvstrålarnas anfangspunkter. Däremot är en av Kristler föreslagen åtgärd, som aldrig kom till utförande, av stort intresse. Lüdeke berättar, att arkitektens avsikt var att täcka kyrkan *med tvenne parallella sadeltak*, ett projekt, som av förklarliga skäl stötte på starkt motstånd hos församlingen.¹³ Lika okänd, som en dylik takform är i Sverige, lika vanlig är den i Polen, inte minst på kyrkliga byggnader. Som exempel må här avbildas Johanneskyrkan i Toruń, fig. 2. Även inom den borgerliga arkitekturen äro besläktade sammansatta takformer välkända, från Danzig i norr till Kraków i söder. Med dem sammanhänges, som bekant, bruket av en särskild typ av övre fasadavslutning, den s. k. östeuropeiska attikan.¹⁴

Att med någon större grad av säkerhet göra några antaganden om, var

¹⁰ Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, bearb. von Joh. Heise, Danzig 1887—95, II, s. 403 ff.

¹¹ Heintze-Cascorti, Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich, 6. Aufl., Halle 1925, s. 150.

¹² Det må slutligen påpekas, att Strassburg i Elsass i alla källor av betydelse stavas med tvenne "s", motsvarande uttalet. Strassburg i Västpreussen däremot skrives med ett "s", liksom på Vogels kopparstick. Givetvis kan detta i en period, som är så känd för sin godtyckliga ortografi, icke tillmätas någon avgörande betydelse, men talar åtminstone icke emot antagandet, att den senare orten är avsedd.

¹³ Lüdeke, Denkmal, s. 97.

¹⁴ Jfr om denna bl. a. A. Hahr, Östeuropeiska stildrag i nordisk renässansarkitektur i Studier i nordisk renässanskonst 2, Uppsala 1915.

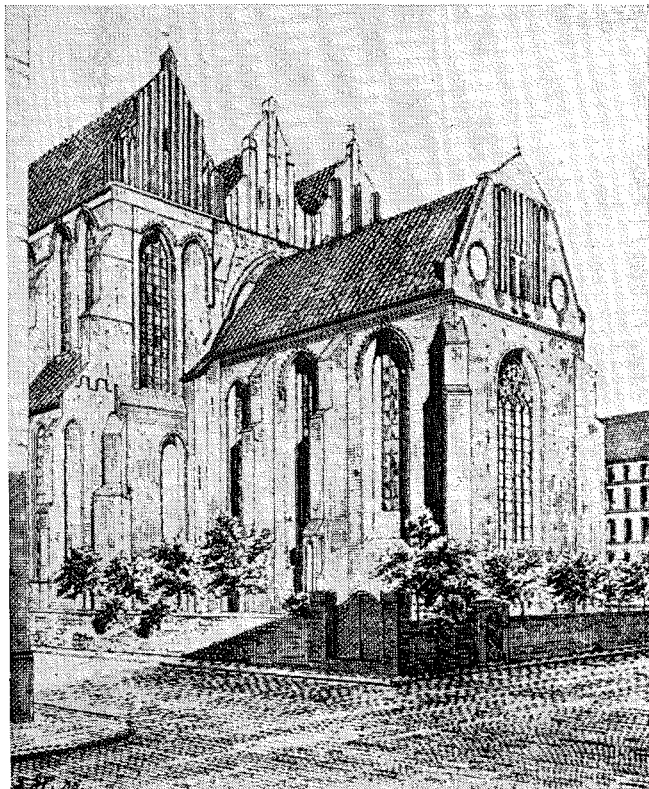

Fig. 2. Johanneskyrkan i Toruń. Efter Heise, *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*.

Kristler fått sin utbildning och före sin sverigevistelse varit verksam, är utan arkivalisk underbyggnad och utan intimare kännedom om polsk byggnadskonst icke möjligt. Det finnes dock under ifrågavarande period ett betydelsefullt byggnadscentrum, som man är särskilt frestad att tänka på i detta sammanhang. Sedan hertigdömet Masovien genom arv tillfallit polska kronan, flyttade Sigismund 1609 regeringssätet från det gamla Kraków till Warszawa och inaugurerade därmed en byggnadsverksamhet i den dittills obetydliga staden, som med sitt forcerade tempo och sin utomordentliga praktutveckling erbjuder många paralleller till förhållandena i stormaktstidens Stockholm. Det gamla slottet utbyggdes — sedan bombardemanget 1939 är det helt raserat — och konungens exempel följdes av adeln, som uppförde egna palats. Tyvärr är denna första period i Warszawas arkitekturhistoria synnerligen svår att rekonstruera. Staden har vid upprepade tillfällen under-

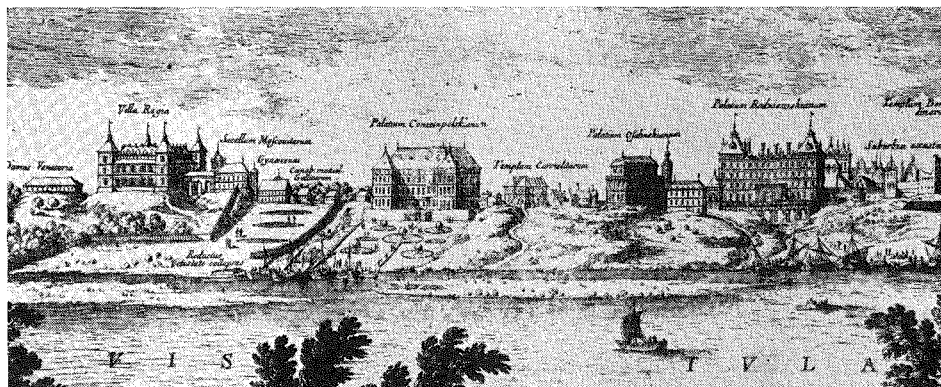

Fig. 3. Warszawa 1656. Stick efter ritning av E. Dahlberg. Utsnitt.

gått nästan fullständig förödelse — inte minst ha därvid de svenska skövlingarna spelat en beklaglig roll — och mycket har gått förlorat på grund av den pietetslöshet gentemot gamla byggnadsverk, som man kan säga vara ett för landets äldre perioder utmärkande drag. På de gravyrer med motiv från Warszawa, som Canaletto på 1770-talet utförde, bär arkitekturen helt den italienska barockens och rokokons prägel. Genom en egendomlig ödets ironi är en av de få tillförlitliga källorna till Warszawas stadsbild före det högbarocka skedet utförd i den fientliga krigsmaktens regi, nämligen det panorama av Warszawa år 1656, som Erik Dahlberg ritade för Pufendorfs monumentala arbete över Karl X Gustavs bragder, fig. 3.¹⁵ Sticket, vars trohet gentemot den ritade förlagan framgår vid en jämförelse med den senare, som äges av Kungl. Biblioteket,¹⁶ kan räknas till tidens bästa topografiska framställningar och visar en imponerande bebyggelse på höjderna längs Weichsel. Denna arkitektur, om vars upphovsmän, kronologi och detaljutformning man vet mycket litet,¹⁷ äger i sina allmänna anläggningsprinciper drag, vilka på ett så slående sätt föra tanken till Kristlers arbeten, att man icke kan tala om någon tillfällighet. I förbigående må här hänvisas till den lilla Karmeliter-

¹⁵ Samuelis liberi baronis de Pufendorf de rebus a Carolo Gustavo Sueciæ rege gestis commentariorum libri septem, Norimbergæ 1729, bladet Urbs Warsoviæ — — 1656, vanligen inhäftat vid pag. 262.

¹⁶ Volymen Dahlbergsteckningar, förvärvad från Eremitaget i Leningrad år 1933, Kungl. bibl.

¹⁷ Förf. har förgäves granskat den på svenska offentliga bibliotek tillgängliga polska facklitteraturen för att finna uppgifter om detta skedes byggnadskonst i Warszawa och har fördenskull måst bygga den följande framställningen enbart på C. Gurlitt, Warschauer Bauten aus der Zeit der sächsischen Könige, Berlin 1917, som s. 20 ff. har en översikt över stadens äldre perioder.

kyrkan söder om slottet, som har den ovan diskuterade formen av takbeklädnad, de parallella sadeltaken.¹⁸ Störst intresse tilldrager sig dock den stora byggnad söder om staden, som enligt påskriften kallas Villa regia och vilken förmodligen kan identifieras med det kungliga lustslottet Ujazdów i dess ursprungliga form.¹⁹

Makalös' särställning i den svenska och i någon mån även den europeiska arkitekturtraditionen beror i första hand på, att det i sin egenskap av *stadspalats* har en långt mera öppen karaktär, än man är van att associera med detta begrepp. Byggnaden kan inte tänkas inpassad i en gatufront utan kräver fri överblick från alla sidor. Utom med de imponerande utformade hörntornen vänder den sig utåt även med långsidornas arkader. Den här tillämpade metoden att i exteriören mellan hörnrisaliter inkomponera en kolonnhall är i sitt slag så enastående, att redan detta motiv borde väcka misstankar mot en allmän härledning från sydtyska byggnadsvanor. Renässansen arbetar ju vanligen med gårdsarkader, och Tyskland känner den omvändning av motivet, som den utåtvända arkaden utgör, huvudsakligen för tvenne byggnadstyper, rådhuset och lusthuset. I det förra fallet är arkaden en medeltida tradition, antingen löst tillfogad eller helt indragen i byggnadskroppen, i det senare har hela byggnadstypen med sin loggiakrans importerats från Italien och bygger på Sansovinos och Palladios universellt kända kompositioner (Belvedere i Prag). Med ingendera torde Makalös utan vidare kunna sättas i samband. Däremot finns det måhända fog för antagandet, att Belvederetypens och den arkadomgivna italienska villans motivkrets hade särskilt stora förutsättningar att finna användning i Polen, där adelsmännen ännu på 1600- och 1700-talen uppförde herrgårdar efter ett schema, som bibehöll ett primitivare skedes yttre gallerier, och som för övrigt var känt för sina risalit-, paviljong- eller tornartade hörnutbyggnader, sina höga tak i flera fall och sina präktiga tornhuvar.²⁰ Denna arkitektur var nästan uteslutande utförd i trä och är följaktligen nu helt försvunnen och känd huvudsakligen på grund av litterära vittnesbörd. Gurlitt anför i sin översikt av Waszawas tidigare arkitekturutveckling, att adelns första byggnadsverksamhet i den nya huvudstaden helt

¹⁸ Enligt Gurlitt, a. a., s. 37 b uppförd 1643.

¹⁹ Gurlitt, a. a., s. 31 b diskuterar icke i detalj Ujazdóws äldre historia och känner endast följande data: ett medeltida slott, som på 1500-talet ombyggdes, vid 1600-talets mitt inrättades till myntverk och sedan nästan helt förstördes av svenskarna. Vid århundradets slut återuppfördes det över de gamla ruinerna i en form, som är väl känd (bl. a. från Canalettos stick över staden år 1772). Det ägde då liksom från början fyra långor, men hade hörntorn på hexagonal plan, som vare sig till proportioner eller i sin relation till huvudbyggnaden överensstämde med det tidigare byggnadsskedets, om Dahlbergs ritning får gälla som tillförlitlig källa. Jfr även a. a., s. 58 b ff.

²⁰ Wladyslaw Loziński, *Polnisches Leben in vergangenen Zeiten*, München u. å., s. 73 ff.

Fig. 4. Villa regia, detalj ur Warszawasticket.

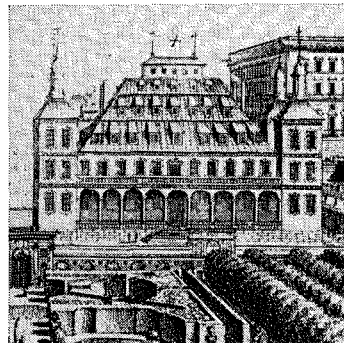

Fig. 5. Makalös, detalj ur ett Sueciastick.

enkelt betydde ett inflyttande i staden av den polska lantherrgården.²¹ Det bör således icke förvåna, om vi i dess palatsarkitektur påträffa motiv från herrgårdsbyggnaden översatta i sten och bearbetade i italiensk anda av de invandrade arkitekter, som voro i verksamhet vid de stora byggnadsföretagen. Egentligen är Makalös själv en bättre exponent för den omedelbart till herrgårdstraditionen anknyttande palatsbyggnaden än Villa regias stora 4-länggiga anläggning, vars uppenbara släkttyp med vårt monument i allt övrigt icke i detalj behöver påpekas, fig. 4—6. Även andra exempel från Dahlbergs illustrationer till polska kriget kunna andragas i detta sammanhang. Här må avbildas en byggnad på bladet Sandomierz, fig. 7, som har arkader mellan de framskjutande flyglarna och tak över hela anläggningen i två fall.²² Även Makalös' plan av sammansatt parstugutyp, som tack vare Tessins uppmätning före ombyggnaden är känd i detalj,^{22 a} överensstämmer helt med den normala polska herrgårdens disposition: på båda håll återfinnes den genomgående farstugan, på vars ena sida salen och bostadssviten äro belägna, medan på den andra huvudsakligen finnas tjänarbostäder och ekonomiutrymmen,²³ fig. 8.

Vogels Makalösstick, som man antagit vara utfört efter Kristlers egen ritning, visar utom en mängd värdefulla detaljer, som på Suecians framställningar fuskats bort, även grundläggande drag i palatsets uppbyggnad, vilka antingen icke kommit till utförande enligt arkitektens ursprungliga intentioner eller förvanskats i de samtida avbildningarna. Den föreställning om byggnadens höjddresning, som sticket förmedlar och vilken anförts som argument

²¹ Gurlitt, a. a., s. 33 b ff.

²² Pufendorf, a. a., bladet Gesta ad Sandomiriam, vanligen inhäftat vid pag. 142.

^{22 a} Utförligt publicerad av E. Lundberg, Herremannens bostad, Sthlm 1935, s. 82.

²³ Loziński, a. a., s. 83 f.

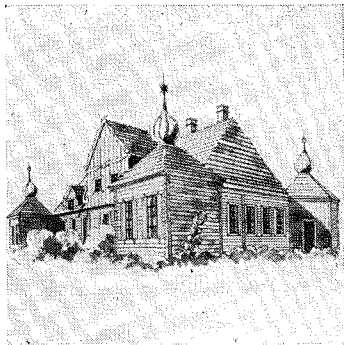

Fig. 6. Polsk 1600-talsherrgård,
efter Loziński.

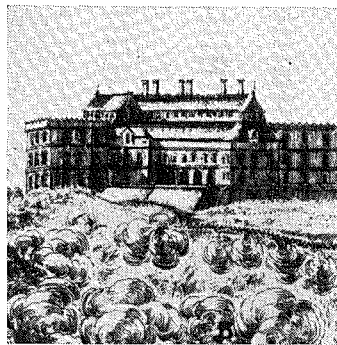

Fig. 7. Byggnad vid Sandomierz.
Detalj ur samtida stick.

för verkets postgotiska karaktär, får dock bedömas med försiktighet, då den sannolikt sammanhänger med det valda perspektivet. Ett av dessa ursprungliga drag, som särskilt förtjänar framhållas, är den oväntade avslutning, som det branta taket med sina trenne rader av takkupor erhållit. Ovanpå denna är arrangerad en balustradomgiven altan, på vilken reser sig ytterligare en liten byggnad, i sin tur täckt av ett avvalmat och karnissvängt sadeltak. Bortser man från de något egendomliga proportionerna, igenkännes utan svårighet ännu ett kompositionsmotiv från Belvederetypen: den bredare underbyggnaden, som på sitt altantak bär en mindre byggnadskropp, uppåt avslutad med ett tak à la Palladios basilika. Att Warszawa använde en dylik komposition inte för den i representationssyfte uppförda salbyggnaden utan för den regelrätta palatsbyggnaden, visar på 1656 års stadsbild det s. k. Palatium Osalinskianum^{23 a}, fig. 9.

Kristlers tredje huvudarbete i Sverige, Jakobsdal (fr. o. m. 1639), som på grund av sin "normalare" anläggningstyp ansetts vara en bättre exponent för hans stil än det svårplacerade Makalös, uppvisar just tack vare sin avslutning till gängse västeuropeiska idéer knappast några drag, som äro av värde för de här berörda sammanhangen. Arkitekten hade nu vistats närmare ett decennium i den nya miljön och hade med stor sannolikhet haft tillfälle taga intryck av de nya tankar, som den 1637 invandrade Simon de la Vallée vid denna tid började omsätta i praktik. Jakobsdals friare anläggning med dess tredelade gruppering av corps-de-logi och flyglar hör helt till den franskt inspirerade tradition, som skulle komma att dominera 1600-talets svenska byggnadsväsen.

^{23 a} Uppgifter om detta palats saknas hos Gurlitt.

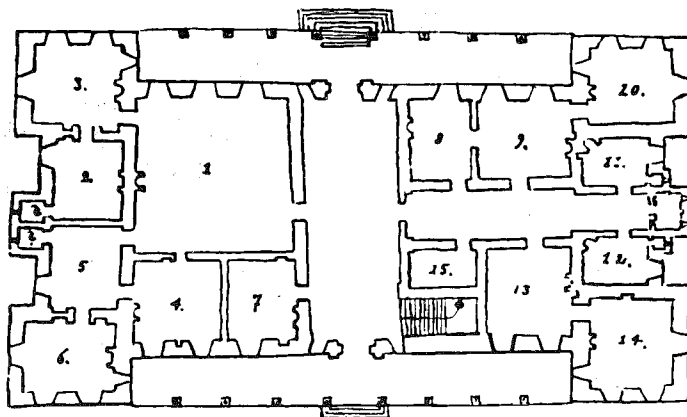

Fig 8. Makalös, bottenvåningens plan.

Liksom det genom antagandet om Kristlers östeuropeiska ursprung blir lättare att förklara, att arkitekten funnit vägen till Sverige, så kommer även hans och hans farbroders Rysslandsresa i ett naturligare sammanhang, om man föreställer sig, att den anträtts från Polen och icke från Elsass, som under hela denna period genom de krigiska förvecklingarna i det centrala Tyskland var helt avskuret från förbindelseerna norr- och österut. Då den källa, som ligger till grund för den kortfattade notisen om Kristler i Grabars ryska konsthistoria²⁴ — endast denna senare har hittills utnyttjats i litteraturen — innehåller en synnerligen levande skildring av konstnärens förhållanden i Ryssland men av språkskäl är svårtillgänglig för svenska läsare, må här några avsnitt ur densamma citeras.²⁵ Martynovs framställning avser de äldre brobyggenas historia i Moskva, och på tal om planerna för den första större stenbron över floden Moskva berättar han följande:

Fördenskull kallades år 1643 till Moskva från Strasburg palatsbyggmästaren Antse Jakovsen, eller, som ryssarna kallade honom, Jagan Kristler med sin farbror Ivan Jakovlev Kristler²⁶; för arbetets utförande medförde denne, vilket framgår av bevarade originalhandlingar, diverse koppar- och järnverktyg såsom en kopparugn, stora och små block, spett, mejslar, ett vindspel med skovlar, hammare, slipstenar, lås o. d. På tsarens²⁷ begäran framställde Kristler en bromodell av trä och en kostnadsberäkning i tre avdelningar, enligt vilken stenbron över floden Moskva skulle uppföras. Denna modell förfärdigades under hans led-

²⁴ Grabar, *Istoriija Russkago Iskusstva*, Moskva 1909—14, II, s. 312.

²⁵ A. Martynov, *Russkaja Starin av pamjatnikah tserkovnogo i grazjdanskago zodtjestva*, Moskva 1851, s. 99 ff.

²⁶ Namnförbistringen är misstänkt: både Antse, Jagan och Ivan kunna stå för det tyska Hans, liksom både Jakovlev och Jakovsen kunna syfta på Jakob.

²⁷ Mikael I Romanov.

Fig. 9. Palatium Osalinskianum,
detalj ur Warszawasticket.

ning av de vid hovet anställda timmermännen. I kostnadsförslaget visade Kristler, hur mycket sten, tegel, kalk, järn och vilka olika slag av sten, järn och trä, som skulle behövas för det stora statliga företaget. Bland annat krävdes för de fem stora valvbågarna kraftig vit sten i formatet 1 × 1 alnar, vidare pottaska och välbrända tegel. Vid granskningen av modellen och kostnadsförslaget i utrikesministeriet framställdes av diakonen Grigorij Lvov, medlem av statsrådet, och Stepan Kudrjajtsev följande fråga till Kristler: "Kommer denna bro att kunna motstå is, som har en tjocklek av två alnar?" Han svarade, "att han skulle uppföra sex bropelare försedda med skarpa kanter; mot dessa pelare skulle isen i sitt lopp komma att krossas och den krossade isen skulle flyta fram mellan bropelarna under bron. Brons bågar skulle bli mycket vida, den fria strömfåran under dem skulle bli ca 40 alnar i bredd, och mellan rämnorna skulle vid pelarna anbringas skoningar med skarpa kanter, så att själva bron inte skulle taga någon som helst skada av isen, om man gav den dylika kraftiga förstärkningar. Bågarna skulle på varje ställe bli ca 40 alnar breda". På frågan "om över denna bro skulle kunna forslas en stor artilleripjäs, och om valvbågarna då skulle kunna motstå det stora trycket", svarade Kristler: "Bågarna skola göras tjocka och hårda, så att ingen skada kan vållas av stora tyngder". Dessa undersökningar visa ryssarnas tvivel på möjligheten, att över floden bygga en fast stenbro, vilken kunde motstå isens tryck och kunde bära stora tyngder, en mycket förklarlig tvekan vid en tidpunkt, då avledningskanalen ännu icke var byggd och flodens vattenstånd icke var så lågt som nu. Planernas fullföljande vid 1600-talets slut betraktades också av samtiden som ett underverk. Medan projektet undersöktes och material anskaffades för det stora företaget, sändes Kristler på tsarens befallning till klostret Troitse-Sergieva och till Novgorod för ett uppdrag i stadens tjänst, varvid han uppgjorde ritningar och kostnadsförslag. Genom tsar Mihail Feodorovitjs och Kristlers förtidiga död år 1645 avbröts emellertid arbetena med stenbron. — — Byggnadsverksamheten återupptogs år 1682 och slutfördes år 1687 i enlighet med Kristlers modell. — — Omkostnaderna för arbetet föreföllo samtiden så övermåttan stora, att ett särskilt talesätt uppstod hos folket: "dyrare än en stenbro".

Vi ha här velat komplettera bilden av Kristlers konsnärskap genom att söka förutsättningarna för de verk, han under den svenska perioden skapat. Sannolikhetsskäl tala för, att hans svenska resa liksom hans ryska bör på ett na-

turligt sätt sättas i samband med de allmänna politiska och kulturella förbindelser, som under 1600-talets förra del otvivelaktigt förelågo mellan dessa länder och Polen. Han blir på detta sätt för Sveriges del den sista förbindelse-länken med det östeuropeiska konstområde, vars betydelse för den äldre Vasarkitekturen August Hahr med framgång hävdats. Hans utpräglade personlighet och konstnärliga ledarförmåga, som fördelaktigt skilja honom från massan av invandrade tyska konstutövare — halvt hantverkare och dekoratörer, halvt självlärda byggmästare — framstå också i ett naturligt sammanhang, om han kan ses som exponent för den polska traditionen, i vilken den italienska renässansens anda var levande på ett helt annat sätt än i Tyskland. Hans verk är inte utan motsägelser. Makalös' anläggningstyp och dess ungerenässansmässigt lätta arkader och omedelbara associationer av den under Sigismund och hans närmaste efterföljare tillkomna polska byggnadskonst, som på ett mycket direktare sätt, än fallet är med något annat konstområde norr om Alperna, anknyter till den italienska formvärlden och för övrigt huvudsakligen skapats av invandrade italienska konstnärer. Dess tunga skulpturerade dekoration av portaler, fönsteromfattningar, friser och "romaner", som för betraktaren lätt överskuggar byggnadsverkets övriga egenskaper, är däremot karakteristisk för den självständiga utveckling mot en barock formuppfattning, som präglar hela det tyska konstområdet under skedet före de italienska och franska barockformernas definitiva seger, och som väl även gjort sig gällande i Polen (exempelvis bebyggelsen i Kazimierz Dolny). Innan den äldre warszawaarkitekturens kronologi och detaljhistoria blir bättre känd, är det vanskligt att avgöra, huruvida vår arkitekt, som vi antaga härstamma från en till Polen invandrad tysk konstnärsfamilj, kan direkt sättas i samband med byggnadskonsten i Sigismunds nya huvudstad eller på något annat sätt kommit i kontakt med de idéer, som präglade densamma. Att egendomligheterna i Makalös' anläggning och uppbyggnad knappast kunna förklaras annat än genom hänvisning till denna arkitektur, torde vara uppenbart.

Det Stockholm, som Kristler vid sin ankomst till Sverige lärde känna, var icke någon de stora byggnadsföretagens stad. Arbetena vid slottet lågo nere, och adeln hade ännu icke börjat i större utsträckning omsätta i verklighet de impulser, som förmedlats genom de utländska fälttågen. I denna period av stillastående inföll konungens hjältedöd vid Lützen. För regeringen aktualiserade sorgebudet, som först den 8 december 1632 nådde Stockholm, en byggnadsuppgift, vilken Gustav Adolf redan före avresan till Tyskland beordrat, uppförandet av en gravbyggnad vid Riddarholmskyrkan. Det bekanta Gustavianska gravkoret, som under de följande åren kom till stånd, har i egenskap av minnesmärke över en av landets största monarker och på

grund av sina konstnärliga förtjänster varit föremål för ett flertal byggnads-historiska undersökningar, genom vilka betydelsefulla fakta om korets tillkomst blivit bekanta.²⁸ Förtjänstfulla som dessa undersökningar äro, vågar förf. dock göra gällande, att ett uteslutande utnyttjande av tillgängliga arkivalier samt omdömen, som bygga på enstaka dekorativa element — dessa metoder ha huvudsakligen praktiserats — innebära en viss fara vid behandlingen av denna period, under vilken känslan för arkitektens insats som inventör var mycket litet utvecklad, och dekoratören, som tog en byggnadsuppgift på entreprenad, lämnades mycket fria händer. Särskilt Gustavianska gravkoret erbjuder tack vare sin särställning i 1600-talets nordiska arkitekturutveckling helt andra möjligheter för historikern. Det utslagsgivande i denna byggnad är icke detaljen utan helhetstypen, vars proveniens här skall belysas. För övrigt må anmärkas, att hittills föreliggande skildringar av gravkoret bygga på ett mycket bristfälligt arkivmaterial — slumpartade notiser i tidens räkenskaper — och icke uppmärksammat den nästan fullständiga redogörelse för byggnadsföretagets ekonomi, som finnes i Kammararkivet.²⁹

Den vedertagna uppfattningen om Gustavianska gravkorets tillkomst är den, att en "scamplun" förfärdigats till detsamma av en för övrigt okänd Kristian Blume, samt att vissa av arbetena utförts av bildhuggaren Jost Henne. Den förra uppgiften meddelas i Gustaf Upmark d. ä:s stora arbete om svensk renässansarkitektur utan källhänvisning,³⁰ förf. har återfunnit källan i 1633 års räntekammarbok, där uppgiften dock förekommer i sådant sammanhang, att en slutsats om Blumes betydelse för vårt gravkorsbygge synes mycket omotiverad.³¹ Den åsyftade räkenskapsposten förklarar, att drottning Maria Eleonora vid sin vistelse i Wolgast under förra hälften av år 1633 den 22 juli utbetalt en föräring på 30 riksdaler "til dem som hafuer gjordt ferdig scamplun til S. K. M:ts salighe lijz graf", vilken kvitterats av Christianus Blome på samma ort. Med kännedom om Maria Eleonoras motvilja mot det utförda byggnadsprojektet i Stockholm, som vid denna tidpunkt redan var halvfärdigt, och hennes ständiga försök att mot riksrådets önskan genomdriva, att konungens grav ordnades i enlighet med hennes egna idéer i Uppsala domkyrka eller vid Strömsholm,³² är man snarare böjd att sätta Blomes

²⁸ G. Upmark, *Die Architektur der Renaissance in Schweden 1530—1760, 1897—1900*; M. Olsson, *Riddarholmskyrkan, Konsthistoriska studier*, Sthlm 1918, s. 36 ff; samma förf. *Riddarholmskyrkan (Sveriges kyrkor)*, Sthlm 1937, s. 168 ff.

²⁹ Förf. förbereder ett större arbete om stormaktstidens svenska gravkor, varför i det följande endast det viktigaste av detta arkivmaterial kommer att meddelas.

³⁰ Upmark, a. a.

³¹ *Räntekammarböckerna 1633, Torsten Bengtssons räkning för hovkassan i Wolgast Anno 1633, Post 716 (även verifikation)*, Kammararkivet.

³² S. Bergh, *Drottning Maria Eleonora och drottning Kristinas förmyndarregering*, *Historisk tidskrift*, 1902, s. 178.

insats i samband med dessa drottningens egna projekt.³³ Uppgiften om Jost Henne bekräftas däremot i allra högsta grad vid ett närmare studium av tillgängliga källor. Sedan riksrådet den 11 januari 1633 besiktigat platsen för bygget,³⁴ skrevs redan den 21 i samma månad ett kontrakt med Henne,

at hann skulle förskafa medh sinn egen bekåstnadt, så myckenn hållandzsteen, och denn uttarbetha, efter sielfwa afrijtningen, och denn låtha lefwerera, enär hon heel förferdigat ähr, emellan dätta och Johannis, till capellet wedh gråmuncke klåster, som innstundande wåhr skall upmuras, till H. K. M:tz (christeligh och högdtähradh i hugkommelse) begrafningz platz, detta hann alt efter händen skall fyllestgöra, så wål medh renhuggningar, som mehra samma wärck fordrår och tilhörer, och enär alt sådhantt fulkombligen ehr förredtat och fulbordatt, skall hann efter reversalen hafwa uthi arbetzlhönn uthur rente cammaren 1200 rickzd. på efterföljande Terminer: in februaryo — 200 rd, in martio — 200 rd, in aprilis — 200 rd, och sedham den återståendhe resten efter wärcketz fulbordann och lefwererendhe bekomma — —”³⁵

Detta dokument, vanligen kallat ”Capellkontraktet”, är det centrala aktstycket i de vidlyftiga räkenskaperna, vilka för övrigt redogöra för materialutgifter, arbetsinsatser av slottsstatens hantverkare och av Stockholms garnison o. d., som i detta sammanhang icke må refereras. Det visar, att Henne gjort en betydelsefull insats vid byggnadsverkets tillkomst — i hög grad bestämmande för det allmänna intrycket är den av honom utförda huggstensdekorationen — och det skulle kunna ligga nära till hands att betrakta honom även som byggnadens arkitekt — vilket också föreslagits³⁶ — om icke väsentliga faktorer talade emot ett sådant antagande. Vi skola i det följande lämna arkivalierna åt sitt öde och försöka på annan väg finna en antydan om, vem som varit upphovsmannen till ”sielfwa afrijtningen”.

När under renässansen känslan vaknade för möjligheten att arkitektoniskt utforma herremannens grav, att inte endast resa en marmorvård över graven utan att uppföra en särskild byggnad, som rymde gravanläggning och minnesvård, och som själv fick karaktär av ett monument, då utformades dylika byggnader givetvis icke förutsättningslöst efter nya principer utan i anslutning till äldre byggnadsvanor. Hela Nordeuropa uppvisar en oändlig

³³ Det har för övrigt icke varit möjligt att finna någon bekräftelse på det av Upmark antagna samband mellan Kristian Blume och den bekanta stockholmska stenhuggarfamiljen med samma namn, som i första hand gjorde uppgiften sannolik. Troligen var Blume en tysk, som aldrig besökt Stockholm; det är inte ens säkert, att han varit utövande konstnär. Jfr Ivar Simonsson, artikeln Blume i Svenskt biografiskt lexikon V, s. 77.

³⁴ Svenska riksrådets protokoll, III, s. 12.

³⁵ Rikshuvudböckerna 1633, Journal II, Partie 4691, Kammararkivet.

³⁶ G. Axel-Nilsson, Axel Oxenstiernas hovbildhuggarekrets i Svenska kulturbilder. Ny följd V, Stockholm 1937, s. 132; jfr H. Cornell, Den svenska konstens historia, Stockholm 1944, s. 303.

mångfald av variationer på det gemensamma temat, i vilka grundtankarna att låta gravbyggnaden bliva dels en mot kyrkinteriören sig öppnande värdig ram kring minnesvården, dels en utåtvänd monumentalbyggnad, som med sin utsmyckning i exteriören ställföreträder gravmonumentet i det inre, framträda med större eller mindre klarhet. Utgångspunkter för den nya arkitektoniska uppgiften blevo i synnerhet tvenne äldre byggnadstyper. Den ena av dessa var det senmedeltida till kyrkan anslutna kapellet, uppfört för att rymma ett stiftat altare men ofta förknippat med sepulkralrättsliga förhållanden. Vanligen voro dessa byggnader uppförda på kvadratisk eller rektangulär grundplan, voro täckta med sadeltak och erbjödo särskilt med gavelröstets yta möjligheter till rikare utsmyckning. Den andra byggnadstypen var den — i sista hand efter förebild av Anastasis i Jerusalem — över helgongraven uppförda centralbyggnaden, som i italiensk renässans fått förnyad aktualitet genom byggnader som Bramantes Tempietto. Det är av intresse att iakttaga, att de i anslutning till dessa båda byggnadstyper uppförda monumenten uppträda med en alldeles bestämd geografisk fördelning. I Nordtyskland, Nederländerna och framför allt Danmark finner man det utpräglade gavelkoret, vars förnämsta representant är Kristian IV:s bekanta gravkapell vid Roskilde kyrka, för övrigt en parallell till vårt Gustavianska gravkor i det hånseendet, att även här endast de utförande hantverkarnas namn äro bekanta, medan den konstnärlige uppslagsgivaren, som man måste tänka sig bakom verket, är okänd. Vilhelm Wannscher har velat identifiera honom med konungen själv.³⁷ Även Sverige känner givetvis denna gravkorstyp, som särskilt praktfull föreligger i det Sparreska gravkoret vid Norrsunda kyrka.

Den centralt utformade gravbyggnaden som herremansgrav uppträder knappast i utpräglad form i själva Italien, där det konstnärliga intresset koncentrerades på kyrkinteriörens väggravskomposition, men däremot i de länder, som stodo i ett mera direkt beroende av den italienska renässanskonsten. För Frankrikes del kan sålunda anföras den nu förstörda Valoisgraven vid S. Denis' katedral. Av intresse för vårt sammanhang är emellertid framför allt, att man kan iakttaga en tydlig östeuropeisk linje av centraliserande gravbyggnader, från Österrike i söder — dess förnämsta monument är Ferdinand II:s mausoleum i Graz — till Polen i norr, där Sigismundskapellet vid Waveldomen i Kraków är välbekant för svenska läsare genom August Hahrs skildringar. Här i det adelstyrda Polen uppföras under 1500- och 1600-talen ett stort antal adliga och furstliga gravkor, vilka dels anknyta till Sigismundskapellet med dess kvadratiska planform, förmedlande oktogonala tamburparti och krönande kupol, dels representera en modernare italiensk kapellform med helt oktogonal byggnadskropp under kupolen. Bland dessa senare må särskilt

³⁷ V. Wannscher, Slotte og Kirker fra Christian 4's tid. Kbhvn 1939, s. II.

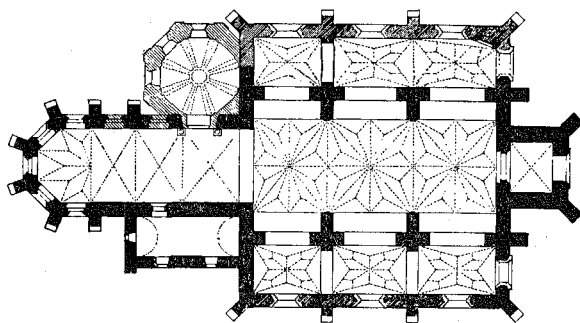

Fig. 10. Kyrkan i Środa med Gostomskis gravkor, plan.

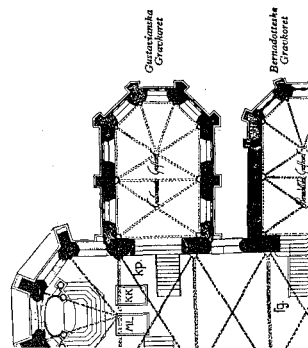

Fig. 11. Gustavianska gravkoret vid Riddarholmskyrkan, plan.

anföras Gostomskis gravkor vid kyrkan i Środa i Poznań-distriktet (c:a 1600).³⁸ Den här återgivna planen av kyrkan, fig. 10, visar det vid korarmens södra sida tillbyggda gravkoret, vars fasader livas av strävpelaraktigt anbragta knäckta pilastrar.

Gustavianska gravkoret vid Riddarholmskyrkan är allt för väl bekant för att i detalj behöva beskrivas. Planen, fig. 11, visar en tresidigt avslutad rektangulär utbyggnad, men själva uppbyggnaden med sin kupolavslutning stämpelar gravkoret som en självständig oktagon, en centralbyggnad, vars samband med kyrkan är av mera tillfällig art, fig. 12. Här återstår intet av gavelkorets transeptkaraktär; för första gången användes den adderade, icke organiskt framvuxna form av kortillbyggnad, som efter förebild av Gustav Adolfs grav skulle bli så vanlig under 1600-talet, att en sentida betraktare har lätt att glömma, hur epokgörande den för oss välbekanta formen måste ha tett sig till en början. Det är svårt att tänka sig den nya konceptionen framvuxen ur inhemska traditioner, och även om synfältet vidgas till att omfatta det för tidens svenska byggnadskonst betydelsefulla Nordvästeuropa med Danmark, Nordtyskland och Holland — de områden alltså, där den som arkitekt föreslagne Jost Henne måste ha fått sin konstnärliga utbildning — saknas anknytningspunkter. I ljuset av det sagda torde det inte vara allt för djärvt att antaga, att vår nyfunna förbindelselänk med den polska byggnadskonsten, Hans Jakob Kristler, haft ett bestämmande inflytande på byggnadsverkets utformning. Det är i Polen vi finna monumentets närmaste släktingar — vad som ovan i korthet anförts om den centraliserade gravbyggnadens hemorts rätt i Östeuropa skall i annat sammanhang närmare utföras — och till Polen kan

³⁸ Die Kunstdenkmäler der Provinz Posen, bearb. von J. Kohte, III, Berlin 1896, s. 280.

Fig. 12. Gustavianska gravkoret från sydost.

även spåras en av dess detaljformer, som intimt sammanhänger med byggnadstypen som sådan och vilken här skall upptagas till särskild behandling.

Byggnaden indelas vertikalt av strävpelare som ett gotiskt polygonalkor. Vid närmare påseende visa sig dessa strävor vara av en synnerligen ovanlig form; för att följa byggnadens rundning ha de knäckts över hörnen och ha därmed helt förlorat sin konstruktiva betydelse och degraderats till dekoration. En blick på planen visar tillfyllest, att dessa nästan lisenartade band icke i nämnvärd grad kunna bidra till byggnadens stadga, och i flera av Gustavianska gravkorets efterföljare såsom koren vid Sko och Vreta klosterkyrkor ha de även helt konsekvent bortfallit. Denna detalj, som kan synas vara av ringa betydelse och av tillfällig karaktär, blir mera signifikativ, om man gör sig mödan undersöka, vilka strävpelrarformer gotikens, renässansens och postgotikens kyrkoarkitektur i allmänhet gynnat. Här skall man genomgående

Fig. 13. Katolska kyrkan i Fraustadt.

finna den helgjutna, endast i höjddled artikulerade strävpelaren på rektangulär plan, möjligen förstärkt utåt men alldeles icke modifierad på det sätt, som här beskrivits; tvärtom äro ofta under 1500- och 1600-talen hörnen förstärkta med huggstenskedjor. När vissa 1600-talsmonument i Polen, som den här avbildade katolska kyrkan i Fraustadt,³⁹ fig. 13, uppvisa vertikalleder, vilka i stället för att försträva byggnadskroppen följa dess svängning i parallella plan, måste man förutsätta en efterbildning av italienska pilasterformer, sedan strävpelarnas konstruktiva uppgift blivit överflödig. Det är angeläget att framhålla, att formen i jämförbart sammanhang återfinnes endast i detta område, vars byggnadskonst i så mycket skiljer sig från den västeuropeiska.

Det är inte svårt att skapa sig en föreställning om det sätt, på vilket Kristler kunnat komma i fråga som rådgivare vid byggnadsföretaget. Sedan Casper Pantens död år 1630 ägde Stockholm ingen annan arkitekt av betydelse. Hans arbetsgivare, Jakob de la Gardie, var en av de aktivaste medlemmarna av riksrådet, vilket, som nämnts, bar ansvaret för byggnadens uppförande. Kanske kan man förutsätta en diskussion om den lämpligaste byggmästaren av det slag, som analogt förekommer flera gånger i tidens riksrådsprotokoll — kanske rent av förlorad med den lakun, som protokollen uppvisa mellan den 15 december 1632 och den 3 januari 1633. Att Kristler själv vistades i Stockholm vid den kritiska tidpunkten, visa de la Gardies räkenskaper från början av det sistnämnda året, i vilka han omnämnes ett flertal gånger⁴⁰.

³⁹ Kyrkan är till sina äldre delar uppförd under 1600-talets förra hälft. Jfr Kohte, a. a., s. 179.

⁴⁰ Räkenskaper för Stockholmhushållet 1633, De la Gardieska samlingen, volym 14, Lunds universitetsbibliotek.

Jämförelsemöjligheterna med hans kända arbeten äro givetvis icke stora. Måhända skulle man kunna påpeka, att kupolens lanternin, som den framställes i alla avbildningar före kyrkans brand 1835 — särskilt tydligt i Sueciastick och -teckningar — synes ha ägt en för tiden i övrigt mycket ovanlig form; den var icke öppen utan arbetad i ett stycke, där varje sida livades av en dekorativ oval buckla. Vid återställandet ha proportionerna förvanskats i gotiserande anda och även det dekorativa schemat förändrats. Bland alla de hundratal i Sueciaverket återgivna byggnaderna med den populära lanterninprydnaden återkommer en direkt om gravkoret påminnande form endast en gång — på Makalös' torn. Anmärkas må dock, att samma detaljer på Vogels stick över Makalös utfallit annorlunda.

Här är icke platsen att i detalj diskutera korets övriga dekorativa former såsom fönsterramarnas "näsor" — ett typiskt Wendel Dietterlin-motiv — vilka säkerligen i viss utsträckning få skrivas på stenhuggaren-entreprenören Jost Hennes konto. Överhuvudtaget får byggnaden betraktas som ett intressant exempel på ett för tiden typiskt samarbete mellan å ena sidan arkitekten, som när han en gång lämnat en grundläggande ritning ifrån sig, av allt att döma icke vidare haft med byggnadsföretaget att göra, och å andra sidan stenhuggaren, som varit kvalificerad nog att relativt självständigt utforma dekorationen. Även till byggnadens roll som typbildare inom landet med bl. a. den praktfulla efterföljden i Vadsbro och Sköldinge kyrkors Ryningska gravkapell skall förf. i annat sammanhang återkomma. Ända in på 1700-talet var Gustavianska gravkoret självskrivnen förebild för landskyrkornas adliga korbymnadsföretag, och även den modernare redaktion av byggnadsuppgiften, som givits av Tessin d. ä. och Dahlberg, är knappast tänkbar utan den primära frigörelse av korbymnadsföretaget från kyrkan, som föreligger med vårt monument. Vi ha här velat begränsa oss till att på typologisk-komparativ väg söka bakgrunden till Kristlers betydelsefulla gästspel i Sverige. Medan hans arbeten som palats- och slottsbyggmästare snart kommo att framstå som föråldrade för den allt mera åt klassicismen orienterade samtiden, kom den insats, som vi försökt göra trolig vid den sistnämnda byggnaden, att bära rika frukter. Hjältekonungens grav var av personhistoriska skäl predestinerad att få paradigmatiske betydelse för den heroiserande arkitekturens tidevarv, och Gustavianska gravkoret, med sin dekorativa prakt en nordisk parallell till antikens minnestempel över hjältens grav, har både i samtidens och eftervärldens ögon visat sig hålla måttet.

*Resumé**Quelques notes sur l'architecte Hans Jacob Kristler*

Le riche développement que présente l'architecture suédoise pendant le 17me siècle — du temps de Gustave-Adolphe jusqu'au règne de Charles XII — offre beaucoup de problèmes intéressants surtout quand on considère ses rapports avec l'architecture continentale. D'abord il faut admettre que les monuments de la période qui précède immédiatement le triomphe du baroque italien et français vers le milieu du siècle, largement empreints d'une décoration maniérée ne sont pas toujours faciles à comparer aux œuvres de l'architecture de l'Europe contemporaine.

Un personnage central de cette époque fut l'architecte *Hans Jacob Kristler*, arrivé en 1630 en Suède, où il dirigea, pour Jacob de la Gardie, un des généraux de Gustave-Adolphe, la construction du célèbre palais Makalös (Sans Rival) à Stockholm, détruit maintenant, et du Chateau de Jakobsdal — maintenant complètement reconstruit et connu sous le nom d'Ulriksdal — et fournit les dessins pour la reconstruction de l'église allemande Sainte Gertrude dans la capitale.

Les actes du temps nous renseignent que Kristler était originaire de Strassburg, et à cause de cela on a voulu regarder ses œuvres comme exemples du style de la dernière période de la Renaissance en Allemagne du sud, dont le représentant le mieux connu est Wendel Ditterlin, natif de Strasbourg.

Il est beaucoup plus probable que Kristler est originaire de Strasbourg en Pologne du nord (en polonais Brodnica). C'est un rapprochement confirmé par plusieurs circonstances. Entre autres choses il faut faire observer que le général de la Gardie, qui sous peu engagea l'architecte dans son service, se trouva en 1629 dans cette partie de la Pologne en vue des négociations de paix après la fin de la guerre suéco-polonaise. Nous savons aussi qu'en 1643 Kristler retourna à Strasbourg, d'où il se rendit à Moscou, accompagné par son oncle Ivan Kristler pour entrer dans le service du tsar, chose que est difficile à expliquer si l'architecte est originaire d'Alsace mais très naturelle s'il avait sa demeure en Pologne.

Mais plus importants sont les traits de la production artistique de Kristler qui accusent une origine polonaise. Il faut surtout signaler son projet, à la reconstruction de l'église allemande à Stockholm, de la couvrir de deux toits en bâtière parallèles, forme de toiture fréquente en Europe orientale mais qui ne fut pas approuvée par les autorités à Stockholm. Le palais Makalös, fig. 1, possède aussi des traits qui ne peuvent guère s'expliquer sinon par un

renvoi à l'architecture contemporaine de Varsovie. La structure du palais avec ses tours cornières et ses arcades pratiquées aux pans de mur les plus longs, son toit aux plusieurs chutes, son espèce de belvédère sur la terrasse du comble, rappelle, dans son caractère général, les principes de construction observés dans les manoirs polonais de la Renaissance et du Baroque, fig. 6 et 7, et spécialement certains palais de la Varsovie contemporaine, par exemple la *Villa regia* et le *Palatium Osalinskianum*, comme on les trouve sur les gravures de l'époque, fig. 4 et 9. La disposition des chambres de *Makalös* s'accorde aussi tout à fait avec les modes de construction polonaises, fig. 8. — Il existe aussi une description russe de l'œuvre la plus importante de Kristler à Moscou, son projet d'un pont en pierre sur la rivière de Moscou, p. 84, note 25.

Stockholm possède encore un édifice de cette période qui nous rappelle la Pologne, la chapelle mortuaire pour le roi Gustave-Adolphe, fig. 11 et 12. Les documents préservés concernant cette construction ne donnent que les noms des artisans mais non pas celui de l'architecte. Cette chapelle, construction ajoutée à l'église de Riddarholmen, le Panthéon des rois suédois, au comble trigone couronné d'une coupole, est évidemment conçue comme un édifice central octogone, et une étude des édifices funéraires et leurs formes sous la Renaissance nous montre que surtout l'Europe orientale favorisait le type centralisant. Les chapelles mortuaires de Pologne modelées sur la chapelle de Sigismonde à Cracovie sont bien connues, et la Pologne possède aussi des chapelles construites sur un plan octogone comme la chapelle mortuaire de Gostomski à Środa, fig. 10.

L'idée de mettre la chapelle de Gustave-Adolphe en rapports avec ces monuments polonais se présente tout naturellement quand on observe la forme originale des contreforts, ressemblant aux pilastres italiens, forme que l'auteur n'a retrouvée qu'en Pologne, fig. 13. Par conséquent, il est bien probable que Hans Jakob Kristler, ce lien indiscutable avec l'architecture polonaise, qui à l'époque critique se trouvait à Stockholm et dont le patron en sa qualité de Conseiller du Royaume était directement responsable de la création du monument, a eu une certaine influence sur la formation de la chapelle mortuaire. Cette supposition nous fait comprendre encore mieux son importance historique d'autant plus que cet édifice funéraire servit de prototype à un grand nombre de monuments semblables partout en Suède.

Tingsplatser i Södermanland och Närke före tillkomsten av 1734 års lag

Av *Olle Ahlberg*

Redan långt före den tid, vår historieforskning närmare känner, hade hos vårt folk utbildats fasta rättstraditioner.¹ Menigheterna samlades runt om i de olika landen till ting — härads ting i Götaland och hundaresting i Svealand — för att under härads hövdingens respektive domarens ledning skipa rätt mellan tvistande. Även under denna tid funnos troligen fasta tingsplatser,² men säkra bedömningsgrunder saknas för ett bestämmande av dessa s. k. förhistoriska tingsplatser. Den på folktraditionen stödda uppfattningen, att domareringarna och tingshögarerna skulle ha tillkommit i judiciellt syfte, får den moderna arkeologien anses ha vederlagt,³ även om fall kunna påvisas, där ting hållits vid fornminnen av detta slag. Som längre fram i annat sammanhang skall beröras, kunna emellertid med utgångspunkt från de genom urkundsuppgifter dokumenterade tingsplatserna vissa slutsatser dragas även om de förhistoriska. Beträffande dessas — liksom även de medeltidas — allmänna karaktär och beskaffenhet hänvisas till tidigare uppsatser i ämnet.⁴

Bortsett från de mycket fåtaliga uppgifter, som runinskrifterna giva,⁵ sakna vi även från tidigare medeltid källmaterial, som möjliggör ett bestäm-

¹ Uppslaget till denna undersökning har givits mig av professor J. E. Almquist, som även vid uppsatsens närmare utformande bistått mig med värdefulla råd och anvisningar.

² Jfr F. Wildte, *Tingsplatserna i Sverige under förhistorisk tid och medeltid*, i *Fornvännen* 1926, s. 211 f.

³ Se härom O. Almgren, *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden*, Sthlm 1934, s. 83 f. samt litteraturförteckningen där s. 192.

⁴ Främst då Wildte, a. a., samt A. Nordén, *Tingfjäl och bäsing*, i *Fornvännen* 1938, s. 283 f.

⁵ För Södermanlands och Närkes del har endast ett sådant fall påträffats. På Rönö härads tingsplats Aspolöt finnes sålunda en runsten, vars inskrift direkt anger, att den rests "å tingsstaden". Se E. Brate och E. Wessén, *Södermanlands runinskrifter*, Sthlm 1924—36, I, s. 102. Beträffande det övriga Sverige jfr Wildte, a. a., s. 218 f.

mande av tingsplatserna under denna tid. Först från början och mitten av 1300-talet — ofta ännu senare (se bilagan) — datera sig de urkunder, vilka definitivt lämna besked, framför allt då faste- och dombrev. För att rätt förstås böra emellertid de upplysningar, som stå att erhålla på detta sätt, ses mot bakgrunden av landskapslagarnas och landslagens stadganden om tingsplats.

Södermannalagens rättegångsbalk stadgar sålunda i flock I bl. a.: "Var sjunde dag må länsmannen hålla ting mellan fridstiderna, på rätt tingsplats och ej annorstädes".⁶ Det är sannolikt, att den förkomna Närkeslagen⁷ innehållit motsvarande bestämmelse, som alltså förutsatte, att i varje härad⁸ fanns en bestämd plats, där ting skulle hållas, och att något annat tingsställe ej fick förekomma. Detta utsäges också direkt i MELL:s tolfte kapitel: "En skall tingsplatsen vara i varje härad". Samma föreskrift återfinnes också i KrLL, sjätte kapitlet: "— — — och i varje härad skall vara en tingsplats och ej flera".

Huvuduppgiften vid en undersökning som denna blir alltså att i görligaste mån söka bestämma häradenas rätta tingsställen, något som emellertid i hög grad försvåras av urkundernas sätt att ange den plats, där ting hölls. I vissa fall har man nöjt sig med enbart namnet, i andra åter blott med att omnämna, att ting hållits på rätt plats men utan att namngiva denna. De urkunder man främst letar efter — de som direkt ange de rätta tingsplatsernas namn — förekomma blott sparsamt, även om de för Södermanlands del synas vara betydligt vanligare än för flertalet tidigare undersökta landskap.⁹ Emellertid tyda även uttryck sådana som "Eldasundstinget", "Kullöga tingsstad" m. fl. liknande (se närmare bilagan) på vederbörande tingsställes fasta karaktär, i all synnerhet som de återkomma ett flertal gånger.

Som "rätter tingsstad" — var och en i sitt härad — ange urkunderna följande orter i det medeltida Södermanland:¹⁰ *Vadsbro* (1401) i Daga härad, troligen vid det nutida torpet Vadsbro vid Norrtunasjöns sydöstra

⁶ Bestämmelsen citerad efter tolkningen i Holmbäck-Wessén, Svenska landskapslagar, Södermannalagen, Sthlm 1940, s. 218—19.

⁷ Att en sådan funnits framgår av ett brev från konung Magnus Eriksson till Närkes invånare av den 6 maj 1330 (SD, 4, s. 157 f.). — Rörande de i text och noter använda förkortningarna se nedan s. 123.

⁸ Här användes genomgående den moderna beteckningen härad i stället för den under denna tid i Södermanland vanliga hundare.

⁹ Jfr A. Emmelin, Om tingsställen i Uppland och Västmanland före tillkomsten av 1734 års lag, i Rig 1944, s. 95 f. Jfr beträffande Västergötland, Östergötland samt Småland Wildte, Västergötlands medeltida tingsställen, i Rig 1931, s. 182.

¹⁰ Inom parentes har angivits det år platsen ifråga första gången nämnes som tingsplats. Angående källor och övriga upplysningar hänvisas till bilagan.

ända;¹¹ *Kälslöt* (1400) "vid Nora"¹² i östra delen av Vagnhärads socken och Hölebo härad; *Aspolöt*¹³ (1302), nu Aspa Löt vid Ludgosjöns norra ända i Rönö härad; *Kolhöga* (1366) och Över-Sela kyrka (1358) i Selebo härad; *Tumbo ås* (1346), antagligen vid Tumbo kyrka¹⁴ i Västerrekarna; *Ingeassa* (1400), vid nuvarande gården Tingsstaden i den urgamla bygden¹⁵ på näset mellan sjöarna Yngen och Vällingen i Öknebo härad; samt slutligen *Kjula ås* (1381) eller som det ett flertal gånger också heter *Fagrahed*, troligen åtta à nio kilometer söder om Kjula kyrka i Österrekarna och i närheten av de nuvarande gårdarna Tingstorp, Lilla Tingstorp och Fagerås. Folktraditionen har visserligen velat förlägga den gamla tingsplatsen till vägskälet ett par kilometer söder om kyrkan och har döpt stället till Tingsplatsen, men troligen har man därvid låtit sig förledas av de rikliga forn lämningarna i dessa trakter och speciellt då resterna av en domarering (Almgren, a. a., s. 84). Det förefaller nämligen mindre sannolikt, att tingsplatsen "Kjula ås, uppå Fagrahed" (SRPapp. 28/5 1422) skulle ha legat drygt en halv mil norr om de gårdar, vars namn så tydligt avslöja dess närhet. Dessutom bör observeras, att denna plats ligger betydligt centralare, nästan mitt i häradet, en omständighet som även den talar för att namnet Tingsplatsen icke är motiverat såsom det nu användes (jfr även nedan not 42). Också på

¹¹ Jfr Styffe, s. 285 — Södertuna herrgård hette under medeltiden Vad.

¹² En urkund daterad 21/10 1495 (SRPerg.) uppger, att ting då hölls vid Nora, där ännu finnas icke mindre än fyra runstenar. Emellertid är det även tänkbart, att Kälslöt legat i västra delen av Vagnhärad, där man inom ett litet område finner de tre namnen Källsvreten, Löten och Skåäng. Se härom närmare S. Lindqvist, *Vägvårdar och vildmarksborgar*, i Svenska turistföreningens årsskrift 1927, s. 43 f.

¹³ Med den ovan (not 5) omtalade runstenen som grund kan Aspolöt sägas vara ett av landets äldsta dokumenterade tingsställen. På samma plats finnes också den välbekanta Tingshögen (Almgren, a. a., s. 83), som med all sannolikhet använts som säte för domare och nämnd. Dessa fornminnen bliva av speciellt intresse, om de sättas i samband med den av Emmelin (a. a., s. 90 f.) framförda teorin — som för Upplands del lett till ett överraskande positivt resultat — att där en socken i ett härad bär ett namn, vars huvudled är densamma som häradsnamnens, och sockennamnet "anger en förbindelse med en tunaort", just denna ort skulle ha varit häradets förhistoriska tingsplats. Röntuna socken—Rönö härad utgör för här berörda landskaps del det enda fall, där ett sådant samband skulle kunna tänkas. Emellertid få så starka skäl anses tyda på Aspolöt, som ju låg i Ludgo socken, även under förhistorisk tid varit Rönö härad's tingsställe, att man omöjligt vågar förlägga detsamma till Röntuna socken.

¹⁴ Visserligen anges aldrig kyrkan som rätt tingsplats, men år 1382 (SRP 1739) hölls ting där. I detta sammanhang må påpekas den egenartade anordningen i kyrkogårdsmuren ovanför södra portvalvet — ett litet rum, som tydligen använts som talarstol vid menighetens sammankomster på kyrkvallen. Jfr E. Klein, *Södermanland* (1923), Svenska turistföreningens resehandböcker, s. 132.

¹⁵ En stenåldersboplats antages ha legat här. Jfr Klein, a. a., s. 55 f.

andra håll torde liknande namnbildningar ha uppstått utan att äga reell grund (jfr t. ex. not 17).

I detta sammanhang må nämnas ytterligare något om Selebo härads rätta tingsstad. Som av framställningen ovan framgått skulle enligt urkunderna två rätta tingsställen — Kolhöga och Över-Sela kyrka — ha funnits ungefär samtidigt (1447 — se närmare bilagan), men det stöter på betydande svårigheter att finna en förklaring till detta förhållande, främst beroende på att den troligen ursprungliga tingsplatsen icke kunnat identifieras på nutida kartor. Den kallas sålunda Kolhögen eller Kolhöga (jfr Styffe, s. 292) och omnämnes upprepade gånger som rätt plats. I vissa urkunder (SD 2624 och SRPerg. 6/5 1483) och även hos Styffe (s. 292) användes den något modernare formen Kullöga, men icke heller detta namn har kunnat geografiskt bestämmas. Problemet var Selebo härads rätta tingsställe varit beläget, invecklas ytterligare därigenom, att vid ett par tillfällen som nämnts Över-Sela kyrka anges som sådant. Möjligen kan Kolhöga ha legat i närheten av kyrkan, och det hela förklaras på så sätt, att man någon gång samlades till ting på själva kyrkvallen. Så länge Kolhögas läge icke fastslagits, kan emellertid intet sägas med säkerhet. Den möjligheten kan nämligen också tänkas, att platsen legat invid Kolsundet, som ju skiljer Sela-ön från fastlandet, och där under medeltiden troligen den viktigaste förbindelseleden gått fram mellan häradets båda huvuddelar (jfr även nedan not 40).

Med ledning av det uttryckssätt, som urkunderna använda vid angivandet av vissa tingsplatser, kunna dessutom ytterligare några¹⁶ med stor sannolikhet bestämmas som rätta:¹⁰ *Eldasund*¹⁷ (1383), ibland Eldasunds löt (se bilagan), vid nuvarande gårdarna Eldsund i Åkers härad — "Eldasundstinget"; *Stigtomta* (1384) eller "Steghetompta malm" (1496) i närheten av kyrkan,¹⁸ i Jönåkers härad — "Stigtomta ting"; *Vadsbro* (1358) vid nuvarande Vadsbro kyrka i Oppunda härad — "Uphunde tingsstad"; samt *Svartalöt* (1442), vid nuvarande torpet Eriksberg,¹⁹ förr Tingsta, strax söder om Kumla gård i Botkyrka socken och Övra Tör, senare just efter tingsstället Svartlösa härad — "Svartalöts tingsstad".

Därmed har den rätta tingsplatsen i elva av Södermanlands tolv dåva-

¹⁶ Uppgifter om dessa tingsställen ha påträffats i följande utsträckning: Eldasund — sex, Stigtomta — sex, Vadsbro — tre samt Svartalöt — sju. Med undantag för att Tomtaberg, nu Tomterga i Botkyrka socken (icke som Styffe, s. 288, "vid Huddinge") nämnes som tingsställe i Övra Tör (Svartlösa) 2/5 1433 (SRPerg.), förekomma inga uppgifter om ting på andra ställen.

¹⁷ Den s. k. Tingsplatsen invid Fogdö kyrka (Klein, a. a., s. 155) saknar stöd i urkunderna.

¹⁸ Ting hölls vid kyrkan 1391 (SRP 2592). Fortfarande existerar Stigtomtamalmen som namn på skogstrakterna i Stigtomta sockens södra del (Klein, a. a., s. 123).

¹⁹ Enligt muntlig upplysning av docent Carl Ivar Ståhle.

rande²⁰ härad kunnat fastställas. Endast i ett fall, nämligen beträffande Ytra Tör eller som det senare kallas Sotholms härad, saknas sålunda uppgift, som — direkt eller indirekt — anger viss bestämd plats som rätt tingsstad. Endast två urkunder (SRPerg. 29/5 1428 och SMR 509 a) ha påträffats, som omtala, att häradsting hållits med "allmogen av Ytra Tör", men i ingen av dessa namnges platsen. Emellertid torde man genom att analogt tillämpa utvecklingen i Övra Tör, som ju senare uppkallades efter sitt tingsställe, kunna bestämma Ytra Törs rätta tingsplats till *Sotholm* vid Häringe, där än i dag gården Sotholmen finnes.²¹

Med ledning av namnen på dessa sålunda bestämda medeltida tingsplatser kunna dragas vissa intressanta slutsatser om tingsställets allmänna läge under medeltiden. Vi finna, att överraskande många av dem bära likalydande namnleder: Eldasunds löt, Käslöt, Aspolöt och Svartalöt samt Kjula ås och Tumbo ås. Härav framgår tydligt, att man som tingsplats med förkärlek valde en löt, dvs. en äng, som givetvis erbjöd en naturlig samlingsplats. Att i två fall tingsställen placerats på åsar förklaras därav, att under denna tid — liksom i våra dagar — vägarna ofta sökte sig fram uppe på åsarna. En liknande anknytning till förbindelselederna är även tydligt skönjbar i sådana namn som Eldasund, möjligen Kolhöga (Kolsundet — jfr ovan) och de båda Vadsbro, varvid särskilt är att märka, att sjövägen dåförtiden ofta var den lättast framkomliga. Observera i detta sammanhang också Ingeassas läge på näset mellan sjöarna Yngen och Vällingen samt Sotholms vid en vik av Östersjön — på samma gång med goda förbindelser utåt skärgården och inåt landet.²²

Som ytterligare något karakteristiskt för dessa medeltida sörmländska tingsställen kan anges deras allmänna läge utanför egentliga bebyggelsecentra. De lågo nämligen med tre undantag mer eller mindre avlägset från kyrkor. I äldre tider med svagt utvecklade kommunikationsmedel blev det ett ofantligt mycket viktigare krav än senare, att tingsplatsen låg mitt i häradet, lika lätt tillgänglig för samtliga tingskretsens innebyggare. Sålunda kom den i regel att placeras någonstädes mitt emellan bygderna och utanför den tätare bebyggelsen — sannolikt ofta där vägarna möttes (jfr ovan om anknytningen till förbindelselederna). Att i vissa fall tingsplatsen befunnits ligga vid eller i närheten av en kyrka är för den skull ingalunda ägnat att för-

²⁰ Nuvarande Villåttinge härad hörde under medeltiden i judiciellt hänseende till Österrekarna. Ting med häradet omtalas första gången år 1579 (SRPerg.). Angående lagmansting med "allmogen av Willåttinge härad" redan år 1409 se Styffe, s. 296, not 3. Se även J. A. Almquist, Lokalförvaltningen, I, Sthlm 1917, s. 288 f.

²¹ Jfr Styffe, s. 290 samt framför allt C. I. Ståhle, Sotholm, Sotinge och Sotaskär, i Namn och bygd 1945, s. 22 f., där hela denna fråga från grunden tagits upp till behandling.

²² Jfr Ståhle, a. a., s. 25.

våna. Dels är det tänkbart, att vägarna genom häradet faktiskt skuro varandra just vid den by, där senare en kyrka uppförts, dels kunna trakterna kring tingsstället ha utvecklats till ett bebyggelsecentrum, varvid dess eventuella karaktär av marknadsplats²³ givetvis kan ha spelat viss roll. Detta måste dock beträffande Södermanland betraktas som undantag: av landskapets tolv²⁴ rätta tingsställen lågo nio i mindre bebyggda trakter och på längre eller kortare avstånd från kyrkor, medan tre — Tumbo ås, Stigtomta och Vadsbro i Oppunda härad — lågo vid eller i närheten av kyrkorna med samma namn.²⁵

Att tingsorten i allmänhet sålunda varit tingsplats men icke mera belyses ytterligare av den omständigheten, att av namnen på Södermanlands medeltida tingsställen enbart de numera existera som namn på egentliga orter, där ting höllos vid kyrkor. Av de övriga ha fyra helt försvunnit, och fem kvarleva i mer eller mindre likalydande former blott såsom gårdsnamn (Aspolöt, Vadsbro i Daga härad, Fagrahed, Eldasund och Sotholm).²⁶ När de gamla tingsplatserna, som vi längre fram skola finna, vid början av nya tiden övergavos, var deras tid som betydelsefulla orter förbi — ingen egentlig bebyggelse fanns, som förmådde bära deras namn vidare genom tiderna.²⁷

Av dessa sörmländska förhållanden framgår med all tydlighet, att man för detta landskaps del omöjligen kan ansluta sig till uppfattningen, att de första kyrkorna skulle ha uppförts vid tingsplatser (jfr nedan). Emellertid kan därur dragas den positiva slutsatsen, att landskapets tingsplatser i allmänhet äro av betydligt äldre datum, än urkunderna angiva. Det förefaller nämligen mindre troligt, att efter det kristendomen på allvar vunnit erkännande och den kyrkliga organisationen utbildats, man skulle ha bytt tingsplats. I så fall borde den nya ha förlagts till någon kyrka eller i varje fall flyttats in närmare den tätare bebyggelsen.²⁸ När därför tingsplatsen fortfarande vid 1300-talets slut och under hela 1400-talet ligger kvar ute i häradets glesare befolkade trakter, förefaller det befogat antaga, att den

²³ Angående tingsplatserna såsom marknadsplatser se N. Staf, *Marknad och möte*, Sthlm 1935, s. 8. Jfr även Emmelin, a. a., s. 90 f.

²⁴ Här bortses från tingsstället i Selebo härad vid Över-Sela kyrka, vars karaktär av ursprunglig tingsplats torde vara synnerligen osäker — jfr ovan s. 99.

²⁵ Namnen Tumbo ås och Stigtomta malm visa, att ting knappast hållits på kyrkvallen, utan någonstädes i trakterna kring respektive kyrkor.

²⁶ Här bortses från Svartlösa härad; något ortnamn Svartlösa finnes ju ej.

²⁷ Jfr Ståhle, a. a., s. 26: "Av vad som hittills sagts framgår, att Sotholm som tingsplats säkerligen är gammal, som bebyggelse däremot sen och obetydlig."

²⁸ Jfr förhållandena i Närke, där tingsplatserna, som senare skall visas, troligen tillkommit först efter kristendomens införande och så gott som samtliga torde ha legat invid eller i närheten av kyrkor.

legat på samma plats redan vid kristendomens införande,²⁹ d. v. s. för Södermanlands del omkring år 1100.³⁰

Under hela medeltiden till fram emot dess sista årtionden hade tingen hållits under bar himmel. Det är onekligen förvånansvärt, att man så långt fram kunnat tinga utomhus. Redan tidigt torde man ha börjat föra protokoll över sådana mål och ärenden, som krävde dombrev,³¹ och även bortsett därifrån måste det vid regnväder och kyla ha varit synnerligen besvärande i varje fall för tingsfunktionärerna att sakna tak över huvudet. Det förefaller därför icke omöjligt, att man på sina håll redan under medeltiden uppfört provisoriska, måhända skjulartade byggnader till skydd mot åtminstone regn och blåst, en anordning som redan tidigt omtalas ha förekommit på vissa danska tingsställen.³² Även med hänsyn till att dåtida människor säkerligen voro bättre härdade mot väder och vind än våra dagars, torde deras anspråk efter hand ha stigit och dessa primitiva arrangemang ha förefallit dem otillräckliga. Det måste så småningom ha blivit ett tidens krav att förlägga tingen till en verklig och ombonad byggnad. Då det tycks ha varit de medeltida menigheterna främmande att uppföra särskilda tingshus, torde de enda passande lokaler, som funnits att tillgå, ha varit de s. k. klockarstugorna,³³ som synbarligen icke blott varit klockarbostäder utan dessutom samlingslokaler — föregångare med andra ord till de senare sockenstugorna. Hit började alltså tingen allt oftare att förläggas, och det synes troligt, att lagmännen tagit initiativet därtill.³⁴

I Södermanland, där tingsplatserna ju i allmänhet lägo mer eller mindre avlägset från kyrkorna och de där intill belägna klockarstugorna, fordrade

²⁹ Det antages allmänt, att tingsplatser av här avsedd art troligen "hava ägt sin upprinnelse i gamla kultförhållanden e. d." (Wildte, a. a., s. 223). Jfr även Emmelin, a. a., s. 92: "Tingen i deras äldsta form förlades med all sannolikhet ofta till kultställen, som redan vunnit hävd som mötesplatser." — Att utvecklingen varit sådan synes emellertid icke alldeles givet. Däremot står det klart, att tingsplatserna i allmänhet också utvecklades till kultplatser — liksom till marknadsplatser — då man säkerligen inledde tinget med offer till sina hedniska gudar. På så sätt kom under alla omständigheter tingsplats och kultplats att sammanfalla. Jfr härom i allmänhet S. Tunberg, Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning, Uppsala, 1911, s. 9; R. Tengberg, Om den äldsta territoriella indelningen och förvaltningen i Sverige, Sthlm 1875, s. 23 samt J. E. Almquist, Om formerna för tingsfridens lysning i Sverige under äldre tid, i Historiska studier tillägnade Sven Tunberg Sthlm 1942, s. 61.

³⁰ Jfr H. Hildebrand, Sveriges medeltid, 3, Sthlm 1898—1903, s. 64 f.

³¹ Jfr härom J. E. Almquist, Våra äldsta häradsstingsprotokoll, i Svensk Juristtidning 1946, s. 114 f.

³² Jfr W. Uppström, Översikt över den svenska processens historia, Sthlm 1884, s. 11 not 1.

³³ Se angående tidpunkten för de första klockarstugornas uppförande G. Thulin, Utredning angående klockar-, organist- och kantors(kyrkosångar)befattningarna, 1, Sthlm 1919, s. 141.

³⁴ Ting inomhus omtalas för Södermanlands del första gången 13/11 1437 (SRPerg.), då lagmansting hölls i Grödinge klockarstuga i Svartlösa härad.

dessas användande såsom tingslokaler ett ombyte av tingsplats. På grund av bristen på urkunder från 1500-talet ställer det sig vanskligt att närmare avgöra, när detta har ägt rum. Emellertid kunde ju redan under 1400-talet förmärkas en viss tendens att hålla ting i klockarstugor, och även om folkets starkt inrotade traditionskänsla troligen uppskjutit det definitiva övergivandet av de gamla hävdvunna mötesplatserna, får man antaga, att detta skedde redan under 1500-talets tidigare hälft.³⁵

Sett i samband härmed förvånar det ingalunda, att enligt de äldsta bevarade domböckerna från landskapet — från 1580- och 90-talen³⁶ — endast fyra av de medeltida tingsställena överlevt den nya tidens första århundrade: Eldasund, Stigtomta, Tumbo och Kjula ås. Av dessa lågo ju de i Stigtomta och Tumbo redan under medeltiden vid kyrkor, under det att Eldasunds och Kjula ås centrala läge i respektive Åkers och Österrekarnas härad torde ha varit en av anledningarna till att tingsplatserna bibehållits där (jfr nedan).³⁷

Innan vi så gå att bestämma dessa nya tingsplatser i Södermanland, må nämnas, att när i domböckerna omväxlande anges, att ting hållits vid kyrka och i klockar- eller sockenstuga, vilken senare benämning för övrigt är den vanliga,³⁸ så torde i allmänhet avses samma plats, vilken troligen varit just sockenstugan, som legat invid kyrkan, även om det icke förefaller alldeles otänkbart, att man vid gynnsam väderlek flyttat ut på kyrkvallen³⁹ också relativt långt fram i tiden. Det är emellertid omöjligt att avgöra, när och i vilken utsträckning detta har skett, eftersom protokollskrivarna synas ha använt kyrka och sockenstuga som i det närmaste identiska begrepp för att ange tingsplatsen.

Förutom de ovan nämnda sörmländska tingsplatserna under detta andra skede i tingsställenas utvecklingshistoria — de som fortfarande lågo kvar på samma ställe som de medeltida — kunna alltså anges kyrkorna-sockenstugorna i följande socknar, varvid är att observera, att de nya tingsplatserna

³⁵ Senaste uppgiften om ting vid någon av de äldre tingsplatserna är från 1495, då ting hölls "vid Nora" — Kälslöt (se bilagan).

³⁶ Jfr J. E. Almquist, Häradstingsprotokollen före 1614. Inventering och proveniensundersökning. Skrifter utgivna av Rättsgenetiska institutet vid Stockholms Högskola, 1, Sthlm 1945.

³⁷ Av de båda övriga sörmländska medeltida tingsplatserna vid kyrkor — Över-Sela och Vadsbro i Oppunda härad, var ju den förstnämndas karaktär av fast och ursprunglig mindre sannolik, och i Oppunda torde tingsplatsen relativt tidigt ha flyttats till Lerbo kyrka — jfr nedan i samband med å s. 105 behandlade landshövdingebrev.

³⁸ I domböckerna från denna tid förekommer omväxlande klockar- och sockenstugan som tingslokal. Av allt att döma har det ofta varit fråga om samma byggnad, som än kallas det ena än det andra. Jfr Emmelin, a. a., s. 104. Se angående de äldsta sockenstugorna, S. Erixon, Skultuna bruks historia, 1, Sthlm 1921, s. 265.

³⁹ Jfr Wildte, Tingsplatserna i Sverige, s. 226 f.

ofta förlagts till kyrkorna i de socknar, där de gamla legat (angående källor se bilagan): Gåsinge i Daga, Wagnhärad i Hölebo,⁴⁰ Toresund i Selebo,⁴¹ Lerbo i Oppunda, Malma i Villättinge, Västerhaninge i Sotholms, Botkyrka i Svartlösa samt Turinge i Öknebo härad. Ett undantag synes tingsplatsen i Rönö härad ha utgjort. Ting höllos nämligen där i Svärtuna socken och Väsby herrgård, som tydligen haft en lokal bättre lämpad för tingsförhandlingar än sockenstugan och dessutom låg centralare, nästan mitt i häradet.

En mera ingående behandling tarvar dessutom Österrekarnas tingsställe under denna tid. Det medeltida Kjula ås förekommer även vid slutet på 1500-talet (SH 1596:2), och redan då omnämnes en tingsstuga där. Emellertid synes man någon gång under tiden 1600—20 ha flyttat till Kjula kyrka (SRD 1622) och sockenstugan. År 1640 (ÖRD) återkommer så Kjula ås och tingsstugan för att under hela årtiondet och så sent som 1720 fortsätta att omnämnas som häradets tingsplats. Man tycks alltså under en kort period 1620—40 ha hållit ting vid Kjula kyrka men så återgått till den gamla medeltida tingsplatsen på Kjula ås, där sannolikt också en särskild tingsstuga uppförts.⁴² Tydligt är att i Österrekarna starka krafter varit i verksamhet för att motverka den allmänna tendensen att flytta tingsplatserna, och man tar troligen icke fel, om man främst lokaliserar dessa till Stenkvista och Husby-Rekarne, för vars innebyggare det gamla tingsstället låg betydligt lättillgängligare. Av liknande skäl synes man i Åkers härad ha bibehållit Eldasund, som ju låg speciellt centralt — vid sundet mellan fastlandet och Vansö-Fogdö. Även här torde en särskild tingsbyggning ha uppförts, då man ju icke hade tillgång till någon sockenstuga. Redan 1595 (SH 1596:1) omtalas också "Eldasunds tingsstuga". Att både denna och den på Kjula ås så småningom visat sig otillräckliga framgår emellertid av att de i början av 1700-talet övergavs till förmån för rådstugorna i Strängnäs och Eskilstuna (jfr nedan).

⁴⁰ Det synes som om man här relativt tidigt övergivit sockenstugan vid kyrkan och flyttat till Äby länsmansgård — en halv kilometer sydost om kyrkan. Ting där omnämnes redan 1630 (SRD).

⁴¹ Den ovan gjorda anmärkningen, att den nya tingsplatsen ofta förlades till kyrkan i den socken, där den gamla legat, skulle för Selebo härads del medföra, att Kolhöga — vars läge ju icke kunnat bestämmas (jfr ovan s. 99) — skulle ha legat i Toresunds socken, dvs. på fastlandet och då troligen i närheten av Kolsundet. Jfr härmed tendensen att helga tingsställen och hela lagskipningen åt hednaguden Tor, C. Stenberg, *De svenska underrätternas uppkomst, utveckling och omgestaltning*, Sthlm 1878, s. 40.

⁴² Jfr Svenska gods och gårdar, XII, s. 250, där vid gården Tingstorp, som ligger ca en mil söder om Kjula kyrka anmärkes: "... tidigare har å egendomen funnits ett tingshus, varav gården fått sitt namn". Denna omständighet utgör för övrigt ett kraftigt belägg för att även det gamla medeltida tingsstället legat i dessa trakter — jfr ovan s. 98.

Förutom de redan nämnda tingslokalerna användes under 1600-talet också i vissa fall prästgårdar.⁴³ Dessutom förekommer ofta benämningen tingsstuga i domböckerna från denna tid. Otvivelaktigt har det på sina håll i landet förekommit, att allmogen redan då börjat uppföra speciella tingsbyggnader,⁴⁴ men i Södermanland torde detta med ett par undantag — de ovan nämnda Kjula ås och Eldasund — icke ha varit fallet. "Tingsstugorna" voro troligen samma byggnader som sockenstugorna, vilka emellertid på grund av sin speciella användning i domböckerna begåvats med en mera passande benämning. Denna förekommer nämligen omväxlande med "sockenstuga" ända fram till 1670—80,⁴⁵ då den emellertid i stort sett upphör och efterträdes av andra — av helt annan karaktär.

Att vid denna tid några tingshusbyggnader i egentlig mening icke hade uppförts framgår också av att regeringen fann det nödvändigt ingripa. Den 31 mars 1669⁴⁶ utgick nämligen till rikets landshövdingar en skrivelse, vari dessa uppmanades att inkomma med förslag på platser, där "tingssäten" lämpligen kunde förläggas. För Södermanlands del finnas svarsskrivelsen bevarade såvitt angår det dåvarande Nyköpings län samt de tre Södertörns-häraderna, vilka då hörde till Upplands län. Nyköpingshövdingen anger Sålunda i sin den 16 december 1671⁴⁷ daterade skrivelse tingsställena i Rönö, Oppunda, Hölebo, Jönåkers och Villåttinge härad. Det framgår därav, att man redan vid denna tid på sina håll som tingslokaler börjat använda de, som vi skola finna, längre fram synnerligen vanliga gästgivargårdarna. Sålunda anges Svärdbro och Åby gästgivargårdar som rätta tingsställena i Hölebo och Rönö härad, medan i de tre övriga häraderna i länet — Oppunda, Jönåker och Villåttinge — tingsställena fortfarande lågo kvar i Lerbo (prästgården), Stigtomta (sockenstugan) och Malma (sockenstugan). Anmärkningsvärt är att landshövdingen betecknar Lerbo som "ett uråldrigt tingsställe". Ovan har ju sagts, att Vadsbro under medeltiden var "rätter tingsstad" i Oppunda härad. Icke ens knappa två hundra år fram i tiden hade Sålunda traditionen förmått bära Vadsbros egenskap av ursprungligt tingsställe i häradet.

I skrivelsen från landshövdingen i Upplands län, dagtecknad den 27 juli

⁴³ Så Stigtomta och Lerbäcks prästgårdar — se Jönåkers härads domböcker 1680 (ÖRD) samt nedan s. 105. Jfr även Wildte, a. a., s. 225, not 5 — klagomål från prästerskapet över tingsgästningen.

⁴⁴ Jfr angående ett år 1638 från Göta Hovrätt utfärdat dekret om uppförande av tingshusbyggnader, Wildte, Västergötlands första tingsstugor, i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1937, s. 70 f.

⁴⁵ Jfr Emmelin, a. a., s. 105.

⁴⁶ Se Riksregistraturet, RA.

⁴⁷ Landshövdingeskrivelser till Kungl. maj:t, Södermanlands län, RA.

1672⁴⁸ anges som tingsplatser i Sotholms, Svartlösa och Öknebo härad respektive Västerhaninge sockenstuga, Fittja gästgivargård och Södertälje rådstuga, något som är av speciellt värde, då domböckerna från dessa härad och denna tid vanligen blott omtala, att ting hållits "å rätten tingsstad", men icke namnge denna.

Ovan har på ett par ställen omnämnts gästgivargårdar som tingslokaler. Därmed har antytts en ny period i tingsplatsernas historia, den tredje, då man i allmänhet ännu en gång bytte tingsplats. Man övergav nämligen de under något århundrade använda sockenstugorna och flyttade i stället in i gästgivargårdar. Detta bruk bör troligen ses i samband med 1649 års gästgiveri- och skjutsförordning,⁴⁹ varigenom gästgiveriväsendet erhöll sin slutgiltiga utformning.⁵⁰ Först därefter uppfördes genomgående gästgivargårdar runt om i riket, och de blevo säkerligen för denna tids landsbygdsförhållanden storartade byggnader (se förordningen punkt 3—4). Deras läge utmed de stora vägarna samt deras stora utrymmen och goda inkvarteringsmöjligheter både för folk och hästar — dåtidens viktigaste kommunikationsmedel — gjorde dem naturligtvis till synnerligen lämpliga tingslokaler. Dessutom synas de oftast ha försetts med speciella inrättningar för att tillfredsställa tingsfunktionärernas och menighetens krav på bekvämlighet och ändamålsenliga tingsarrangemang.⁵¹

I vissa härad började man ungefär samtidigt förlägga sina ting till närbelägna städers rådstugor, vilka givetvis ur många synpunkter voro betydligt lämpligare än de tidigare sockenstugorna.⁵² Naturligtvis bör denna tendens också ses i samband med städernas allt mera ökade betydelse.

Så kom det sig alltså, att man ånyo, omkring år 1680, övergav de tidigare tingsplatserna för att i stället använda gästgivargårdar och rådstugor. Ett gott uttryck härför ger ett tvärsnitt genom domböckerna från 1735,⁵³ då den nya ordningen helt kan sägas ha erhållit sin definitiva och för något

⁴⁸ Landshövdingeskrivelser till Kungl. maj:t, Uppsala län, RA.

⁴⁹ Tryckt hos Stiernman, Ekonomiförordningar, 2, Sthlm 1750, s. 586 f.

⁵⁰ Jfr G. Berg, Förbindelserna inom landet och med utlandet, i Svenska folket genom tiderna, 4, Malmö 1939, s. 300 f.

⁵¹ Jfr ovan nämnda skrivelse från landshövdingen i Nyköpings län.

⁵² Givetvis låg det nära till hands, att städer och köpingar — handelsorter — uppväxte vid större tingsplatser (jfr H. Hildebrand, Sveriges medeltid, 1, s. 322). Tänkbart är att detta är orsaken till uppkomsten av Malmköping (förr Malma), som med ett kort avbrott under 1700-talet alltsedan Villåttinge härads tillkomst som självständig judiciell enhet varit tingsplats (jfr not 20). Jfr dessutom Askersund i Närke, som sedan medeltiden varit rätt tingsställe i Sundbo härad — se nedan s. 115.

⁵³ Året har valts även av den anledningen, att det utgör den egentliga slutpunkten för undersökningen, som dock i detalj förts blott till 1660 — se bilagan not 1.

århundrade framåt bestående gestaltning. För att undvika tröttande uppräknningar användes en schematisk framställningsform.⁵⁴

Daga härad	Gåsinge kyrka
Hölebo härad	Åby gästgivargård
Jönåkers härad	Jäders gästgivargård
Oppunda härad	Ramstads gästgivargård
Rönö härad	Svärdbro gästgivargård
Selebo härad	Mariefreds rådstuga
Sotholms härad	Västerhaninge kyrka ⁵⁵
Svartlösa härad	Fittja gästgivargård
Villåttinge härad	Flens gästgivargård ⁵⁶
Västerrekarna härad	Eskilstuna rådstuga
Åkers härad	Strängnäs rådstuga
Öknebo härad	Södertälje rådstuga
Österrekarna härad	Eskilstuna rådstuga

Härav framgår alltså, att man som tingslokaler i sex fall använde gästgivargårdar, i fyra rådstugor samt i två troligen fortfarande sockenstugor,⁵⁷ vilka senare tydligen varit speciellt lämpade för tingsförhandlingar.

Vi finna sålunda, att icke heller vid denna tidpunkt — i början på 1700-talet — någon tingshusbyggnadsskyldighet förelegat i Södermanland.⁵⁸ Den nya bestämmelse, som 1734 års lag gav i detta hänseende, och som två år senare trädde i kraft, avsåg att i varje härad tingsbyggnad skulle byggas "efter gårddatalet, å vanlig tingsstad, eller där Konungens befallningshavande prövar det för allmogen lämpligast, sedan rätten däröver hörd är" (byggningsbalken § 26, mom. 4). Emellertid torde stadgandet många gånger ha

⁵⁴ Uppgifterna äro hämtade ur SRD och för Sotholm, Svartlösa och Öknebo härad ur StRD.

⁵⁵ 1680—1720 nämnes Söderby krog som tingsplats.

⁵⁶ Flens gästgivargård förekommer första gången 1720 (SRD) och år 1800 nämnes åter Malmköping som rätt tingsplats.

⁵⁷ Uppgift om tingshus vid Gåsinge har påträffats först 1800 och i Västerhaninge 1840 (SRD).

⁵⁸ Jfr Emmelin, a. a., s. 106 och särskilt not 82. Wildte, Tingsplatserna i Sverige, vilken uppsats gäller hela landet, ger uttryck åt den uppfattningen, att "under 1600-talets senare del så gott som alla domkretsar erhöilo stadigvarande tingsplatser", vilket ju även besannats av denna undersökning, men tillägger dessutom, att "särskilda tingshus nu voro uppförda vid de flesta tingsställen", något som i varje fall icke kunnat konstateras beträffande de fyra svealandskapen Uppland, Västmanland (Emmelin, a. a., s. 106), Södermanland och Närke (jfr angående Närke nedan s. 114).

förefallit menigheterna onödigt. Man var fullt tillfreds med sina gästgivar-
gårdar och rådstugor som tingslokaler, och så kom det att dröja ytterligare
ett århundrade,⁵⁹ innan man på allvar tog itu med tingshusbyggnaden.

Och därmed gå vi in i det fjärde av tingsplatsernas utvecklingsskeden —
det då vart härad fick sitt speciella tingshus, oftast uppfört vid det gamla
tingsstället, ”å vanlig tingsstad”.⁶⁰ I detta befinna vi oss fortfarande, även
om våra dagars utvecklade kommunikationsmedel gjort det möjligt och
lämpligt att slå samman ett flertal härad till ett tingslag. Jfr sålunda Sot-
holms, Svartlösa och Öknebo härad, vilka numera ha samma tingsställe,
Stockholm.

Tingsplatsernas utvecklingshistoria i Närke skiljer sig på vissa punkter —
framför allt under medeltiden — väsentligt från de sörmländskas,
något som säkerligen till största delen har sin grund i de alldeles speciella
förhållanden, som, vad rör den judiciella indelningen under äldsta tid,
voro rådande i detta landskap. Det var sålunda från början indelat i treding-
ar,⁶¹ var och en troligen med sitt tredingsting.⁶² Emellertid kände man
med tiden behov av en indelning i analogi med den i de omkringliggande
landskapen⁶³ — man införde en häradsindelning,⁶⁴ som dock icke helt lyckas
tränga ut den gamla i tredingar. Sålunda förekommer ett flertal gånger,
att urkunderna tala om västra och östra tredingarna,⁶⁵ den senare också någon
gång kallad den södra. Av dessa omfattade den västra Grimstens, Hardemo,

⁵⁹ En genomgång av 1800 års domböcker visar, att då endast i tre fall tingshus omtalas:
vid Gåsinge kyrka, Sundby gästgivargård (Selebo h:d) samt i Eskilstuna stad — gemen-
samt för de båda Rekarnehäraderna. 1840 års domböcker tala däremot om tingshus i samt-
liga sörmländska härad med undantag för Öknebo härad, där då fortfarande användes Söder-
tälje rådstuga. Jfr Emmelin, a. a., s. 109.

⁶⁰ Förutom vad som framgår av not 57 och 59 voro sålunda 1840 tingshus uppförda på
följande platser: Åby gästgivargård, Jäders gästgivargård, Stensjö (Oppunda h:d) gäst-
givargård, Svärdbro gästgivargård, Fittja gästgivargård, Malmköping och Strängnäs.

⁶¹ Jfr Tunberg, a. a., s. 47. Jfr även under ”Närke” i Nordisk familjebok.

⁶² Att söka bestämma platserna för dessa ting ställer sig givetvis i det närmaste ogörligt,
då urkunder helt saknas. Jfr dock nedan not 71.

⁶³ Troligen har man påverkats från Västergötland — uttrycket härad tyder ju därpå. Jfr
Tunberg, a. a., s. 47 samt E. Hildebrand, Den svenska statsförfattningens historiska utveck-
ling, Sthlm 1896, s. 8.

⁶⁴ Jfr Hildebrand, Sveriges medeltid, 1, s. 43 samt R. Tengberg, Om den äldsta politiska
indelningen och förvaltningen i Sverige, s. 14. Jfr även Styffe, s. 302, som emellertid tycks
antaga, att indelningen i tredingar varit av provisorisk natur och ”aldrig erhöi större fasthet”.

⁶⁵ Se närmare angående tredingarna och deras omfattning Styffe, s. 302, not 1. Observera
dessutom redovisningen av källmaterialet i registret till SRP, s. 92.

Edsbergs, Knista och troligen också Sundbo härad⁶⁶ samt den östra Kumla, Sköllersta, Askers och Mellösa härad. Emellertid hade häradsindelningen i så måtto vunnit tillämpning, att ting höllos med vart härad för sig på dess rätta tingsplats,⁶⁷ men fortfarande fanns blott en häradshövding i varje treading. Häradet var alltså tingslag men treadingen domsaga. Att man på detta sätt bibehållit den äldre ordningen i viss utsträckning hade säkerligen sin fullt naturliga förklaring i den omständigheten, att de nybildade enheterna — häradena — till sitt stora flertal voro av synnerligen ringa omfattning. Treadingarnas härad bestodo sålunda genomsnittligt endast av två à tre socknar (se Styffe, s. 305 f.) och voro även till yttinnehållet relativt små.⁶⁸

Emellertid omnämnes aldrig i urkunderna den norra treadingen — något som ytterligare stöder uppfattningen, att treadingindelningen varit den ursprungliga. Detta förhållande tycks också haft en förklaring fullt i överensstämmelse med det ovan sagda: häradsindelningen vann i de båda norra häradena omedelbar tillämpning, då man här hade ett faktiskt behov av var sin häradshövding. Glanshammars härad omfattade sålunda sju socknar och Örebro icke mindre än tolv (se Styffe, s. 308 f.). Slutligen må tilläggas, att Noraskoga bergslag, som under denna tid tillhörde Närke, hade gemensam

⁶⁶ Beträffande Sundbos förhållande till treadingindelningen dela sig uppfattningarna. Styffe vill sålunda göra gällande, att häradet bildade en självständig judiciell enhet och alltså hade egen häradshövding (s. 302). Samma uppfattning har J. Haugard, Askersundiana, Askersund 1940, s. 16, vilken dessutom tycks mena, att Sundbo helt tillhörde Östergötland. Att så var fallet i kameralt avseende viss period under nya tidens början får anses fastslaget (se J. A. Almquist, a. a. 1, s. 299), men det torde vara felaktigt, att förhållandet skulle ha varit detsamma även judiciellt. Jfr Styffe s. 305: kallas 1486 "Nærrike Sundh". K. G. Grandinsson, Närkes medeltida urkunder, 1, Sthlm 1935, s. 80, gör däremot gällande, att Sundbo hörde till den västra treadingen, något som han finner stöd för i ett antagande, att Sundbo och västra treadingen under viss tid skulle ha haft gemensam häradshövding, ehuru han i Sundbo gick under benämningen Filip i Köpberga (SD 504 och 663) men som häradshövding i treadingen kallades Filip Jönsson (SD 360) eller Filip i Skarby (SRP 2117, 2456 och 3026). Mycket får anses tala för denna teoriers riktighet. Det förefaller nämligen högst osannolikt, att Sundbo med sina tre socknar (Styffe, s. 305) skulle haft egen häradshövding.

⁶⁷ Härpå tyda uttryck sådana som: "Då jag Niklas Knutsson, häradshövding över östra treadingen i Närke höll ting på rätt tingsstad och på rätt tingsdag i Kumla härad och vid Kumla kyrka" (SRP 2172) samt "Då jag Filip Jönsson, häradshövding i västra treadingen i Närke, häradsting höll i Edsberg med allmogen av Edsbergs härad" (SD 360).

⁶⁸ Som jämförelse må nämnas, att de sörmländska häradena omfattade i genomsnitt nio socknar, och att av Rekarne, som under den tiden var av ungefär samma ytstorlek som de båda treadingarna tillsammans, Österrekarna bestod av sexton socknar och Västerrekarna av tio. Motsvarande siffror voro för den västra treadingen tolv och den östra elva (uppgifterna hämtade ur Styffe).

häradshövding med västra tredingen, men synes därför icke ha ingått i denna.⁶⁹

Det kan måhända synas, som om denna redogörelse för den judiciella indelningen i Närke vore mindre motiverad i en uppsats om landskapets tingsplatser — ting höllos ju dock i varje härad. Emellertid utgöra de speciellt närkiska förhållandena på detta område en förutsättning för vissa viktiga slutsatser i den fortsatta framställningen.

På grund av urkundernas relativa fåtalighet (36 — mot 196 för Södermanland) och brist på detaljupplysningar — i allmänhet anges blott viss socken som tingsplats — ställer det sig i flera fall omöjligt att med säkerhet bestämma Närkes medeltida tingsställen och framför allt då deras närmare läge. Som säkra rätta tingsplatser kunna sålunda blott anges:⁷⁰ *Kumla kyrka* (1365) i Kumla härad, *Mellösa kyrka* (1381) i Mellösa härad⁷⁰ samt *Örebro stad* (1422) i Örebro härad. Dessutom kan med stor sannolikhet *Glanshammar* betraktas som rätt tingsstad i Glanshammars härad.⁷¹ Redan 1378 (SRP 1346) omtalas nämligen "Glanshammars ting", ett uttryckssätt som ovan befunnits tyda på ifrågavarande tingsställes fasta karaktär. Troligen har det legat i närheten av socknens kyrka, då ting i klockarstugan — som säkerligen uppförts vid kyrkan — omtalas relativt tidigt (SRPerg. 20/3 1518).

Som antagligen rätta tingsplatser kunna anges ytterligare några, då inga uppgifter ha påträffats om att ting skulle ha hållits på andra platser i

⁶⁹ Framgår av dombrev utfärdat vid "häradsting på Noraskoga" den 11 april 1481 (SRPerg.) av Olof Laurensen i Gymminge, "häradshövding i Västra tredingen av Närke och Noraskoga". W. Tham, Lindsberg och Nora genom tiderna, 1, Nora 1943, s. 51 f. gör trots detta uttryckssätt gällande, att Noraskoga skulle ha tillhört den västra tredingen. Se härom även W. Tham, Västra och östra bergen, i Historiska studier tillägnade Sven Tunberg, Sthlm 1942, s. 173 f. Om nu Noraskoga överhuvudtaget bör inplaceras i tredingssystemet, ligger det närmast (jfr kartan) att hänföra det till den under denna tid helt upplösta norra tredingen. Ursprungligen hade väl Noraskoga (Nora socken) som en del av Örebro härad ingått i denna. 1340 erhöll Noraskoga sin första jurisdiktion (J. Johansson, Noraskoga arkiv, 1, Sthlm 1889—92, s. 630) och hade väl länge blott karaktär av gruvdistrikt, varvid alltså gruvfogden ersatte häradshövdingen.

⁷⁰ Angående tingsplatsen vid Mellösa kyrka se G. Löw, Mellösa i äldre tider, Uppsala 1928, s. 7 f. Författarens uppfattning att Mellösa "troligen redan i heden tid utgjort ett särskilt härad" kan jag — såsom framgår av det följande — icke ansluta mig till.

⁷¹ Glanshammars härad kallas av Styffe Edhmadha härad (angående namnförklaringen se Styffe, s. 308, not 2). Emellertid benämnes häradet redan 1413 (SD 1789) och 1425 (SRPerg. 10/3) Glanshammars härad, varför detta namn här genomgående användes. Jfr Tengberg, a. a., s. 14. Glanshammars centrala läge samt den omständigheten, att redan 1378 omnämnes Glanshammars ting, gör det ingalunda otroligt, att det före häradindelningens genomförande varit den norra tredingens tingsställe. Observera också de rika forn lämningarna i dessa trakter.

respektiva härad:¹⁰ *Askers kyrka* (1389) i Askers härad, *Edsberg* (1392) i Edsbergs härad, *Viby* (1453) i Grimstens härad, *Hardemo kyrka* (1409) i Hardemo härad, *Sköllersta* (1410) — troligen vid kyrkan⁷² i Sköllersta härad, *Askersund*⁷³ (1384) i Sundbo härad samt *Nora* (1481) i Noraskoga bergslag och där antagligen vid kyrkan.⁷⁴ Beträffande Knista härad finnes endast en uppgift (SD 2843), som emellertid blott omtalar, att ting hållits "å rätten tingsstad" men icke namnger denna. Troligen har den dock legat i Knista socken⁷⁵ — liksom det stora flertalet av landskapets tingsställen ju kunnat lokaliseras till socknen med samma namn som häradet. Undantag utgör blott Grimstens härad.

Därmed äro vi emellertid inne på ett område, som tarvar särskild undersökning. Det må i detta sammanhang erinras om att i Södermanland det stora flertalet tingsställen under medeltiden icke låg vid kyrkor samt att deras namn i allmänhet numera icke existera som egentliga ortnamn. En återblick på grannlandskapet Närke's ovan fastställda tingsplatser giver emellertid vid handen, att sju av dem — med större eller mindre sannolikhet — legat just vid kyrkor, och en jämförelse med vår tids närkiska ortnamn visar, att samtliga tingsplatserns namn nu existera som namn på platser av betydelse.

Orsaken till dessa så starkt avvikande förhållanden måste — synes det mig — vara att söka i den skilda karaktären av de båda landskapens judiciella indelning. Mycket talar nämligen för att häradsindelningen i Närke genomförts vid en tidpunkt, som infallit först efter kristendomens införande. Visserligen saknas uppgifter om närkingarnas kristnande, men man torde kunna antaga att omkring 1150 landskapet erhållit en fast utbildad kyrklig organisation,⁷⁶ och rimligtvis borde den nya indelningen — om genomförd tidigare — under tiden fram till slutet av 1400-talet (jfr not 69) ha hunnit med att tränga ut den ursprungliga i tredingar.⁷⁷ Dessutom är att märka, att trots att betydligt tidigare dokument finnas bevarade från Närke, härads-

⁷² Ting — dock lagmansting — hölls redan 1458 (SRPerg. 10/3) i klockarstugan. Jfr ovan angående ting i Glanshammars klockarstuga.

⁷³ Se angående tingsplatsens närmare läge Haugard, a. a., s. 12.

⁷⁴ Enligt en urkund daterad den 5/1 1482 (Johansson, a. a., 5, 1904—27, s. 17) voro bergsmän och menighet i Noraskoga församlade i klockarstugan vid Nora kyrka. Huruvida skrivelsen utfärdats i samband med ting kan visserligen icke avgöras, men därav framgår dock, att Nora klockarstuga torde ha varit tingskretsens samlingsplats.

⁷⁵ Två urkunder kunna möjligen tyda på ting vid Knista kyrka (SRP 1999 och 2000).

⁷⁶ Jfr Hildebrand, Sveriges medeltid, 3, s. 62.

⁷⁷ Jfr Tengberg, a. a., s. 14, som på tal om häradena i Närke säger: "... , dessa härad äro små till omfånget samt med ett undantag uppkallade efter någon socken inom området. De tyckas endast vara sent bildade tingsdistrikter utan gamla anor." Se även Tunberg, a. a., s. 47 f.

indelningen där överhuvudtaget icke omtalas förrän på 1380-talet,⁷⁸ något som ju skulle kunna tänkas tyda på att den tillkommit först strax tidigare, men som givetvis också kan vara en tillfällighet och därför icke får tillmätas avgörande betydelse. Som ett ytterligare stöd för den här anförda möjligheten om tidpunkten för häradsindelningens genomförande må slutligen framhållas just den omständigheten, att förhållandena i Närke beträffande tingsplatsernas allmänna läge vid kyrkor stå i sådan uppenbar motsättning till de i det äldre Södermanland.

Under förutsättning av detta resonemangs riktighet ligger förklaringen till samtliga dessa specifikt närkiska förhållanden i öppen dag. Man saknade här den naturliga och ursprungliga grund för indelningen i härad, som förefanns i Södermanlands gamla bygder med redan hävdvunna namn, och så uppkallades de nya judiciella enheterna efter sin huvudort, sin huvudsocken⁷⁷ och icke — som Styffe synes antaga (s. 302) — efter tingsstället, som ju tillkom samtidigt med häradets namngivning. Däremot föll det sig säkerligen naturligt att förlägga tingsplatsen just till den namngivande socknens kyrka, vilken ju redan var den givna medelpunkten-samlingsplatsen. Namnligheten — som bland andra skäl tvang oss in på denna utredning — beror alltså på att tingsplatsen förlades till kyrkan i sitt härads huvudsocken, vilken i sin tur gav namn åt hela tingskretsen. Och därmed skulle vi icke blott ha förklarat förekomsten av dessa sju närkiska tingsplatsers läge vid kyrkor utan dessutom kunna sluta, att även i de fall, där tingsstället med hjälp av urkunderna kunnat lokaliseras till viss socken (Edsberg, Viby, Askersund och Knista), densamma legat just vid dennas kyrka.

I full överensstämmelse härmed står också det förhållandet, att domböckerna från slutet av 1500-talet⁷⁹ för samtliga närkiska härad ange samma tingsplatser som de medeltida urkunderna. Tingens förläggande inomhus — i klockarstugorna — vilket i Södermanland fordrade ett ombyte av tingsplats, kunde i Närke ske automatiskt. De gamla tingsställena lågo ju redan vid kyrkan-klockarstugan.⁸⁰ Det synes därför troligt, att dessa dåtidens enda egentliga samlingslokaler i Närke tagits tidigare i bruk för ting, än vad fallet var i Södermanland.⁸¹ Det måste ha legat synnerligen nära till hands att vid dålig väderlek flytta in tingen under "klockarbolens" tak, i all synnerhet

⁷⁸ Jfr Tengberg, a. a., s. 14.

⁷⁹ De äldsta bevarade närkiska domböckerna äro från 1590-talet och alltså något yngre än de sörmländska (s. 103). Jfr J. E. Almquist, Häradstingsprotokollen före 1614.

⁸⁰ Jag bortser i detta sammanhang från tingsstället i Örebro stad, som intog en särställning. Lagmansting med häradet omtalas för övrigt 1482 i Örebro skolstuga (SRPerg. 7/2).

⁸¹ Jfr not 74 — möjligen ting i Nora klockarstuga redan 1482, samt SRPerg. 20/3 1518 — ting i Glanshammars klockarstuga.

som en sådan åtgärd tydligen också i Närke kunnat företagas med lagmannens höga föredöme.⁸²

Det rikliga domboksmaterialet från 1600-talet giver vid handen, att de gamla tingsplatserna vid kyrkor i stort sett användes ända fram till 1680-talet — med den modifikation, att längre fram under århundradet ting också i detta landskap höllas i sockenstugorna.⁸³ Emellertid vann landslagens stadgande om rätt tingsstad — i motsats till vad fallet var i Södermanland — synnerligen ojämn tillämpning under denna tid.⁸⁴ I vissa härad synes man i det närmaste helt ha iakttagit bestämmelsen — Örebro, Glanshammar och Sundbo,⁸⁵ medan man i andra i större eller mindre utsträckning åsidosatt den. Visserligen kan för tiden fram till 1620 konstateras någorlunda ordnade förhållanden med användande av en och samma tingsplats i fyra av de återstående häraderna: Asker, Edsberg, Kumla och Sköllersta, men senare härskade stor förbistring med ting än här och än där inom respektive härad, företrädesvis i en större by eller vid en betydelsefull gård. Detsamma var slutligen⁸⁶ förhållandet under hela 1600-talet fram till 1660—70 i Grimstens och Hardemo härad samt Lekebergslagen.⁸⁷

Anledningen till detta upplösningstillstånd är givetvis svår att med säkerhet bestämma. Möjligen kan den sent införda häradsindelningen ha bidragit till att närkingarna icke haft samma starka känsla för tyngden i lagens stadgande om rätt tingsplats, och dessutom har man måhända velat skapa en rättvis fördelning av tingsvägen mellan häradets innebyggare — den ena gången fick viss trakt närmast till tinget, nästa en annan osv. Att här närmare redogöra för dessa växlingar mellan olika tingsställen synes meningslöst, varför — evad angår de viktigaste av dem — hänvisas till bilagan. Än en gång må emellertid poängteras, att såsom *rätta* platser aldrig anges andra än de medeltida tingsställena.

För Närkes vidkommande torde alltså det regeringens brev, som år 1669

⁸² Tidigaste uppgiften om ting inomhus i Närke är daterad den 10 mars 1458 (SRPerg.) — lagmansting i Sköllersta klockarstuga.

⁸³ Med Örebro härad höllas fortfarande ting i Örebro stad — omväxlande på slottet och i tingsstugan (se bilagan).

⁸⁴ Troligen har dock bestämmelsen iakttagits under 1500-talet, då såsom framgår av det följande, de allra flesta häraderna vid det följande århundradets början uppvisa en fast och ständigt återkommande tingsplats.

⁸⁵ Anmärkningsvärt är att av dessa Örebro och Glanshammar under medeltiden bildade självständiga härad.

⁸⁶ Mellösa och Knista härad hade sammanslagits med Askers respektive Edsbergs härad. Noraskoga bergslag överfördes omkring 1560 till Västmanland (se Johansson, a. a., 5, s. 24 f.) och dess tingsplatser under nyare tid ha behandlats av Emmelin, a. a., s. 109.

⁸⁷ Lekebergslagen har uppkommit genom en sammanslagning av vissa delar av Edsbergs och Örebro härad. Jfr J. A. Almquist, Lokalförvaltningen, 1, s. 303.

(jfr ovan s. 105) utgick till rikets landshövdingar med uppmaning till dem att till k. maj:t insända förteckning över platser lämpliga för upprättande av "tingssäten" ha varit speciellt befogat.⁸⁸ Tydligt har emellertid Örebro-länets hövding missuppfattat sin regerings mening, då han i stället insänt uppgift på hemman, där häradshövdingen kunde bo.⁸⁹ Hans svarsskrivelse giver sålunda tyvärr inga upplysningar om Närkes rätta tingsställen vid denna tid.

Emellertid återgick man något årtionde senare, omkring 1680, också i Närke till ett ständigt användande av fasta tingsställen. Här liksom i Södermanland började man nämligen då förlägga sina ting till gästgivargårdar och rådstugor, varom följande tablå, motsvarande den som ovan givits för Södermanland, över landskapets tingsställen år 1735 talar sitt tydliga språk.⁹⁰

Askers härad	Lännäs gästgivargård
Edsbergs härad	Sanna gästgivargård
Glanshammars härad	Glanshammars gästgivargård
Grimstens härad	Vredstorps gästgivargård
Hardemo härad	Skyberga gästgivargård
Kumla härad	Blacksta gästgivargård ⁹¹
Lekebergslagen	Lanna gästgivargård
Sköllersta härad	Sörby gästgivargård
Sundbo härad	Askersunds by ⁹²
Örebro härad	Örebro rådstuga

Även den senare utvecklingen i Närke har följt samma linjer som den sörmländska. Bestämmelsen om tingshusbyggnadsskyldighet i 1734 års lag

⁸⁸ Även för Närkes del torde gälla vad ovan sagts angående förekomsten av s. k. tingsstugor. De voro identiska med sockenstugorna. Undantag utgjorde dock sannolikt Örebro tingsstuga. Någon sockenstuga fanns väl knappast att tillgå inne i staden och fortfarande kvarlever där namnet Tingsstugubacken (Styffe, s. 303).

⁸⁹ Landshövdingens skrivelse till k. maj:t har påträffats (daterad den 7 maj 1669, RA), men en till denna fogad bilaga upptagande till "tingssäten" lämpliga platser har förkommit. Emellertid har bland länsstyrelsens efter ämne ordnade handlingar i landsarkivet, Uppsala, påträffats konceptet till skrivelsen (i bunt: Örebro länsstyrelse, landskansliet, E XXIII:3), varav framgår, att landshövdingen på ovan angivet sätt missuppfattat det kungliga brevet.

⁹⁰ Uppgifterna äro hämtade ur ÖRD från 1735.

⁹¹ Redan 1642 (ÖRD) nämnes Blacksta krog som tingsställe i Kumla härad och utgör därmed — evad angår landskapen Södermanland och Närke — den första gästgivargård, som använts såsom tingslokal.

⁹² När här och ovan talats om Askersund som tingsplats avses därmed nuvarande Askersunds landsförsamling. Först under 1800-talet flyttades tingstället in i Akersunds stad. Jfr Haugard, a. a., s. 12.

vann tillämpning först ungefär ett århundrade senare,⁹³ då sålunda i varje härad uppförts speciella tingshus, och de gamla gästgivargårdarna i allmänhet övergivits. Emellertid uppfördes också här de nya byggnaderna oftast i närheten av gästgivargårdarna,⁹⁴ där de än i dag i vissa fall kvarligga. Som ypperliga exempel på ett drag, som trots främst 1600-talets närkiska oreda, måste betecknas som utmärkande för tingsplatsernas utveckling genom tiderna — fastheten och kontinuiteten i deras användning — kvarstå fortfarande de gamla medeltida tingsorterna Örebro, Sköllersta och Askersund såsom respektive härads rätta tingsställen.

Man frågar sig så slutligen, huruvida tingsplatsernas utveckling i Södermanland och Närke överensstämmer med vad som tidigare konstaterats beträffande tingsplatser i övriga delar av landet, och av speciellt intresse blir givetvis då att jämföra med det resultat Emmelin kommit till i sin uppsats om tingsställen i de båda övriga Mälardalens län Uppland och Västmanland,⁹⁵ vilka ju tillsammans med de här undersökta utgöra det ursprungliga Svealand. Det visar sig då, att utvecklingen under senare tid varit i det närmaste exakt densamma i samtliga fyra landskap. Beträffande de medeltida tingsplatserna skiljer sig emellertid Emmelins framställning väsentligt från den ovan givna.⁹⁶

För Södermanlands medeltida tingsställen har såsom karakteristiskt angivits, att de i regel varit mer eller mindre avlägset belägna från kyrkor och sålunda legat utanför egentliga bebyggelsecentra, medan de närkiska under samma tid så gott som undantagslöst torde ha legat just vid kyrkor, och jag har därvid velat göra gällande, att de närkiska förhållandena orsakats av speciella omständigheter, medan de sörmländska däremot följt en normal och naturlig utvecklingslinje. Emmelin vill emellertid göra gällande, att — vad angår båda av honom undersökta landskap — de medeltida tingsställen i allmänhet "kunna lokaliseras till kyrkvallen" (s. 97), varför han finner det anmärkningsvärt, att i det fåtal fall, då en plats med säkerhet kunnat bestämmas såsom rätt tingsställe, det undantagslöst rör sig om platser, vilka "icke

⁹³ Se sålunda ÖRD från åren 1800 och 1840.

⁹⁴ Tingshus uppfördes vid Lännäs gästgivargård, Edsbergs Sanna gästgivargård (gemensamt för Edsberg och Lekeberglagen), Glanshammars gästgivargård, Vredstorps gästgivargård (gemensamt för Grimsten, Hardemo och Kumla) samt vid Sköllersta Sörby gästgivargård (se ÖRD 1840). Dessutom uppfördes tingshus i Örebro och Askersund.

⁹⁵ Emmelin, a. a. I den fortsatta framställningen anges inom parantes den sida, där ur denna uppsats hämtade uppgifter återfinnas.

⁹⁶ Beträffande tillämpningen på Södermanland och Närke av Emmelins teori angående de förhistoriska tingsställets samband med vissa tunaorter (s. 90 f.) se not 13. Här må — med en hänvisning till det följande — ytterligare påpekas, att även denna Emmelins uppfattning grundar sig på att den första kyrkan i ett härad uppfördes vid den gamla tingsplatsen.

hava varit knutna till något bebyggelsecentrum" (s. 97). De tyckas, menar han, "skilja sig från den sedvanliga typ av platser, vid vilka ting enligt andra medeltida uppgifter hava hållits", dvs. vid eller i närheten av kyrkor. Denna uppfattning grundar han närmast på en särskild utredning angående de uppländska tingsplatsernas läge vid kyrkor: "En begränsning av undersökningen till detta landskap", säger Emmelin, "låter sig desto lättare göra, som en viss provinsiell betoning utmärker den äldre rättshistorien".

Det synes mig emellertid förvånansvärt, att Emmelin icke i konsekvens härmed dragit den av det framlagda urkundsmaterialet tydligt skönjbara slutsatsen, att i Västmanland det övervägande flertalet tingsställen icke legat vid kyrkor. Landskapet bestod under denna tid av sex härad. För fyra av dem omtala urkunderna rätta tingsplatser (s. 95) och namnge dem samtidigt. En jämförelse med kartan ger vid handen, att ingen av dessa legat vid en kyrka. För de återstående två häraderna saknas uppgifter om det rätta tingsställets läge, men vissa urkunder nämna, att ting i dessa hållits vid kyrkor (s. 97). Sålunda kan med säkerhet sägas, att fyra av de sex västmanländska tingsplatserna icke legat vid kyrkor samt å andra sidan blott såsom sannolikt anges, att beträffande de övriga två så har varit fallet. Detta stämmer alltså väl överens med det resultat, jag ovan kommit till för Södermanland. Det tycks därför svärbegripligt, att Emmelin generellt — och alltså även för Västmanlands del — kunnat påstå, att de tingsplatser, vilka icke varit belägna vid kyrkor, skulle ha intagit en särställning och haft sin grund i alldeles speciella omständigheter. Det rätta förhållandet måste, såvitt rör Västmanland, anses ha varit det rakt motsatta.

Den undersökning, som Emmelin sedan ägnar de uppländska tingsställena, har givit till resultat, att ett flertal av dem, vilka med urkundernas hjälp icke kunnat närmare bestämmas (13), troligen legat vid kyrkor. Författarens resonemang är i korthet följande (s. 98 f.). Beslutet om byggande av den första kyrkan i ett "hundare" fattades av menigheten på tinget. Det torde ha tett sig lämpligt att uppföra kyrkan på den gamla tingsplatsen, som väl också i regel varit offerplats. Sålunda kom ting att hållas vid kyrkan, och hundaret blev den första socknen. Så småningom utvecklades den kyrkliga organisationen, nya kyrkor uppfördes och den ursprungliga socknen — hundaret — uppdelades i ett flertal socknar. Av ett par stadganden i upplandslagen framgår ett motsatsförhållande mellan hundares- och tolftakyrka. Säkerligen avses med hundareskyrka den först uppförda, för hela hundaret avsedda kyrkan. De senare kyrkorna blevo s. k. tolftakyrkor. Om möjlighet alltså finnes att bestämma hundareskyrkornas läge, skulle detta underlätta lokaliserandet av de medeltida tingsställena, eftersom ju hundareskyrkorna uppfördes just vid dessa. Då så ofta kan ske på grund av att en socken i ett hundare bär samma namn som hundaret, kan man sålunda antaga, att

i sådana fall tingsstället i allmänhet legat vid kyrkan i vederbörande socken — hundareskyrkan.

Innan jag ingår på en närmare granskning av denna teori må framhållas, att man icke enbart av den anledningen, att i Södermanland och Västmanland tingsställena i regel ej legat vid kyrkor, kan sluta, att så troligen också varit fallet i Uppland. Det är utan tvivel riktigt, att speciella förhållanden kunna ha varit rådande i vissa landskap — jfr exempelvis ovan om Närke. Emellertid förefaller det mig, som om Emmelin stöder sitt resonemang på alltför lösa grunder. Bortses från Roden och dess skeppslag,⁹⁷ vilka ju i detta avseende ej äro fullt jämförbara med de övriga judiciella enheterna, bestod Uppland under medeltiden av 24 härad (hundare).⁹⁸ Av dessas tingsplatser ha åtta kunnat lokaliseras till platser, som tydligen icke ägt någon nämnvärd bebyggelse, och där i varje fall kyrkor icke funnits (s. 95 jfrd med s. 100), medan tre⁹⁹ — troligen blott två¹⁰⁰ — sannolikt legat vid kyrkor (s. 99). I fem fall (s. 99) anges platser, vars läge ej närmare kunnat

⁹⁷ Det är möjligt, att i dessa tingsplatserna ofta kunna ha legat vid kyrkor, och särskilt gäller detta skeppslag av ringa omfattning — en enda socken. Jfr Lövsta och Värmdö kyrkor (s. 97). Att även i de ursprungliga häraderna de medeltida tingsställena i vissa fall kunna ha legat vid eller i närheten av kyrkor, vill jag ingalunda förneka. Angående denna möjlighet hänvisas till s. 100 ovan. I detta sammanhang må framhållas, att Emmelins bilaga, där intet närmare säges om tingsplatsernas läge i förhållande till kyrkor, synes vara fullt riktig.

⁹⁸ Se Styffe, s. 348 f.

⁹⁹ Det må i detta sammanhang nämnas, att av dessa tre tingsplatser två svårigen torde "kunna lokaliseras till kyrkvallen" (s. 97). Angående Vallentuna kyrka se sålunda nästföljande not. För Vaksala kyrka som tingsplats anger Emmelin endast ett stöd — SD 528 (år 1405). Att där avses plats i närheten, i trakten av och icke vid kyrkan — kyrkvallen — framgår tydligt av urkundens formulering: "in loco placitacionis circa ecclesiam Waxald" (kursivering här). Det vanliga uttrycksättet är annars "apud ecclesiam". I närheten av kyrkan finnes fortfarande det s. k. Tingberget. Jfr även Wilde, Tingsplatserna i Sverige s. 22 not 1, samt Styffe, s. 360.

¹⁰⁰ Beträffande Vallentuna kyrka hänvisar Emmelin till Styffe, s. 369 not 4. Det tycks emellertid synnerligen tveklaktigt, huruvida det där anförda dokumentet verkligen tillkommit i samband med ting. I detta sammanhang må dessutom påpekas de båda runstenarna i Vallentuna socken, som båda tala om att de rests på tingsstaden, men ingendera ursprungligen torde ha stått vid kyrkan; se härom E. Wessén—S. Jansson, *Upplands runinskrifter*, I, Sthlm 1940—43, s. 321 f. och s. 346 f. Jfr även Styffe s. 369, not 4 samt Nordén, a. a., s. 287, där redogörelse lämnas för anordningarna på "den såsom säker tingsplats kända Arkels tingsstad, belägen i en hage vid Vallentunasjöns östra strand å Bällsta marker i Uppland", där just en av ovan nämnda runstenar står. Det tycks mig förvånansvärt, att Emmelin vid fastställandet av häradets tingsställe lagt större vikt vid en urkund, däri intet nämnes om ting, än vid två runstenar, som så tydligt tala om tingsplats, och under alla omständigheter betvivlas, att kyrkan i Vallentuna socken skulle ha uppförts på den gamla tingsplatsen. Möjligen kan denna senare ha flyttats till kyrkan.

bestämmas och för åtta härad (bilagan) saknas överhuvudtaget uppgifter om tingsplats.

I de elva fall, där tingsplatsernas läge med bestämdhet kunnat avgöras ha alltså dessa till sitt stora flertal — åtta eller eventuellt nio (jfr not 100) — icke legat vid kyrkor. Det saknas anledning att här närmare söka fastställa Upplands övriga tingsställen, men det må anmärkas, att urkundsuppgifterna knappast ge rätt till en slutsats om dessas allmänna läge vid kyrkor, i all synnerhet som Emmelins teori om förhållandet tingsplats-hundareskyrka helt bygger på den förutsättningen, att de första kyrkorna skulle ha uppförts "vid eller i närheten av den gamla tingsplatsen" (s. 98). Ett sådant antagande måste — synes det mig — stödjas på dokumenterade uppgifter om att tingsplatserna under medeltiden verkligen legat vid kyrkor. Den möjligheten, att tingsplatserna efter kyrkornas tillkomst skulle ha flyttats ifrån dem ut till mindre befolkade trakter måste givetvis förkastas såsom varande fullständigt orimlig.

Då förutom de nu anförda ytterligare några anmärkningar torde kunna riktas mot Emmelins uppfattning¹⁰¹ om de medeltida tingsstälernas allmänna förhållande till kyrkor, ifrågasätter jag dess riktighet och vill därvid främst hänvisa till det av honom framlagda urkundsmaterialet men dessutom också till den omständigheten, att ett studium av detta — urkunderna böra givetvis utgöra den naturliga och förnämsta grundvalen för slutsatser — visar på förhållanden i förevarande hänseende, vilka helt överensstämmer med de för Södermanland och Västmanland konstaterade. Som hjälpmedel vid utfyllandet av en lucka i urkundsuppgifterna synas nämligen resultaten av undersökningar beträffande dessa närliggande landskap icke bara kunna utan böra användas, i all synnerhet som de påträffade uppgifterna angående Upplands tingsställen tydligt peka i samma riktning, och dessutom anledning saknas antaga — såsom fallet var beträffande Närke — att i Uppland den judiciella indelningen eller andra omständigheter skulle ha varit orsaken till en speciell utveckling. Enligt min åsikt ha alltså de medeltida tingsställen såväl i Södermanland som Västmanland samt troligen också Uppland i allmänhet icke varit belägna vid kyrkor utan snarare på platser utanför den

¹⁰¹ Här skall blott påpekas det synnerligen diskutabla antagandet, att den första kyrkan uppfördes gemensamt för ett helt härad, och att alltså häradet skulle ha bildat den första socknen. Emmelin medger själv, att "inför den tidigaste sockenbildningen står vetenskapen ännu i viss grad spörjande". Jfr dessutom Hildebrand, Sveriges medeltid, 1, s. 44 f. Även angående det rätta förhållandet mellan hundares- och toltkyrkor tvista vetenskapsmännen. Jfr sålunda Hildebrand, a. a., 3, s. 44 f. Denne författare menar, att endast i de fall, "då hundarets tingsställe befann sig på eller i mitten av" den ort, "som genom namnet tydligen angiver sig som en huvudort och som har en kyrka", det ligger "nära till hands att anse kyrkan å denna ort hava varit en hundareskyrka".

tätare bebyggelsen, medan de i Närke så gott som samtliga på grund av landskapets sena indelning i härad legat vid kyrkor.

Uppfattningen hos tidigare författare i detta ämne, att tingen under medeltiden helst förlades "till domkretsens huvudort eller till något bebyggelsecentrum inom densamma",¹⁰² att "kyrkor som tingsplatser synas hava varit särskilt vanliga i Mälardalslandskapen"¹⁰² samt att tingsställen, vilka lågo annorstädes, utgjorde undantag, synes mig sålunda vara en förhastad slutsats av urkundernas enstaka uppgifter om ting vid kyrkor. Tvärtom torde — i varje fall såvitt angår det ursprungliga Svealand — med stor sannolikhet kunna sägas, att medeltidens tingsplatser *i allmänhet* icke lågo vid kyrkor eller på någon huvudort utan i glesare befolkade trakter — med stark anknytning till dåtidens vägar och andra förbindelseleder. Där lågo de gamla hävdvunna mötesplatserna, vilka menigheterna, säkerligen icke utan motstånd, tvingades överge först när mot medeltidens slut allt starkare krav restes på skydd mot vädrets makter, och man sålunda i stället började använda de vid kyrkorna belägna klockarstugorna. Icke förrän vid denna tid, i början av 1500-talet, kan man tala om ett "bruk att tinga i kyrkbyar" (Emmelin, s. 97).

När alltså de sörmländska tingsställena under medeltiden legat på platser utanför egentliga bebyggelsecentra, så står detta enligt min mening i full överensstämmelse med ett allmänt, regelmässigt drag hos de medeltida tingsplatserna överhuvudtaget, medan däremot förhållandena i Närke, där ting höllos vid kyrkor, utgöra undantag och ha sin grund i för detta landskap alldeles speciella omständigheter.

¹⁰² Wildte, Tingsplatserna i Sverige, s. 22.

BILAGA

(Se om förkortningar nedan s. 123.)

A. Tingsplatser i Södermanland fram till omkring år 1680.¹

Daga härad: *Vadsbro* 1401 (SD 111 — r. p.), 1419 (SD 2654 — r. p.); *Gåsinge* (snst.) 1591 (SRD), 1680 (SRD).²

Hölebo härad: *Käslöt* 1400 (SRP 3092 — r. p.), 1401 (SD 12; 56), 1416 (SD 2229 — r. p.), 17/1 1442 (SRPerg.), 14/10 1450 (SRPerg. — r. p.), 15/10 1460 (SRPerg.), 21/10 1496 (SRPerg. — "vid Nora"); *Vagnhärad* (snst.) 1596 (SH 1596:10), 1636 (ÖRD); *Åby* (länsmg. och gästgg.) 1640 (ÖRD), 1680 (SRD).²

Jönåkers härad: *Stigtomta* 1384 (SRP 2025 — "Stigtomta ting"), 1391 (SRP 2592 — "vid kyrkan"), 1413 (SD 1520 — "Stigtomta ting"), 17/5 1496 (SRPerg. — "Stagetomta malm"); *Stigtomta* (snst.) 1596 (SRD), 1680 (SRD).³

Oppunda härad: *Vadsbro* 1358 (Styffe s. 282 — "vid kyrkan"), e. 25/12 1443 (SRPerg.), 2/12 1447 (SRPerg. — "Uphunde tingsstad"); *Lerbo* (snst. och prg.) 1586 (SH 1596:10), 1680 (SRD).⁴

Rönö härad: *Aspolöt* 1302 (DS 359 — "commune placitum provinciae Röntunum"), 1381 (SRP 1632), 1409 (SD 1205), 11/10 1425 (SRPerg.), 1483 (SMR 829), 1440 (SMR 1140), 19/6 1455 (SRPerg. — r. p.), 22/1 1458 (SRPerg. — r. p.); *Väsby gård* 1600 (SH 1600:8), 1665 (ÖRD); *Svärdbro* (gästgg.) 1660 (ÖRD), 1680 (SRD).²

Selebo härad: *Kolhöga* 1366 (SRP 700), 1381 (SRP 1635), 1386 (SRP 1719), 1419 (SRP 2624 — r. p.), 10/5 1425 (SRPerg.), e. 1/5 1445 (SRPerg. — "Kolhöga ting"), 1447 (SRPerg. — r. p.), 6/5 1483 (SRPerg. — r. p.), 20/9 1486 (SRPerg.); *Över-Sela kyrka* 1358 (SRP 381), 1366 (SRP 689), 22/6 1447 (SRPerg. — r. p.), 7/10 1447 (SRPerg. — r. p. "Selbo ting"), 28/10 1448 (SRPerg.); *Toresund* (snst.) 1598 (SH 1598:11), 1680 (SRD).⁵

Sotholms härad: Medeltida uppgifter saknas. Se dock uppsatsen s. 99; *Västerhaninge* (snst.) 1600 (URD), 1671 (Ul).⁶

Svartlösa härad: *Svartalöt* 5/5 1442 (SRPerg.), e. 29/9 1449 (SRPerg. — "Svartalöts häradsting"), 17/11 1453 (SRPerg. — "Svartalöts tingsstad"), 3/6 1458 (SRPerg.), 2/6 1459

¹ Undersökningen har såväl beträffande Södermanland som Närke förts fram t. o. m. 1660, varefter stickprov tagits i vissa senare domböcker: 1665, 1670, 1675, 1680, 1690, 1700, 1720, 1735, 1800 och 1840. Tingsplatserna efter omkring 1680, då en ny period kan sägas inträda i tingsstälernas utvecklingshistoria (jfr ovan s. 106), ha dels angivits ovan i själva uppsatsen — 1735 års tingsställen — dels i fortsättningen i form av noter. — Medeltida urkunder ha samtliga redovisats, medan av domboksuppgifterna endast de tidigaste och senaste för respektive härad fram t. o. m. 1680 medtagits. I själva bilagan upptagna tingsplatser äro troligen samtliga s. k. rätta tingsställen. Med undantag för Närkes tingsplatser under 1600-talet ha tillfälliga tingsställen, vilka för övrigt förekommit i synnerligen ringa utsträckning, icke redovisats.

² Tingsplats även 1840.

³ Tingsplats till 1700. 1710 och senare nämnes Jäders gästgivargård.

⁴ Tingsplats till 1700. Senare nämnas olika platser: Stora Malms prästgård, Hoby gästgivargård, Vingåkers prästgård och Ramstads gästgivargård (jfr uppsatsen s. 107).

⁵ Tingsplats till 1720 (jfr uppsatsen s. 107).

⁶ Tingsplats även 1840 (jfr dock uppsatsen not 55).

(SRPerg.), e. 1/5 1460 (SRPerg. — "Svartalöts ting"), e. 29/9 1460 (SRPerg.); *Botkyrka* (snst.) 1602 (URD), 1658 (StRD); *Fittija* (gästgg.) 1671 (UlB).²

Villättinge härad: Utgjorde under medeltiden del av Österrekarna — se uppsatsen not 20; *Malma*, nu Malmköping, (snst.) 1595 (SH 1595:4), 1680 (SRD).⁷

Västerrekarna: *Tumbo ås* 21/11 1346 (DS — "in placito nostro Tumbohaeret"), 1382 (SRP 1739 — "vid kyrkan"), 1417 (SD 2371), 1425 (SRPerg.), 1437 (SMR 631), f. 1440 (SMR 1080), 5/10 1451 (SRPerg.), 16/2 1451 (SRPerg. — r. p.), 30/9 1460 (SRPerg.), 9/6 1461 (SRPerg.), 29/1 1471 (SRPerg.) — "Tumbo ting", e. 25/1 1489 (SRPerg.), 1/5 1494 (SRPerg.), 9/10 1509 (SRPerg.); *Tumbo* (snst.) 1609 (VRD), 1680 (SRD).⁸

Åkers härad: *Eldasund* 1383 (SRP 1977), 20/10 1422 (SRPerg. — Eldasunds löt), 1/6 1423 (SRPapp.), 1435 (SMR 229 — "Eldasundstinget"), 1438 (SMR 746), 28/5 1442 (SRPerg. — Eldasunds löt); *Eldasund* (tgst.) 1596 (SH 1595:1), 1680 (SRD).⁹

Öknebo härad: *Ingeassa* 1400 (SRP 3028), 1405 (SD 658 — r. p.), 1406 (SD 695), 1420 (SD 2763 — "Ingeassa tingsstad"), 1483 (SMR 741 — "Ingeassa tingsstad"), 29/5 1456 (SRPerg.), 24/5 1466 (SRPerg.); *Turinge* (snst.) 1596 (SH 1596:10), 1665 (StRD); *Södertälje* (rådst.) 1671 (UlB).²

Österrekarna: *Kjula ås*, ofta också kallat *Fagrahed* (F-d) 1381 (SRP 1634), 1399 (SRP 2988 — F-d), 1400 (SRP 3094 — F-d), 1401 (SD 59), 1402 (SD 176a), 1402 (SD 189 — F-d), 1409 (SD 1060), 1410 (SD 1295), 1418 (SD 2477 — F-d), 1419 (SD 2635), 28/5 1422 (SRPapp. — "Kjula ås uppå Fagrahed"), 18/6 1422 (SRPerg. — F-d), 30/9 1423 (SRPerg. — F-d), 8/6 1424 (SRPerg.), 1425 (SRPerg. — F-d), 1437 (SMR 633), 21/1 1445 (SRPerg.), 27/1 1446 (SRPerg.), e. 13/1 och 17/10 1448 (SRPerg. — r. p.), 2/10 1449 (SRPerg. — F-d, "skrivet uppå Kjula ås ting"), 7/2 1454 (SRPerg.), 16/1 1466 (SRPerg.), 8/2 1470 (SRPapp.), e. 13/1 1471 (SRPerg. — r. p.), 3/6 1479 (SRPapp. — r. p.), 14/1 1490 (SRPerg.), f. 24/6 1498 (SRPerg.), 2/5 1510 (SRPerg.), 3/6 1512 (SRPerg.), 9/10 1516 (SRPerg.); *Kjula ås* (tgst.) 1596 (SH 1595:2), 1680 (SRD); *Kjula* (snst.) 1622 (SRD), 1660 (ÖRD).¹⁰

B. Tingsplatser i Närke fram till omkring år 1680.¹¹

Askers härad: *Asker* 1389 (SRP 2348 — "vid kyrkan"), 26/1 1429 (SRPerg. — "vid kyrkan"); *Asker* (snst.) 1598 (NH 1599:1), 1675 (ÖRD).¹²

⁷ Tingsplats även 1840 (jfr dock uppsatsen not 56).

⁸ 1695 — fortfarande *Tumbo*, 1700 — Eskilstuna slott, 1710 och 1720 Thorshälla rådhus (jfr vidare uppsatsen not 59). Under tiden 1628—1645 hölls ting åtta gånger på Eskilstuna slott.

⁹ Tingsplats till 1700. 1710 och 1720 — Strängnäs rådstuga.

¹⁰ Angående utvecklingen i Österrekarne under 1600-talet se uppsatsen s. 104. 1627—1645 hölls åtta gånger ting på Eskilstuna slott. Jfr ovan not 8 och uppsatsen s. 107 och not 59.

¹¹ Beträffande Närkes tingsplatser under nyare tid är att observera, att här redovisats enbart de s. k. rätta. Dessutom användes emellertid i ofta stor utsträckning ett flertal andra platser. För att ge en ungefärlig uppfattning härom har i noter angivits vissa av de mest använda övriga tingsplatserna och inom parentes efter var och en hur många gånger dessa återkomma i domböckerna fram t. o. m. 1660. Slutligen har även angivits antalet övriga tillfälliga tingsställen under samma period. — Angående tingsplatserna efter 1680 se redogörelsen för 1735 års tingsställen ovan i uppsatsen och följande noter.

¹² Dessutom användes Mellösa sockenstuga (7), Walsta (4), Resta (4) samt sju andra ställen. Fr. o. m. 1690 återkommer regelbundet Lännäs gästgivargård.

Edsbergs härad: *Edsberg* 1392 (NMU 183), 1403 (SD 360), 1419 (SD 2710), 1468 (NMU 246); Edsberg (snst.) 1598 (NH 1596:16), 1658 (ÖRD).¹³

Glanshammars härad: *Glanshammar* 1378 (SRP 1346 — "Glanshammars ting"), 1/6 1467 (SRPerg.), 27/11 1513 (SRPerg.), 27/5 1517 (SRPerg.), 20/3 1518 (SRPerg. — "i klockarstugan"); Glanshammar (snst.) 1598 (NH 1598:10), 1680 (ÖRD).¹⁴

Grimstens härad: *Viby* 1453 (SRPerg.); *Viby* (snst.) 1607 (ÖRD), 1653 (ÖRD); *Vredstorp* (gästgg.) 1658 (ÖRD), 1680 (ÖRD).¹⁵

Hardemo härad: *Hardemo* 1409 (SD 1216), 4/10 1429 (SRPerg. — "vid kyrkan"); Hardemo (snst.) 1599 (NH 1599:1), 1680 (ÖRD).¹⁶

Knista härad: Medeltida uppgifter saknas. Häradet sammanslogs senare med Edsbergs härad — se uppsatsen not 86.

Kumla härad: *Kumla* 1365 (SRP 673 — "in placito generale"), 1385 (SRP 2172 — r. p. "vid kyrkan"), 19/10 1415 (NMU — r. p.), 1440 (SMR 1223); Kumla (snst.) 1599 (NH 1599:1), 1680 (ÖRD).¹⁷

Lekebergs lagen: Existerade icke under medeltiden såsom självständig tingskrets — se uppsatsen not 87; *Vekhyttan* 1610 (ÖRD), 1675 (ÖRD).¹⁸

Mellösa härad: *Mellösa* 1381 (SRP 1555 — r. p. "vid kyrkan"), 4/11 1432 (SRPerg.); uppgick senare i Askers härad — se uppsatsen not 86.

Noraskoga bergslag: *Nora* 11/4 1481 (SRPerg.); nya tidens tingsplatser behandlade av Emmelin, a. a., s. 109.

Sköllersta härad: *Sköllersta* 1410 (SD 1235); Sköllersta (snst.) 1603 (ÖRD), 1675 (ÖRD).¹⁹

Sundbo härad: *Askersund* 1384 (SRP 2039), 1405 (SD 663); Askersund (snst.) 1644 (ÖRD), 1675 (ÖRD).²⁰

Örebro härad: *Örebro* 24/1 1422 26/10 1422, 25/3 1447, 25/11 1447, 25/5 1482, 7/6 1483 (samtliga SRPerg.); Örebro (slottet och tgst.) 1598 (NH 1598:2), 1680 (ÖRD).²¹

¹³ Dessutom användes Käckleby (4), Knista sockenstuga (3) samt tolv andra ställen. Fr. o. m. 1690 Sanna gästgivargård.

¹⁴ Dessutom användes Tidesta (1) och Lillkyrka (1). Fr. o. m. 1680 Glanshammars gästgivargård.

¹⁵ Dessutom användes Broby (9), Konungs Valby (6), Kjörlinge (6) samt femton andra ställen. Vredstorps gästgivargård var tingsställe även 1840.

¹⁶ Dessutom användes Kräklinge sockenstuga och prästgård (5), Torp (4) samt sexton andra ställen. Fr. o. m. 1700 Skyberga gästgivargård.

¹⁷ Dessutom användes Blacksta (17), Hallsbergs sockenstuga (5), Lerbäckes sockenstuga (3) samt fyra andra ställen. Fr. o. m. 1680 Blacksta gästgivargård (jfr dock uppsatsen not 91).

¹⁸ Dessutom användes Edsbergs sockenstuga (4), Lekhyttan (3) samt tre andra ställen. Vekhyttan omnämnes aldrig såsom rätt plats. Efter 1680 användes i allmänhet Lanna gästgivargård.

¹⁹ Dessutom användes Ekeby sockenstuga (6), Svennevads sockenstuga (4) och tre andra ställen. Fr. o. m. 1690 Sköllersta Sörby gästgivargård.

²⁰ Dessutom användes Snaflunda (1), Lunda (1) och Wägersta (1). Askersund var tingsplats även 1840.

²¹ Fram till 1660 användes omväxlande slottet och tingsstugan i ungefär samma utsträckning. Enstaka ting höllos under perioden 1614—1638 på följande ställen: Västra ladugården, Sörby, Norra Hylte, Vintrosa, Tysslinge by, Norra ladugården, Latorp och Gravby. Örebro var tingsställe även 1840, då ting hölls i rådstugan.

F Ö R K Ö R T N I N G A R

e. = efter.

f. = före.

gästgg. = gästgivargård.

länsmg. = länsångård.

prg. = prästgård.

r. p. = rätt plats.

snst. = sockenstuga.

tgst. = tingsstuga.

DS = Diplomatarium Suecanum, utg. av J. G. Liljegren m. fl., I—IV, 1829—1921.

KA = Kammararkivet.

KrLL = Kristoffers landslag.

MELL = Magnus Erikssons landslag.

NH = Närke landskapshandlingar (KA).

NMR = Närke medeltida urkunder, 1, K. G. Grandinsson, 1935.

RA = Riksarkivet.

SD = Svenskt diplomatarium från och med år 1401, utg. av C. Silfverstolpe, 1—3 jämte supplement (utg. genom K. H. Karlsson), 1875—1903.

SH = Södermanlands handlingar (KA).

SMR = Svenska medeltidsregister 1434—1441, utg. av S. Tunberg, 1937.

SRD = Södermanlands läns renoverade häradsrättsdomböcker (RA).

SRP = Svenska riksarkivets pergamentsbref 1351—1400, utg. av N. A. Kullberg, 1866—68.

SRPapp. = Riksarkivets samling av pappershandlingar.

SRPerg. = Riksarkivets pergamentsbrevsamling.

StRD = Stockholms läns renoverade häradsrättsdomböcker (RA).

Styffe = C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden, 3:e upplagan, 1911.

Ulb = brev av den 27 juli 1672 från landshövdingen i Uppland till kungl. maj:t (RA).

URD = Uppsala läns renoverade häradsrättsdomböcker (RA).

VRD = Västmanlands läns renoverade häradsrättsdomböcker (RA).

ÖRD = Örebro läns renoverade häradsrättsdomböcker (RA).

Summary

The Session Places of the District Court in Södermanland and Närke

In the Swedish Provincial Laws of the Middle Ages there was generally a direction as to the right place for the session of the district (härad) court. It was, *e. g.*, decreed that there was to be a fixed session place for the court of each härad (district), and that the district court was not to hold sessions elsewhere. This was probably the rule long before the laws were fixed, but as there are no written documents with the exception of a few runic inscriptions that refer to these meeting places of the district court, it is generally impossible to ascertain where they were situated. It is not until the beginning of the 14th cent. that we possess records that enable us to establish fairly accurately the places where the sessions were held.

Contrary to what earlier writers have maintained concerning these session places in other provinces, the present investigation has made it clear that in the province of Södermanland these places were not generally situated near churches or in densely populated neighbourhoods but rather outside centers of population in the middle of the district and in most cases in close relation to existing roads and other lines of communication. In spite of what has previously been maintained this seems to have been the case also in the rest of Sweden. The session places in Närke, however, form an exception from this general rule. Owing to the exceptionally late division of this province into jurisdictional districts (härad) — probably not until the middle of the 12th cent. — the sessions were regularly held near the church of the most important parish of the district in question, which later on assumed the name of this parish.

During practically the whole of the Middle Ages these sessions were held under the open sky. But gradually it was found necessary to find some shelter for them. The only meeting-rooms available at this time were the *s. c. kloockarstugorna* (lit. the parish clerk's hut) situated near the churches. The sessions began to be held at these places, probably not before the middle of the 16th cent., to be shifted over, towards the end of the century, to the *s. c. sockenstugorna* (parish public room), which were the creation of a later date.

From about 1680 we can speak of a third epoch in the history of the session places. From this date the sessions began to be held at country inns or at the town halls of conveniently situated towns. But soon also these

buildings were found unsuitable for the purpose. As early as in the 17th cent. the initiative was taken by the central government in order to settle the question of providing more suitable meeting places for the sessions. It is true that it had occasionally occurred that some of these jurisdictional districts had had special buildings erected, s. c. *tingsstugor*, session houses, but this was not the case in the provinces of Södermanland and Närke. Not before the law of 1734 were the districts obliged to build special court houses. From various reasons, however, the injunctions of the statutes were not fully carried out until the early part of the 19th cent.

Olaus Magnus' skotska källor

Av Erik Abrahamson

I nionde kapitlet i nittonde boken av "De gentibus septentrionalibus" ger Olaus Magnus en skildring av de på Bass Rock häckande havssulorna och deras egendomliga vanor. Avsnittets sista sats hör ej samman med skildringen av sulorna. I denna omtalas, att när frukterna på ett visst träd, som växer på Orkneyöarna, falla i havet, så alstras ur dem änder. Satsen har helt löst tillfogats för att giva en motivering till kapitelöverskriften *De mirabile generatione Anatum Scotiæ*. Kapitlet har följande lydelse:

"Præterea prope Glegornum (teste Scotorum recentiore historico) ad duas leucas est rupes Bassensis, in qua est arx inexpugnabilis; circa quam magnarum anatum (quas Sollendas vocat) piscibus viuventium, est mira multitudo: quæ cum anatis ferinis communibus, aut domesticis, non sunt eadem in specie specialissima: sed quia is in colore, & figura persimiles sunt, nomine communi anatum congaudent. At discriminis causa Sollendæ vocantur. Hæ anates in vere turmatim a Meridie in rupem de Bass quotannis veniunt, & rupem doubus, vel tribus diebus circumuolitant: quo in tempore rupem inhabitantes, nullum tumultum faciunt. Tunc nidificare incipiunt, & tota æstate manent, ac piscibus viuunt; & incolæ rupis, piscibus ab illis captis pascuntur. Ascendunt enim illarum nidos, vt superius de pullis aquliæ dictum est, & ad libitum pisces acceptant. In capiendis autem piscibus mirabilis est huius auis industria. In fundo maris lynceis oculis piscem contemplatur: contra quem se precipitat, sicuti contra ardeam nisus: quem protinus ore, & vngulis extrahit: et si a rupe aliquo alio intervallo distet, alio pisce meliore viso priorem elabi permittit, quatenus posterius visum capiat: & sic semper recentissimos pisces habent, tota æstate rupem inhabitantes. Iuniores anates, aut anserculos in terra vicinia vendunt. Si ex his bis, vel ter quis comederit, sapidissime apparebunt: aues enim istæ pinguissimæ sunt. Earumque pinguedinem artificiose extrahunt, quia in multis mediciamnibus prodest: & partes macras vendunt. In fine autumnii rupem triduo circumuolant, & postea agminatim ad partes Meridionalibus pro tota hyeme auolant, ut illuc viuant in æstate: quia quando nobis est hyems, Meridionalibus est æstas. Diutissime hæ anates viuunt: quod per quasdam signates incolæ perpenderunt. Triginta, aut quadraginta in rupe bellatores harum auium fructus alit, & domino rupis nonnihil vectigalis penditur. Præterea alius Scotorum scriptor, qui diligenter rerum secreta pertractat, dicit in Orchardibus ex quodam fructu arboris cadente in mare, generari anates: quia paululum susceptis alis euolant ad domesticas, vel syluestres."¹

¹ Olaus Magnus, De gentibus septentrionalibus, Romæ 1555, s. 654.

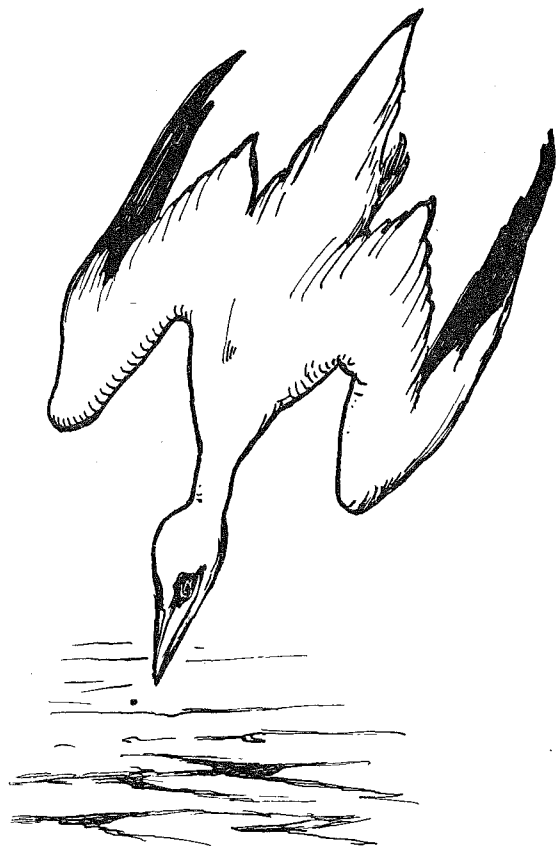

Fig. 1. Sula.

I Mikaelisgillets översättning lyder texten:

På två franska mils avstånd från Glegornum ligger (enligt en nyare skotsk hävdatecknare) klippan Bass med en ointaglig borg, omkring vilken det vimlar av stora änder (han kallar dem *Sollandæ*), som leva av fisk. Noga taget kunna dessa icke likställas med vanliga vilda eller tama änder, men emedan de äro mycket lika sådana till färg och skapnad, få de åtnjuta det gemensamma namnet änder. Dock kallar man dem *Sollendæ* sul-änder för att skilja dem från de vanliga. Dessa änder komma varje vår i skaror från Södern till klippan Bass och kretsa omkring denna under två eller tre dagar; och då akta sig de, som bo på klippan, för att göra något buller. Därpå börja fåglarna bygga bo, stanna kvar hela sommaren och leva av fisk. Även klippans invånare livnära sig av den fisk, som änderna fånga. De klättra nämligen upp till deras reden — jämför vad som ovan sagts om örnens ungar — och taga för sig av fiskarna efter behag. Denna fågel visar ett utomordentligt nit vid sin fiskfångst. I havets djup upptäcker den med sina skarpa ögon fisken, skjuter ned mot den som sparvhöken mot hägern och drager genast upp den med näbb och klor. Om den skulle

vara på rätt stort avstånd från klippan, låter den, ifall den får se en annan, bättre fisk, den förra falla för att fånga den senare. På detta vis ha de, som bebo klippan, under hela sommaren ständigt färsk fisk. Andungarna eller gässlingarna sälja de till folk i grannskapet. Har man ätit sådana två eller tre gånger, skall man finna dem särdeles välsmakande, ty dessa fåglar äro mycket feta. Deras fett skiljer man ifrån med mycken skicklighet, emedan det med fördel användas som beståndsdel i många läkemedel, men säljer de magra delarna. Mot slutet av hösten kretsas änderna under tre dagar omkring klippan och flyga sedan i ordnat tåg bort för hela vintern till sydliga nejder för att ha sommar där; ty när vi ha vinter har man sommar i Södern. Dessa änder äro mycket långlivade, vilket invånarna ha uttrönt genom att märka en och annan av dem. Trettio eller fyrtio stridsmän leva där på klippan av dessa fåglars avkastning och betala dess ägare icke liten skatt. — Dessutom berättar en annan skotsk författare, som noggrant behandlar hemlighetsfulla ting, följande: När frukterna på ett visst träd, som växer på Orkneyöarna, falla ned i havet, födas ur dem änder, vilka, efter hand som de få vingar, flyga bort och sälla sig till andra änder, tama eller vilda.²

Medan Olaus Magnus ibland hänvisar till sina sagesmän och då anger, var citatet är hämtat, har han beträffande ovan citerade kapitel ej nämnt sin källa. Kanske har han underlåtit detta av den anledningen, att han nästan ordagrant skrivit av sin hemulsman. Denne hette *Johan Major* och var författare till *Historia Majoris Britanniae* (1521). Major var född 1469 i Gleghorni, på nutida språk Glegharnie. Det är en liten oansenlig by, som ligger sex sjömil från Bass Rock, sulans berömdaste häckningsplats. Innan Johan Major for till universitetet, har han dagligen sett fågelklippans höga topp, och som pojke har han ofta hört byborna eller de till Bass Rock förlagda soldaterna, som då och då varit inne i Gleghorni för att proviantera, berätta om de sällsamma fåglarna. Hans beskrivning av sulans häckningsbekymmer och egendomliga vanor har sedan mer eller mindre noggrant refererats av flera författare, såsom Hector Boetius i "Scotorum Historiæ a prima gentis origine" (1526), Conrad Gesner i "Historia Animalium" (1555), John Leslie i "De origine, moribus, et rebus gestis Scotorum" (1578) samt U. Aldrovani i dennes "Ornithologiæ" (1599—1603).

Då Johan Major som mogen man skriver sin historia om Storbritannien, försummar han ej att nämna sin oansenliga födelseby och att giva en utförlig beskrivning av sin hembygds sägenomspunna ö med dess häckande sulor. Han skriver:

Prope Glegornum in Oceano ad duas leucas est rupes Bassensis, in qua est arx inexpugnabilis circa quam magnarum anatum (quas Sollendæ vocant) de piscibus viventium est mira multitudo, quæ cum anatibus ferinis communibus aut domesticis non sunt eadem in specie specialissima: sed quia eis in colore & figura persimiles sunt, nomine communi anatum congaudent, sed discriminis causa sollendas vocantur. Hæc anates, aut hi anseres, in

² Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, IV, Mikaelisgilletts uppl., Sthlm 1925, s. 105 f.

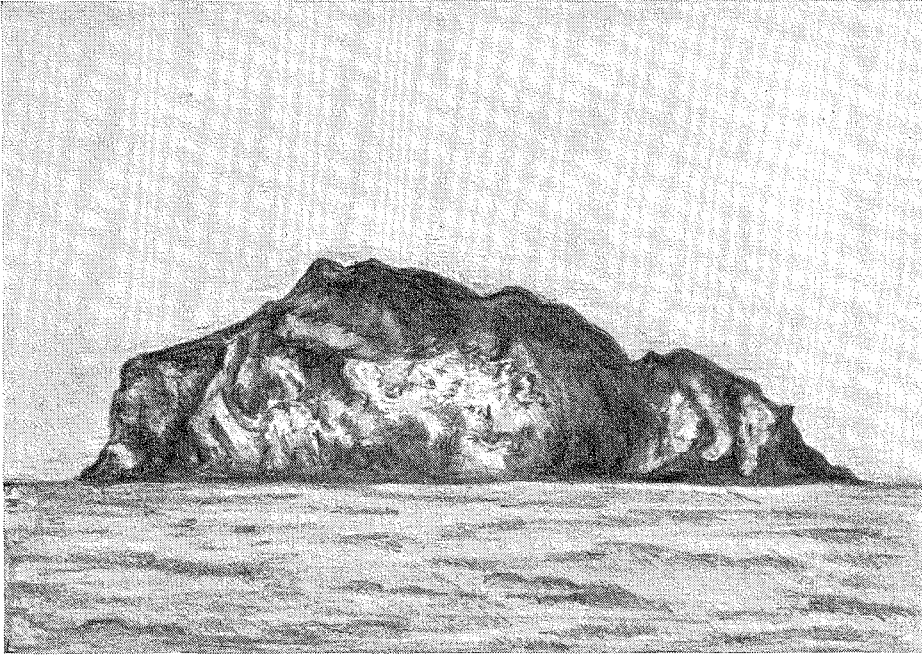

Fig. 2. Bass Rock.

vere turmatim a meridie ad rupem de Bas quotannis veniunt, & rupem duobus vel tribus diebus circumvolitant, quo in tempore rupem inhabitantes nullum tumultum faciunt: tunc nidificare incipiunt, & tota æstate manent, & pixcibus vivunt, & incolæ rupis piscibus ab illis captis pascuntur. Ascendunt namque illarum nidos, & ad libitum pisces capiunt. In capiendis piscibus mirabilis est hujus avis industria. In fundo maris lynceis oculis piscem contemplatur, contra quem se præcipitat, sicut contra ardeam Nisus, quem protinus ore & unguis extrahit: et si a rupe aliquo alio intervallo distet, alio pisce meliore viso priorem elabi permittit, quatinus posterius visum capiat: & sic semper recentissimos habent pisces in tota æstate in rupe. Juniores anates aut anserculos in terra vicinia vendunt; si ex his vel ter comederis sapidissimæ apparebunt. Aves enim istæ pinguissimæ sunt, earumque pingue artificiose extrahunt, quod in multis medicationibus prodest, & partes macras earum vendunt. In fine autumnii rupem triduo circumvolitant & postea agminatin ad partes meridionales pro tota hyeme avolant, ut illic vivant in æstate: quia quando nobis est hyems, meridionalibus est æstas. Diutissime hæ aves vivunt, quod per quasdam insuper signitas incolæ perpenderunt. Triginta aut quadraginta in rupe bellatores harum avium fructus alit, & domine rupis nonnihil vectigalis penditur.³

Olaus Magnus har, som synes, så gott som ordagrant skrivit av sin källa. Han har tillfogat två parentetiska anmärkningar, upplysningen om att uppgiften om sulorna på Bass Rock hämtats från annat håll samt hänvisningen

³ Johan Major, *Historia Majoris Britannia*, Editio nova, Edinburgh 1740, s. 22 f.

till en tidigare skildring av örnens ungar. På femton ställen har Olaus Magnus företagit mindre ändringar såsom att utbyta *in* mot *ad* och ersätta *capitunt med acceptant*.

Är man ej i tvivelsmål om vem sagesmannen till huvuddelen av kapitel 9 i 19:e boken är, så är man mera tveksam, då det gäller att angiva den källa, från vilken sista satsen i sagda kapitel hämtats. Jämtte Johan Major var käniken i Aberdeen *Hector Boetius* (eller *Boece*) den främste skotske historie-skrivaren från förra hälften av 1500-talet. I inledningskapitlet till sin skotska historia, det kapitel, som han kallar *Scotorum Regni Descriptio*, behandlar han utförligt "hemlighetsfulla ting", varför det är ganska troligt, att han är Olaus Magnus sagesman.

Uppgiften om att fåglar alstras ur frukter, som från vissa träd falla i havet, kan Olaus Magnus ha hämtat från Boetius' skildringar från Hebriderna:

Alexander Gallouidianus, Kilkendensis ecclesiae pastor, vir preater insignem probitatem rerum admirandum studio incomparabili. Is cum extracta alga marina inter caulem & ramos i radice statim pariter & usque ad cacumen enatos qua conjunguntur Conchas adnatas videtur, rei novitate attonitus mox cognoscendi studio eas aperit, ubi magis multo quam antea obstupefactus constitit. Non enim piscem in testis conclusum comperit, sed dictu mirabile avem, ac pro illius magnitudine testas quoque inuictas, quibus enim parvae inerant & ipsae quoque apertae eas pro quantitate complectebantur. Itaque ad me extemplo quem eiusmodi rerum cognoscendarum iam olim magna cupiditate detentum noverat celeriteaccurrit, remque omnem monstrat, non magis rei miraculo obstupefacto quam re tanta ac tam inaudita conspecta, laeto. Hac enim re satis constare arbitror non haec procreandarum avium semina aut truncis aut arborum inesse fructibus sed ipsi Oceano quem Maro ut Homeros patrem rerum haud temere appellavit. Verum quoniam id fieri videbant cadentibus in aquam arborum ad littus positarum pomis ut temporis tractu ex illis eae apparerent volucres alites in eam sententiam adducti sunt ut poma illa in ipsas commutari opinarent, sed falso. Nam tempore adnatis ex vi maris primum vermibus atque iis sensim excrescentibus vicissimque pomis illis ex humiditate corruptis disparentibusque, non satis accurate perspicientibus, ex illis in has transmutari formas visae sunt. Hactenus de Hebridibus dicta sufficiant.⁴

Detta avsnitt lyder i översättning.

Alexander Gallouidianus, kyrkoherde i Kilkende, är en man, som förutom en utomordentlig vederhäftighet äger ett ojämförligt intresse för märkliga ting. Då denne dragit upp havsalg och såg, att musslor uppstått mellan stjälk och grenar, just på den plats, där stjärken och grenarna förenas, vilka grenar växte ut omedelbart från roten med jämna mellanrum ända till toppen, så blev han förvånad av det oväntade förhållandet och öppnade strax mussorna av intresse att undersöka dem, och då blev han ännu mer häpen än förut. Ty han fann, att någon fisk ej var innesluten i skalén utan egendomligt nog en fågel och att även skalén utvidgats efter fågelns storlek, ty även de skal, i vilka små fåglar befunno sig, omslötö, när de öppnades, fåglar allt efter storleken.⁵ Därför skyndade han genast till mig, som han

⁴ Hector Boetius, *Scotorum Historiae a prima gentis origine*, Inl. kap., fol. XV, rad 16 ff.

sedan gammalt kände som mycket intresserad av att utforska dylika ting, och visade mig hela saken. Lika glad blev jag över att han fått se en så märklig och tidigare ej omtalad sak som häpen över det underbara förhållandet. Ty härigenom tror jag, att det är fullt klart, att dessa frön, som alstra fåglar, icke finnas i stammar eller trädens frukter utan i själva Oceanen, vilken Maro [Vergilius] liksom Homerus icke utan grund kallat tingens upphov. Ty eftersom de sågo, att när frukter föllo i havet från träd, som stodo vid stranden, efter en tids förlopp ur frukterna framkommo dessa bevingade fåglar, så kommo de till den övertygelsen, att dessa frukter förvandlades just till fåglar, men med orätt. Ty då med tiden, till följd av havets inflytande maskar först uppstått, och då dessa efter hand växte till och frukterna i sin tur blevo upplösta och försvunno, så ansågo de, som ej tillräckligt noggrant undersökte saken, att frukterna förvandlades från sin ursprungliga gestalt till fåglar. Vare nog sagt om Hebriderna.

Samma åsikt om fåglars uppkomst ur i havet alstrade maskar uttalar Boetius, då han söker vederlägga en på öarna utanför Skottland vanlig uppfattning, att vissa träd alstra fåglar. Han skriver i detta sammanhang:

Restat iam de Anseribus quos Clakis appellant quosque vulgo perperam in arboribus nasci in his insulis credunt,⁶ ea quæ huius rei cognoscendae multo iam tempore studiosi re diligenter explorata perspectaque cognovimus dissere. Mari enim illis interjecto mihi magis eorum procreandi vis quædam inesse videtur quam aliqui rei. Variis enim modis verum in mari semper provenire conspeximus. Etenim si lignum in id mare projicias temporis tractu primum in eo vermes excavato ligno nascuntur, qui sensim enatis capite pedibusque atque alis plumas postremo edunt: demum Anseribus magnitudine æquales cum ad justam pervenerint quantitatem cælum petunt avium reliquarum more remigio alarum per aera delati.⁷

Vi översätta:

Det återstår nu att beträffande de gäss, som man kallar Clakis och som enligt en utbredd men felaktig uppfattning på dessa öar födas i träd, redogöra för vad vi, som sedan länge

⁵ Möjligen åsyftas *Lepas anatifera* L. Den liknar närmast en mussla på skaft. Dess extrimiteter ha en viss likhet med fågeldun. *Lepas anatifera* hör till långhalsarna. Om dem visste man sedan gammalt att berätta, att ur dem utvecklades *prutigåsen* eller *taflackan* (*Anser bernicla*). Se vidare härom A. E. Brehm, *Djurens liv*, 14, 1931, s. 611 f.

⁶ Jfr Haquin Spegel i Guds Werk och Hwila, 1685, s. 110:

Än större Under är at thet i Scotland finnes
Een Siö (men si hans Nampn iag ej så hastigt minnes
Som Pennan löpa wil) af honom skal upfaara
Een sådan Dimba som så kraftigt menas wara
At träden ther omkring heelt rara Fruchter bäära
Ty thet är ingen Nött / ej Äple eller Pära
Men små Ank-Ungar / si man wil för wist betyga
The wäxa ther på Trää til thes the orka flyga;
Och tå så sökia the först til sit Hemman rätta
Och plaska need i Siön; Een löglig Frucht är thetta.

⁷ Boetius, a. a., Inl. kap., fol. XIV, rad 62 ff.

varit intresserade av att få kunskap om förhållandet, ha uttrönt genom att noggrant utiörska och undersöka saken. Jag anser nämligen, att i det hav, som utbreder sig mellan dessa öar, snarare än hos något annat finnes ett slags förmåga att alstra dessa gäss. Ty jag har iakttagit, hurusom på olika sätt det verkliga (det levande?) alltid uppstår i havet. Om man nämligen kastar ut ett stycke trä i havet, så uppstår efter en tids förlopp först maskar däri, varvid håligheter uppkomma i träet, och sedan efter hand huvud, fötter och fjädrar växt ut på dessa maskar, få de till slut vingar. När de omsider nått den rätta storleken och blivit lika stora som gäss, flyga de liksom övriga fåglar upp mot himmelen, i det att de med vingarnas årslag färdas genom luften.

Om Orkneyöarna skriver Boetius bl. a. följande:

Post Hebrides proximæ sunt Orchades partim in Oceano Deucalliodonico, partim in Germanico sitæ: quarum præstantissima Pomonia est sede episcopali ac templo augustissimo insignis: tum duobus castellis longe munitissimis. Nulla in eis arbor est. — — — Avium vero tanta est illic copia, tum silvestricum tum domesticarum, quanta nusque in tota Albione.⁸

I översättning:

Efter Hebriderna ligger Orkneyöarna närmast, till en del belägna i den kaledoniska, till en del i den germanska oceanen. Av dessa öar är den förnämsta Pomeria, bekant såsom biskopssäte och för sitt vördnadsbjudande tempel. Vidare är ön utomodentligt väl befäst med två skanhar. På öarna finnes ej något träd. — — — Där är i sanning en sådan stor mängd fåglar, såväl vilda som tama, som ingenstädes i hela Albion.

Om Olaus Magnus haft Boetius' skotska historia som källa, har han förväxlat Hebriderna med Orkneyöarna. Det är på Hebriderna, som man tror sig ha sett, att fåglar födas ur i havet nedfallna frukter. Orkneyöarna voro enligt Boetius trädlösa och saknade sålunda själva förutsättningen för att denna föreställning skulle kunna ha uppstått där. Måhända har Boetius' uppgift om Orkneyöarnas rikedom på vilda och tama fåglar varit orsak till Olaus Magnus' förväxling av de båda ögrupperna. Vidare har han ej accepterat Boetius' hypotes, att det är i havet levande maskar och ej i vattnet nedfallna frukter, som giva upphov till vissa fåglar. Han har i stället anslutit sig till den folkliga föreställning, som synes ha varit gängse på Hebriderna.

För Olaus Magnus är sulanden en sällsam och hemlighetsfull fågel, som tilltalat hans fantasi. Som bekant företog han som utskickad av avlatskrämaren Arcimboldi år 1518 en resa till Norrland och Norge. Under sitt besök i Norge kan han både själv ha sett sulan och hört skärgårdsbefolkningen tala om den. Men att denna fågel är densamma som sulan — det har han i så fall ej förstätt.

Sulan häckar på sexton i Atlanten eller Nordsjön liggande, svårtillgäng-

⁸ Boetius, a. a., inl. kap., fol. XIV, rad 49 ff.

liga och branta klippöar, av vilka Lundy på Englands ostkust. Grasholm vid Wales, Bass Rock, Ailsa Craig och Kilda utanför Skottlands kuster, Mygga-naes på Färöarna samt Súlusker, Eldey och Grimsey vid Island äro de mest bekanta. På hösten lämnar sulan sina häckningsplatser och vistas då företrädesvis på Atlanten och i Nordsjön. Sulan är en utpräglad havsfågel, som mest ses över öppna havet, där den utövar sitt fiske. När sulorna ätit sig mätta, vila de sig flytande på vattnet och sova stundom så hårt, att ett fartyg kan segla tätt förbi dem, utan att de vakna. I slutet av november komma de till norska kusten, där de årligen visa sig. De förekomma ända upp till Nordland. Under den sista sillfiskeperioden voro sulorna vanliga vid Sveriges västkust. Först kommo de till de yttersta holmarna, såsom Tistlarna och Vinga, men då sillen trängde in i fjordarna, följde de efter. Om sillen stängts in i en snörpvad, inträffade det stundom, att sulorna gång på gång störtade ner i sillmassorna och ibland åto sig så mätta, att fiskarna kunde slå ihjäl dem med en båtshake, innan de orkade lyfta. Mot slutet av 1890-talet, då sillen drog sig tillbaka från våra kuster, blevo sulorna mera sällsynta i själva skärgårdsområdet, men fortfarande komma årligen enstaka fåglar in mot kusten, där de påträffas i själva havsbandet.⁹

Att sulan är välkänd på Sveriges västkust framgår bäst därav, att den här har ett flertal namn.¹⁰ Fiskarna i Västra Frölunda och Styrso socknar, Västergötland, kalla den *bergsman*. I Lundby socken av Hisings östra härad, som sedan 1300-talet tillhört Sverige, heter den *bergshammar*, samma namn, som träffas på Inland och Orust samt i Lane, Stångenäs, Sotenäs och Kville härad. I Lurs och Tjärnö skärgård är fågeln känd under namnet *basshammar*, som enligt min mening är en ellips för *basshammarfågeln*. I bohuslänska dialekter har *hammar* även betydelse "klippa", vilket tydligt framgår av ortnamnen. Basshammar är säkerligen en till bohuslänsk dialekt gjord översättning av Bass Rock. I de dialekter, där sulan heter *bergshammar*, har fågelnamnet folketymologiskt ombildats. Tjörnöborna kalla fågeln *spansk måve*. På Kosteröarna, Ursholmen och Tjärnö bär den namnet *infindent* eller *findent*. Sistnämnda namn är en folketymologisk ombildning av *Jan van Gent*, sjömannens vanliga namn på sulan. Redan under 16- och 1700-talet var detta namn gängse i sjömanskretsar.¹¹ Då sulan endast undan-

⁹ S. Nilsson, Skandnaviens fauna, Foglarna I, 1858, s. 511 f; M. och W. von Wright, Svenska fåglar, 2, Sthlm 1929, s. 504.

¹⁰ Det är ganska vanligt, att sjöfåglar, särskilt sådana, som endast vintertid vistas på västkusten, ha olika namn i olika dialekter. Så kallas *alfågeln* (*Fuligula glacialis* L.) i södra Bohuslän *galdust*, på Gullholmen och på Orust *strå i röv* eller *stråare*, i stångenäsmål *hovelhutt*, i sotenäsdialekter *älott* och på Kosteröarna, Ursholmen och Tjärnö *söflott*, d. v. s. "får-fästing".

¹¹ Martens, Grönländische Reisebeschreibung, 1675, s. 71; N. Mohr, Forsög til en Islandsk Naturhistorie, 1786, s. 34.

tagsvis vistas vid Belgiens och Hollands kuster, förefaller namnet egendomligt. I gaeliska dialekter kallas fågeln *Ian Ban an Sgadan*, "sillens vita fågel".¹² I England är sulans vanliga namn *gannet*. Detta är gammalt. Vi finna det redan i Beowulf under formen *ganot*.¹³ Engelska sjömän uttala fågelnamnet *gänt*.¹⁴ Utan tvivel är Jan van Gent en kontamination av det gaeliska dialektordet och engelska *gannet*. I nordbohusländska dialekter har fågelnamnet ombildats efter ord, som sluta på *-dent*, t. ex. *intendent*.

Summary

Olaus Magnus and his Scottish Sources

In the 9th chapter of the 19th book *De gentibus septentrionalibus* Olaus Magnus has a description of the *solan geese* breeding on the Bass Rock. The last sentence of the chapter, in which he tells us that in the Orkney Islands ducks are engendered out of fruits that fall into the sea from certain tress, has been loosely added as a sort of justification of the heading of the chapter: *De mirabile generatione anatum Scotiæ*.

Olaus Magnus does not mention his sources. His authority for the description of the *solan geese* was John Major, born in 1469 at Gleghorni, now Glegharnie, and author of *Historia Majoris Britannicæ* (1521). Olaus Magnus copied his source almost literally. He added two parenthetical notes and made some 15 small alterations, such as substituting *ad* for *in* etc.

The source of the last sentence of the 19th chapter is more doubtful. Olaus Magnus' authority is probably *Hector Boetius* (or *Boece*), canon of Aberdeen, and author of *Scotorum Historiæ a prima gentis origine* (1524). In the introductory chapter of the book (fol. XV, line 16 ff). Boetius refers to a belief current among the inhabitants of the Hebrides that fruits of certain tress growing near the margin of the water were changed into birds. Boetius regards this idea as erroneous and advances the hypothesis that the sea breeds worms, which in their turn develop into birds. Boetius mentions this idea also when trying to refute a belief prevalent in the Scottish Islands that the geese belonging to the species *Clakis* are born in tress (introd. chapt. fol. XIV, line 62 ff.). In his description of the Orkney Islands he states that there are no trees in these islands.

¹² J. H. Gurney, *The Gannet*, London 1913, s. 19.

¹³ Beowulf, ed. A. J. Wyatt, rev. R. W. Chambers, Cambridge 1920, s. 91.

¹⁴ Enligt uppgift av ett flertal svenska sjömän, som seglat på engelska fartyg.

If Olaus Magnus has drawn from Boetius he has mistaken the Hebrides for the treeless Orkney Islands. Further, instead of accepting Boetius' hypothesis that certain birds are engendered out of worms living in the sea and not out of fruits fallen into the water, he adopts the popular tradition apparently current in the Hebrides.

To Olaus Magnus the *solan duck* is a strange and mysterious bird that appeals to his imagination. On the west coast of Sweden this bird is well known. In the parishes of Västra Frölunda and Styrösö in the province of Västergötland the bird is called *bergsman* (mountaineer, highlander), and in the parish of Lundby in the district of East Hising, which has belonged to Sweden since the 14th cent., its name is *bergshammar* (mountain hammer, hammer crag bird). During the journey that Olaus Magnus made in Norway, where the solan goose appears regularly every year, he may have seen the bird and heard the coastal population speak of it, but he did not realize that the solan duck is the same bird as the solan goose or gannet.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Snorre Sturlasson och Distingen i Uppsala

Ett genmäle av *Gunnar Bolin*

En av mig författad, i Rig 1945 införd uppsats om Snorre Sturlasson och Distingen i Uppsala har blivit föremål för en kritisk granskning av professor Nat. Beckman i första häftet av Rigs innevarande årgång (1946). Det genmäle, som jag med anledning av denna kritik insände till Rigs redaktion, anlände dit en kort tid före professor Beckmans frånfalle. Då min ärade kritiker nu icke längre är i livet, måste mitt genmäle givetvis ges en annan form än den ursprungliga. Jag kan därför fatta mig helt kort.

Beckmans kritik gör ett egendomligt intryck. Den är en besynnerlig blandning av kåserande inslag (exempelvis historien om Beckmans "matlagskamrater från Rångedala nära Borås") och amatörastronomiska spekulationer.

I min uppsats underströk jag, att vi kunde "lämna å sido frågan hur det under den nyare tiden och nya läran förhöll sig med marknadernas förläggning till de gamla katolska kyrkofesterna. Givetvis skedde här en uppluckring och upplösning av gamla seder och bruk". Icke desto mindre rör sig Beckman i sin kritik så gott som uteslutande med material från den — *nyare tiden!*

Från medeltiden har han endast två "bevis". Enligt det ena valdes konung Håkan den 15 februari 1362 till konung. "Att en sådan förrättning gärna förlades till en dag, då mycket folk var samlat, är uppenbart. Om distingen ägt rum den 2 februari, så förefaller saken underlig." Varför, frågar man sig? Då det inte existerar någon ingående, samtida relation av sagda kungaval, kunna vi naturligtvis inte nu diskutera anledningen till aktens förläggande till just den 15 februari.

Beckmans andra "bevis" från medeltiden utgöres av ett aktstycke, enligt vilket samtinget och distingen år 1497 inföll i samma vecka. Något som helst bevis *mot* att distingen i Uppsala kan ha hållits den 2 februari detta år har emellertid inte härmed presterats av Beckman.

Här har nyss påpekats, att Beckman i sin kritik så gott som uteslutande nyttjat material från den nyare tiden. I detta sammanhang må påpekas, att Beckman förebrått mig, att jag "icke använt materialet i Svenska Akademiens ordboks artikel *distingen*". Naturligtvis har jag granskat även denna artikel. Men det äldsta belägget i denna artikel är först från — 1527! Något medeltida belägg, vilket här är huvudsaken, finns här inte.

Då Beckman mot mig anför att det ej fallit mig in att använda de hundratalens almanackorna, kan här blott invändas, att den äldsta svenska almanackan är först från — 1598! Serien fortsätter därifrån till våra dagar — i "hundratalens" år alltså — och existera ännu alltjämt. Jag har dock där icke funnit något som helst belägg rörande tiden för distingens firande under de *medeltida* århundradena, exempelvis 1100- och 1200-talen.

Nu slutligen till det viktigaste av allt i denna diskussion. Huvudtesen i min uppsats om distinggen var ju en jämförelse mellan Upplandslagens stadgande 1296 och Snorres iakttagelser 1219. Detta, som är det verkligt relevanta i min uppsats, har av Beckman förbigåtts med tystnad.

Humanister och siffror

Av Nat. Beckman †

Jag måste börja med att tacka arkivarien Gunnar Bolin för att han tvingade mig på nytt taga upp frågan om distingen. Min första uppsats om saken betecknades som "en följskrift till en ordboksartikel". Den innehöll rent sakligt ingenting, som icke en uppmärksam läsare kunde utläsa ur själva ordboksartikeln. Den innehöll bara en kollationering, som ledde till en verifikation av ordbokens uppgifter. Vad jag hade att tillägga, var rena obetydligheter.

Annars är det nog roligare att börja med Tacitus. Att Tacitus ger en skildring av den germanska folkförsamlingen, som starkt påminner om Snorres ord att "folket gav med vapenbrak och stort gny sitt bifall till känna", har väl ingen bestritt. Och att han, då han talar om tiden för folkförsamlingarna, ger en uppgift, som stämmer med förhållandena i Sverige på 1700-talet, står också fast, trots motsägelser. Jag vill här understryka, att Tacitus som grund för anknytningen till månen anger religiösa eller åtminstone kultiska motiv. Detta bör understrykas starkare än hittills skett. Föreställningen, att månen inverkar på människorna, har varit seg. För c:a 55 år sedan vårdades i mitt hem en ung flicka för börjande sinnessjukdom. Som rådgivare använde mina föräldrar en småländsk prästfamilj, som i stor skala drev sådan sjukvård. En ordination åtföljdes av klar föreskrift, att medicinen icke fick tas, då månen stod så eller så — hur minns jag inte. Men jag kan erinra om eng. *lunatic*, vår bibels *månadsrasande*. Om månens förhållande till människornas förehavanden kan nu läsas en del uppgifter från klassiska författare, sammanställda hos Reuter, *Germanische Himmelskunde*, Leipzig 1934, s. 331 ff.

Granskningen av en skrift, som jag själv på fullt allvar betecknat som "under all kritik", försvarade jag med att även framstående forskare delade vissa av författarens felbedömningar. En förnyad granskning av källorna, har visat, att felaktiga resonemang om dessa ting förekomma i rent häpnadsväckande omfattning. Jag skall ge ett par exempel.

Ett av de grövsta fallen gäller den isländska tideräkningen. Finnur Jonsson har i sin upplaga av *Ares Islendingabok* (Kbhvn 1930) behandlat det spe-

ciella isländska året. Med en viss överlägsenhet vinkar han bort mitt bevis, att islänningarna på ett rent genialiskt sätt löst problemet att få den julianska skottårsräkningen, en skottdag vart fjärde år, att stämma med den isländska, som räknade med år på 364 dagar, vari stuckos in enstaka på 371 dagar. Man hade, påstår han, ordnat saken efter år på genomgående 364 dagar. Skottdagarna "kommo av sig själva", vilket ju är riktigt. Men hur Finnur Jonsson kan tro, att räkningen stämde lika bra, då vart fjärde var en dag längre, är svårt att begripa.

Men låt oss återvända till distingen. Den kände och aktade uppsalaforskaren Kjellberg behandlade saken i Uppsala Nya Tidnings julnummer 1906. Han uppgav, att distingen hölls vid första fullmåne efter trettondagen. Detta är riktigt så till vida, som den hölls i anslutning till månen. Men det är felaktigt i en annan punkt. Första fullmånen efter trettondagen den 6 januari kan tydligen inträffa den 7 januari. Men om en fullmåne inföll den dagen, så blev denna ingalunda distingsfullmåne. Denna kom en månad senare. Enligt klara regler, synliga redan i Svenska Akademiens Ordbok, skulle det finnas plats för en nymåne också. Den första möjliga dagen blir alltså icke den 7 utan den 21 januari, vilket kan verifieras t. ex. i almanackor för något år på 1600-talet (jfr nedan).

Att min artikel i Tegnér'sfestskriften icke observerades av t. ex. E. Wesén är ursäktligt, fast det måste beklagas, att en sådan bok som hans och Holmbäcks kommenterade översättning av Upplandslagen har en felaktig uppgift om en så pass väsentlig sak. Misstaget finnes emellertid även hos forskare, som icke kunna ursäktas på det sättet. E. Hellquist var mångårig medarbetare i Svenska Akademiens Ordbok, och han var naturligtvis medarbetare i festskriften till ordboksarbetets chef, Esaias Tegnér. Men vad ordboken och festskriften meddela är honom fullständigt obekant. Han påstår, att den måne, efter vilken distingen firades under hednatiden, var första fullmåne efter trettondagen. Och han vidhåller Snorres mening, att den senare hålles vid kyndelsmässan. Detta meddelar han i ett så spritt arbete som Svensk uppslagsbok, naturligtvis i kortaste form och utan motivering. Hellquists teori kräver två bihypoteser: våra hedniska fäder kände dagen för de tre vise männens besök hos Jesus, och kristendomen infördes i vårt land icke som man brukar lära c:a år 1000 utan 800 år senare! När sådant kan ske på det färska trädet, vad skall då ske på det torra? Hans behandling av *kyndelsting* är också felaktig.¹

¹ H. har formen kyndelsting. Att ordet betecknar ett ting, som hölls vid kyndelsmässan, är ju klart. Men ingenting tyder på att detta skulle vara jättemötet distingen. Ordet förekommer i reglerna för inkallelse till krigstjänst. Men en var kan väl förstå, att om krig hotade den 15 februari, så kunde man inte låta anstå till den 2 februari nästa år med uppsättandet av en här. Ordet betecknar, liksom *lidhstemma*, ett lokalt ting.

Ett i senare tid utkommet arbete bör i detta sammahang nämnas:

N. Staf, Möte och marknad, akademisk avhandling, Stockholm 1935. Mot detta verk må här göras ett par små anmärkningar. Naturligtvis talar Staf på flera ställen om distingen och har bra saker att säga. Men då han säger "Distingen inföll detta år på den..." så skulle jag önskat en annan formulering. Jag skulle önskat, att det klart skilts mellan sådana dateringar, som ges i källorna, och sådana, som grunda sig på astronomisk uträkning. De senare kunna ju icke åberopas som stöd för min teori. Det hade varit bättre att säga "distingsfullmånen" resp. att citera den skriftliga källans ord. Vidare vill jag hålla på att månen bestämde en fixerad dag, icke en ungefärlig. Detta är en följd av regelns religiösa karaktär. Jag tror mig gissa, att Staf förletts till sin tanke av det förhållandet, att brev finnas med samma datum 15 februari både 1362 och 1364. Distingsfullmånen inträffade den 15 1362 och den 18 1364. Nu finnes det kungabrev från Uppsala av den 15 från båda åren. Men för 1364 finnes ingen antydning om tingsmenighetens medverkan. Att kungen var i Uppsala för att träffa distingsmenigheten, är troligt. Men naturligtvis är det intet, som hindrar, att han kan ha kommit ett par dagar i förväg och behandlat en del ärenden under de dagarna. Slutligen är regeln om sammanfall mellan distingsfullmåne och distingsdag icke absolut undantagslös (se nedan).

Då jag hade skrivit min uppsats 1918, ansåg jag full bevisning föreligga. De från Gustav Vasas registratur hämtade breven kan ju vilken läsare som helst kontrollera. Bolins kritik har föranlett mig att gå igenom en grupp almanackor i Kungl. Bibliotekets samling till och med 1619. Den är ju icke komplett. Almanackorna upptaga både marknad och fullmåne. Dessa sammanfalla 1600 (den 19 februari), 1605 (den 24 januari), 1606 (den 1 februari), 1608 (resp. den 22 och den 21 januari), 1613 (den 26 januari). För 1611 ha vi uppgiften på titelbladet till Messenius Disa, som stämmer med den beräknade fullmånen. 1614 kommer något anmärkningsvärt, i det att distingen sättes den 14 och fullmånen den 15. Sambandet med månen behålles men den eljest orubbliga gränsen har överskridits. Så ha vi både disting och fullmåne 1617 den 10 februari och 1619 den 18.

Nu är att märka, att *distingen* för våra fäder icke var namnet på marknaden utan på ett visst datum. Det hette icke "Marknaden hölls den 25 januari, distingsmarknaden". Det hette marknaden hölls "vid distingen, som detta år var den 25 januari". Forsius har dragit ur konsekvensen och satt ut distingen med samma röda färg, som markerar helgondagarna. På avdelningen om marknader säger han blott, att Uppsala har marknad vid distingen. Att någon gång marknaden hållits på en senare dag än den, då fullmåne inträffade, berodde på önskan att icke störa helgondagarna. Om fullmåne inträffade,

fade den 25 februari, Pauli omvändelse, så ändrades (ofta) marknadsdagen till den 26.

En strönotis om distingen, som jag påträffat, må i korthet meddelas. Distingsfullmånen var 1930 förmörkad, och förmörkelsen var synlig i hela Sverige. Detta kan ha inriktat folks fantasi på förmörkelser. Som bekant uppger Snorre, att en förmörkelse, som inträffade vid Olov den heliges död, var till förloppet mycket lik den, som skall ha inträffat vid Kristi död. Många, bl. a. den framstående astronomen Hansteen, ha velat rätta uppgiften om slaget, så att det stämmer med förmörkelsen. Detta är att skatta åt en fantasi. Det är karakteristiskt, att Snorres uppgift saknar motsvarighet i den nyktra Fagrskinna, men har sådan i den legendariska Olovssagan. Detta kunde vara en tillfällighet. Men fullkomligt avgörande är, att uppgiften om solförmörkelsen saknas i den gamla norska homilieboken, som annars sorgfälligt talar om allt, som kan indicera en helgongloria åt kungen. Det är otänkbart, att predikanten skulle ha glömt samtidigheten med förmörkelsen, om han hade trott på den. I min bok om tideräkning och historia behandlas frågan flerstädes.

Allra sist vill jag nämna, att Lindhagen, som behandlat "distingsfullmånen" i Arkiv för matematik etc. XVII: 17 (Stockholm 1924) undrar, om våra fäder räknade med den verkliga fullmånen eller med en (lättare beräknad) medelfullmåne. Jag vill svara, att de säkerligen räknade med ett närmevärde, så grovt, att denna skillnad saknar betydelse. En grov approximation kan göras redan föregående år, eventuellt då kungöras. Man räknar med att man får gå tillbaka 11 dagar, resp. om detta leder förbi den kritiska punkten framåt 18 dagar för att finna rätt datum. Om skottdagarna falla på visst sätt, kunna siffrorna få ändras till 12 och 17 resp. Hur man betedde sig i de fall, då detta ledde till precis den kritiska punkten, resp. den 21 januari eller den 20 februari, tilltror jag mig icke att avgöra. Lindhagen behandlar utförligt de förhållanden, som på 1700-talet följde med övergången till ny stil och vissa lärda herrars försök att få en mera forntrogen regel. På dessa ting har jag icke anledning ingå.

Och härmed skall jag sluta. Det var kanske med en viss otålighet, jag började den nya genomgången av mitt stora material. Men det har icke varit utan nytta. Tack vare Bolin kan jag nu med större styrka än för 28 år sedan hävda, att *distingen representerar en obruten tradition, som följer samma regel, som Tacitus har refererat.*

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Marieberg. En lysande representant för svenskt sjuttonhundratalet. Av Carl Hernmarck. Stockholm 1946. Wahlström & Widstrand. 4:0, 254 s. Kr. 27: 50; inb. 32: 50.

Om ej den gamla vivören Fredrik I haft dåliga tänder, som behövde ersättas av proteser för att ge illusion av behållen mandom, hade vi då kunnat glädja oss åt åsynen av de svenska, helvita och polykroma fajanserna från rokokotiden? Frågeställningen kan förefalla sinnesförvirrad, och likväl är den ej något receptionsskämt i ett burschikost sällskap. På fullaste allvar måste svaret bli: sannolikt ej! Det är nämligen ett faktum, att den till Sverige år 1747 inflyttade tysken Johann Ludwig Eberhard Ehrenreich — antagen till livtandläkare hos konungen — just genom sin förtrogenhet med dentala emalj- och porslinsarbeten i förening med en oförbrännelig entusiasm blev den, som bildligt uttryckt skulle pusta liv i de pyrande eldarna under de keramiska brännugnarna i vårt land. Grundandet av Mariebergs porslinsfabrik på yttre Kungsholmen år 1758 — arbetet där kom i gång året därpå — genom Ehrenreich utgjorde upptakten till en blomstringstid utan motstycke för den keramiska konsten i Sverige och detta tack vare Ehrenreichs vidsynta och i allt utom det ekonomiska framgångsrika ledning av fabriken. Genom verksamheten vid Marieberg uppstod också ett konkurrensförhållande till den äldre Rörstrands porslinsfabrik, vilket väsentligt bidrog till höjandet av både den tekniska och konstnärliga kvalitén hos de båda fabrikenas produktion.

Verksamheten vid Rörstrand och Marieberg under 1700-talet skildrades tidigast i monografisk form av Gustaf Holdo Stråle åren 1870 och 1879 respektive 1880. Stråle ägde genom sin verksamhet som ledare av Rörstrands porslinsfabrik de bästa förutsättningar för en uppgift av detta slag, och han åstadkom också med dessa sina tryckta arbeten ytterst värdefulla källor till kunskap om de båda märkliga industrierna. Framför allt kom därigenom det arkivaliska materialet i dagen. Sextio år efter Stråles första bok om Rörstrand publicerade Arvid Bäckström sitt arbete om Rörstrand och dess tillverkningar 1726—1926, byggd delvis på förut okänt aktmaterial samt icke minst på föremålsstudier. Hans boks typografiska karaktär svarade på ett fullkomligt kongenialt sätt mot det spröda och förfinade material, som

skildrades och bildmässigt återgavs. Författaren, vars palladium var minutiös noggrannhet och som med kärleksfullhet omfattade det han sökte närma sig, gav härmed en fullödig, kulturhistorisk bakgrund till en konstnärlig, industriell verksamhet med en given plats i det europeiska konsthantverkets historia. — Nu, sextiosex år efter Stråles bok om Marieberg, föreligger Mariebergs historia, skriven av Carl Hernmarck. Författaren är tydligen en man, som ej vill länge vila på vunna lagrar. Nätt och jämnt har han fullbordat sina tungt vägande bidrag i verket om svenskt silversmide, varmed han vunnit allmänt erkännande som en av de främsta och mångsidigaste kännarna på detta område av konsthantverket, förrän han är beredd att lämna oss en stilhistorisk framställning av den keramiska progressen vid Marieberg från 1758 till 1788, dvs. den tid fabriken ägde bestånd. Att vid sidan av en daglig museal tjänst med många rutinmässiga göromål producera i denna takt och med så förtroendegivande resultat vittnar om en sällsynt arbetsförmåga parad med oförvillad tankeskärpa och rörligt intellekt. Djup inlevelse i det material som behandlas kännetecknar denna efterlängtade bok. Typografiskt välvärdad sluter den väl an till Bäckströms arbete om Rörstrand utom i fråga om formatet. Man hade gärna velat se de båda böckerna sida vid sida i bokhyllan som tvillingsystrar även till det yttre.

Det var en kortvarig men intensiv blomstringstid Marieberg upplevde. Under Ehrenreich till 1766 och Pierre Berthevin till 1769 infaller den måhända mest lysande tiden i dess historia. Efter att ha misslyckats i att kunna framställa porslin i stor omfattning ägnade sig Ehrenreich redan från början åt fajanstillverkning med hjälp av erfarna, utländska yrkesmän, modellörer och målare. De helvita eller odekorerade fajanserna spelade i begynnelsen en framträdande roll i produktionen vid fabriken och särskild uppmärksamhet ägnades då åt formgivningen i naturalistisk anda. Men mycket snart, omkring 1763, övergick Ehrenreich till framställning av de med emaljfärger dekorerade, kulörta fajanserna, som gjort namnet Marieberg ryktbart. Följden härav blev, att konkurrentföretaget Rörstrand var praktiskt taget utmanövrerat vid mitten av 1760-talet med avseende på muffelmåleriet. Jämte Ehrenreich i egenskap av förutseende ledare är det de fyra medlemmarna av den från Danmark inkallade målarefamiljen Frantzen, som ha del i denna konstnärliga framgång med målning à la Strassbourg. Det är Hernmarcks ära att ha uppmärksammat Mariebergs förbindelser med den danska fajansfabriken i Kastrup, varifrån målarna Frantzen närmast kommo, och även med rätta understrukt detta förhållande i sin bok. Det förefaller vara en fullt logisk slutsats Hernmarck gör, när han hävdar, att muffelmåleriet införts till Marieberg från Danmark i början av 1760-talet.

Ehrenreichs oförmåga att göra Marieberg till ett vinstgivande företag föranledde hans avskedande 1766. I hans ställe inträdde fransmannen Pierre

Berthevin, som av fabriakens intressenter kallats till posten med tanke på att äntligen kunna uppnå det hägrande målet, framställning av porslin. Men Berthevin behärskade olyckligtvis blott metoden att tillverka det s. k. mjuka porslinet, som här i Sverige ej förmådde konkurrera med fajansen. Den nye direktörens verksamhetstid blev också kortvarig; redan 1769 lämnade han landet. En intensifiering av färgen samt införande av den tryckta dekoreringen på fajanserna äro de synliga resultaten av Berthevins verksamhet. Till hans tid höra också de målade figurinerna av mjukt porslin, rokokomässigt sockersöta i Meissens stil. Någon ekonomisk uppyrckning för Marieberg innebar emellertid ej Berthevins direktörskap.

Det var svensken Henrik Sten som till sist skulle sätta fabriken på fötter. Uppfostrad vid Rörstrand kom han 1768 till Marieberg som verkgesäll för att tio år senare utnämnas till direktör. Han införde tillverkning av hårt porslin och flintporslin, varigenom fabriken blev konkurrenskraftig. Hans verksamhet har av Stråle blivit ganska orättvist bedömd, men han får av Hernmarck i viss mån en Ehrenrettung, som han är väl förtjänt av. Men man kan ej undgå att märka, som Hernmarck också påpekar, en viss torrhet och fantisilöshet i de dekorativa uttrycksmedlen. Henrik Sten bör i rättvisans namn likväl ej ensam lastas härför, ty Rom och Aten med sitt marmorkalla allvar hade en förmåga att dämpa den ystra leken med naturens former. Låt vara att den gustavianska stilen åstadkommit förunderligt goda resultat på andra områden av konsthantverket, men i fråga om porslinet dödade den på sätt och vis med sina förnuftskrav den omedelbara charmen, rokokons signatur.

Den tredje stora porslinsfabriken i Sverige, Farsta-Gustavsberg, har ännu ej fått sin historia skriven, men ryktet förmäler, att en sådan är under arbete. När denna en gång framkommit, kunna vi skatta oss lyckliga att äga full kännedom om fajans- och porslinstillverkningen i vårt land under äldre tider.

Marshall Lagerquist.

Från Tyska kyrkans glansdagar. Bilder ur svenska musikens historia från Vasaregenterna till Karolinska tidens slut.

Av Tobias Norlind. Musikhistoriska museet, Stockholm 1944—45. I. Reformationstidevarvet 1523—1600, 118 s. — II. Stormaktstidevarvets begynnelse 1600—1660, 182 s. — III. Stormaktstidens senare skede 1660—1720, 344 s. 1:a häftet kr. 5:—; andra häftet kr. 7:—; tredje häftet kr. 12:—; inbundna i ett band kr. 25:—.

Vid Kungl. Musikaliska Akademiens högtidsdag i december 1945 mottog professor Tobias Norlind ur biskop Gustaf Auléns hand den nyinstiftade

medaljen för betydande insatser för tonkonstens främjande. Att denna utmärkelse var berättigad står höjt över all diskussion. Med aldrig sinande nit och förmåga har Tobias Norlind åt sig skapat en centralplats inom svensk musikkforskning. Frapperande är, att han i sin litterära produktion i mycket hög grad behandlat ämnen, som kanske inte alltid varit så tillgängliga för den musikintresserade allmänheten. Norlind är en av de relativt få svenskar, som ha tagit till uppgift att i detalj behandla epoker ur Sveriges musikliv genom tiderna, rika på ämnen, som, långt ifrån att vara torra och tråkiga, bjuda forskaren oerhört mycket av intresse och tacksamt inspirerande arbete.

I sitt förord förklarar Norlind, att Tyska kyrkans musikalier fångslat hans uppmärksamhet, alltsedan han för 45 år sedan började sina undersökningar i Sveriges äldre musikhistoria. Denna kyrka intog under hela tiden från Gustaf Vasas tronbestigning till Frihetstidens begynnelse en ledande ställning inom Stockholms och därmed inom hela landets musikliv. Med dess arkiv som bas kunna vidsträckta strövtåg företagas inom fru Musicas värld under denna epok. Norlind har också företagit synnerligen grundliga forskning. Hans bok tyder alltigenom därpå. Icke heller har han begränsat sig till Tyska kyrkans arkiv. För att skapa helhetsbild av allt det, som rörde sig i vårt lands musik, har författaren ej sparat någon möda.

Den mycket detaljrika framställningen förlämnar vid många tillfällen Norlinds arbete prägel av uppslagsverk. Som exempel härpå kan nämnas redogörelsen i tredje bandet för ett antal svenska orglars olika stämmor, varvid varenda stämma uppräknas. Lika ingående är Norlinds framställning, då han behandlar källor, som belysa musikodlingen, vokal- och instrumentalverk, koraler etc. Men framställningen är hela tiden fångslande, inte minst därför att läsarens specialintressen tillgodoses. Den historiskt intresserade följer så t. ex. med utbyte skildringarna av de kungliga kröningarna, festerna och begravingarna, och man ser, hur den politiska situationen återspeglas i en musikalisk livaktighet.

Med dessa mer fackbetonade notiser förenas en allmän skildring, som lämnar intet övrigt att önska i fråga om förtrogenhet med de agerande personerna, insatta i händelsernas riktiga sammanhang. Det är ett nöje att om mångfrestaren Olof Rudbeck som sångare läsa bl. a. följande: "Man har hittills velat framställa honom som ren diletterant, visserligen med stark, tämligen oskolad röst men föga bevandrad i musikens teori — —. I Sverige sjöng han vid flera tillfällen, såväl vid hovet som universitetet. Man citerar emellertid gärna ett meddelande om hans medverkan vid Karl XI:s kröning, för att därmed bevisa, hur hård och sträv hans röst måste ha varit och föga lämpad för konstnärligt utförande. Hans sång skulle nämligen vid detta tillfälle ha varit ackompanjerad av 12 trumpeter och 4 pukor — —. 12 trumpeter till en enda röst är även för dåtida förhållanden något abnormt — —.

Sedan må väl även erinras om att man ej förutsätter, att i en orkester alla instrumenten spela på en gång, lika litet som man i våra dagar till 64 mans orkester räknar med att alla instrumentisterna på en gång ackompanjera en sångsolist" (II, s. 176). — Även om Rudbecks roll vid redigeringen av 1697 års psalmbok var tämligen liten, var han engagerad även där. I ett brev uttrycker uppsalaprofessorn nämligen en önskan att ej bliva tillsänd för många korrekturark på en gång, då heshet uppstår vid genomsjungandet av dem.

En verkligt dråplig sammanställning gör sig författaren skyldig till, då det om Karl XI säger, att den unge furstens "förbindelser med hovkapellet började ovanligt tidigt. Han erhöll nämligen hovkapellisten Hans Henrik Tauschers hustru Märta till amma" (III, s. 6.).

I samband med kyrkoordningen av år 1614 omtalar Norlind den nytillkomna psalmen "pro exitu", och att härtill föreslås "Förlän oss Gud så nådelig" och "Gud give vårom konung och all överhet", vilka psalmer betecknas som 1600-talets kungssånger. "Tyska originaltexten har 'Fürst', något som passar in på hertig Karl, innan han var erkänd regent i Sverige. I Tyska kyrkans Eccard-Stobaeus koralbok finnes psalmen, men titeln 'Fürst' är överstruken och ersatt med 'König'. Man var således mycket mån om att sången direkt skulle rikta sig till konungen" (II, s. 25).

I kapitlet om skolmusik under drottning Kristinas och Karl X Gustafs tid framhåller författaren de svåra musikförhållanden, som uppstått genom den bristande skoldisciplinen och de i upplösning stadda sederna. Det svenska folkets nationalsynd, superiet, spred sig bland skolornas elever, då stadsmusikerna mångenstädes förvärvade krogrättigheter och naturligtvis voro angelägna om besök. Tiggarvandringen ansågo de förmögna borgarna sina barn för goda för; de av musik ointresserade uteblevo helt enkelt från sångtimmarna. Enligt Norlinds utsago florerade missförhållanden som dessa starkast i de stora tyska handelsstäderna, men man finner dem även i Sverige och då framför allt i Stockholm.

Vad angår stadsmusikernas ovan nämnda krogrättigheter kan man bakom dem skönja det bekymmersamma i yrkesmusikernas ekonomiska ställning. Detta spørsmål utredes också. I en skolstad med 2 à 3.000 invånare funnos i genomsnitt fem av staden eller församlingen avlönade musiktjänster. Hade man dessutom militärförläggning, tillkommo ytterligare fyra s. k. hautboister. Ingen av innehavarna till dessa tjänster kunde på sin lön försörja hustru och barn. En bitter konkurrens om engagement vid bröllop och andra fester blev följd. Magistrat och kyrkoråd sökte råda bot på besvärligheterna genom att utvidga distriktet med några lantförsamlingar. Så småningom inkorporerades flera härader. Landsbygden, som önskade behålla sin självständighet, uppkallades till motstånd, och så var karusellen i gång.

På andra håll slogo myndigheterna in på den vägen, att de tilldelade musiker andra ämbeten. Pastorsbefattningar vid hospital, domkapitelstjänster och kyrkliga notariebeställningar innehades av kantorer, medan organister fungerade som rådmän och skatteuppbördsmän samt skötte olika sysslor inom administrationen. Värre var, att musikerna slogo sig på krogrörelse och ölutskänkning.

I avsnittet om hemmens musik under Karl XI:s tidsålder går Norlind in på det stora genombrott för regementsmusiken, som 1682 års svenska här-omorganisation innebar. "Trumpetarkåren" blev en fast institution. Den bestod inom infanteriregementet av 28, inom kavalleriregementet av 17 personer. "Regementsmusikkåren kom att verka revolutionerande på hela musiklivet såväl hos adel som borgare. De enskilda kapellen hos aristokratien försvunno efter hand, dels på grund av Karl XI:s reduktion, dels på grund av instrumentensemblens omändring. De flesta adelsmännen voro officerare och togo gärna sina spelmän från sitt regemente. I städerna med militärförläggning trängde den nya bläsensemblen ut den gamla stadsmusikantinstitutionen. I huvudstaden fingo borgarna rätt att betjäna sig av gardets musikkår, medan adelsmännen ännu så länge höllo fast vid hovkapellet" (III, s. 47 f.).

På 1500-talet anställde hovet och avlönade en kantor, som hade trefaldig tjänst, nämligen hos konungen, vid Storkyrkan och i storskolan. Författaren säger om denne: "Då kantorn i sin egenskap av kyrkans tjänare måste ha haft prästerlig utbildning, kunde han ofta på äldre dagar erhålla ett pastorat. Så vore förhållandena överallt i utlandet, och mycket talar för att även i Sverige funnits samma befordringsmöjligheter" (I, s. 18). I fortsättningen ingår Norlind på en fyllig redogörelse för dessa kantorer. Beträffande den förste i den långa raden, en Hans Larsson, framgår att han, som var betrodd med ämbetet som "överste räknemästare" hos konungen och även tjänstgjorde såsom organist i Storkyrkan och matematiklärare vid skolan, var välutbildad prästman. På Johan III:s tid figurerar en Hans Jönsson, vilken i egenskap av "cantor" vid konungens högskola dragits in i de katolska virvlarna och även övergått till katolicismen. Upploppet på Riddarholmen 1580 hade så när kostat honom livet. Dock står ingenstädes att läsa, att någon enda av dessa kantorer erhållit pastorat. Anmälaren betvivlar ej, att grund förelegat för ovan citerade påstående, men ber att få efterlysa bevis eller exempel därpå. Frågan är mycket betydelsefull, när det gäller normerna för tillsättandet av pastoral befattningar under det sextonde århundradet. Luckan i behandlingen av hithörande spørsmål är att beklaga.

I kapitlet om kyrkomusiken under Gustaf Vasa och Erik XIV talas om Olaus Petris "torftiga mässa" och förmodas, att den svenske reformatorn "kanske även saknat varje sinne för musik". Vad det första citatet beträffar

har det nog sin riktighet, när man jämför den nya svenska mässan med den gamla, katolska. I den förra kan man se en reaktion mot den senare. En annan syn på människans förhållande till Gud hade reformationen medfört, och den hade naturligtvis sina återverkningar på gudstjänstordningen. Frågan är dock om inte benämningen "torftig" är i starkaste laget. Ty kyrkosången vann snabbt mark och kom att intaga en betydelsefull plats inom gudstjänsten. Konstsången hade ersatts av gemensam sång, som naturligtvis inte rent musikaliskt kan jämföras med sin föregångare men blivit en hela folkets värdefulla egendom.

Det andra citatet är bevisligen felaktigt. Förvånansvärt är, hur Olaus Petris verksamhet som utgivare av flera samlingar "Svenska sånger eller visor" med början 1526 och 1536 års psalmbok så spårlöst har kunnat gå Norlind förbi. Betydelsen av reformatorns insats på detta område har stått klar både för hans samtida och efterkommande i århundraden.

Vid behandlingen av musikverk på Johans och Sigismunds tid framhålles det egendomliga i att så få egna tonsättare finnas. "Delvis beror väl detta på att intet direkt större tryckalster utgavs. Mycket måste ha förstörts såsom alltför obetydligt i jämförelse med den stora utländska produktionen" (I, s. 87). Tre verk ha dock bevarats. Att man skulle ha förstört inhemsk produktion på grund av utländsk konkurrens verkar vara rätt långsökt. De kompositioner, som äro i behåll, tjäna som exempel på att det, som inom landet skapades, ej var utan värde, och att anledningen till en så långt driven mindre värdeskänsla ej förelåg. Liksom författaren senare förklarar bristen på rent profana verk i Dübenbiblioteket med att de kanske blivit lågornas rov vid Stockholms slotts brand 1697, bör denna förklaring inte vara alldeles utsluten även i fallet ovan. Det förefaller som om Norlind avfärdat denna viktiga fråga på ett något lättvindigt sätt.

Under rubriken "Orgeln" talas vid ett tillfälle om olika egendomligheter i registerväg, och i en not göres följande tillägg: "Så vitt man kan döma av Hülphers orgelbeskrivningar har man aldrig i Sverige gått till sådana ytterligheter som i utlandet, där man fått höra gökrop och tordön samt se rörliga englar, som sätta trumpet till munnen m. m., ej heller rävsvarsregistret för nyfikna. Olof Platou har rörande dylika 'stämmor' i Norge en hel del att meddela (Norges musikhistoria, II, 1921, s. 98). Det förefaller föga troligt, att Norge så skarpt skilt sig från Sverige. Förmodligen har förf. läst om sådana kuriositeter i tyska orgelböcker och så tagit för givet, att dylikt förekommit även i Norge" (III, s. 194). Anmärkningsvärt är, att Platou ej nämnt någon norsk orgel, där han konstaterat ovannämnda stämmor, i synnerhet som han i fråga om "cymbelstjärnor" o. dyl. givit flerfaldiga exempel på förekomsten av dessa. Men det behöver därför inte innebära, att han gjort sig skyldig till en sådan osjälvständighet, som kopiering av

tyska böcker måste anses innebära. Man hade varit tacksam, om Norlind ägnat saken närmare studium och ej nöjt sig med detta kortfattade förmodande.

Dessa enstaka invändningar mot "Från Tyska kyrkans glansdagar" röra endast detaljer. De förringa på intet sätt värdet av detta märkliga arbete. Rikliga och väl valda illustrationer och notexempel förhöja det ytterligare. Tobias Norlind har med detta sitt senaste verk åter på ett utomordentligt sätt berikat svensk musikhistorisk litteratur.

Åke Brandel.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E N

Styrelseberättelse för år 1944

Föreningens styrelse har under 1944 — föreningens tjugosjunde arbetsår — sökt på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

En föregående år tillsatt kommitté för utredning av frågor rörande bebyggelsereglering och kulturtradition avlämnade i april en skrivelse till eklestistikministern med yrkande att utbildningen av stadsbyggnadsfackmän måtte bli föremål för ny utredning.

Föreningens första sammanträde för året hölls den 5 maj på Skogaholms herrgård på Skansen, varvid föredrag hölls av professor Sigurd Erixon om "Kulturhistorisk forskning under ett kvartsekel" och av professor Nils Ahnlund om "Norrländska skatteskatter".

Årets andra sammanträde hölls den 7 december i Institutet för folklivsforskning, varvid behandlades från föregående sammanträde uppskjutna stadseenliga ärenden. Till ordförande återvaldes generaldirektör Thorwald Bergquist. De i tur avgående styrelsemedlemmarna liksom föregående års revisorer och revisorssuppleanter återvaldes. Därefter höll professor Otto Andersson, Åbo, ett föredrag om "Nordisk samhörighet i musiken".

Styrelsen har under året sammanträtt den 18 oktober.

Tidskriften Rig har under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 180 sidor. Redaktör för tidskriften har varit docent Salomon Kraft.

För värdefullt ekonomiskt stöd uttalar styrelsen föreningens tack till sina garanterande medlemmar härads hövding Knut Dahlberg, professor Martin Olsson, apotekare Ivar Röing, kaptan Nils Strömbom, direktör R. K. Wahrgren, Kooperativa Förbundet och Landsorganisationen i Sverige, till skattmästaren samt till Nordiska museet och Patriotiska sällskapet, vilka senare båda institutioner lämnat särskilda anslag till i Rig tryckta uppsatser. Styrelsen tackar också Rigs redaktör för att denne utan ersättning omhänderhaft tidskriftens redigering.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag å 1.000 kronor.

INGÅENDE BALANS KONTO.

I/I 1944.

Skulder:

Ledamöters fond	2.036:—
Vinst och Förlust Konto	400:—
	<hr/>
	Kronor 2.436:—

Tillgångar:

66.800 ex. Rig	2.036:—
Bankräkning	76:43
Enligt dagboken (kassa)	72:83
Vinst- och Förlust Konto underskott	250:74
	<hr/>
	Kronor 2.436:—

VINST- OCH FÖRLUST KONTO.

Inkomster:

Medlemsavgifter, årliga	2.390:—
" fam.	12:—
" garant. och korp.	550:—
	<hr/>
	2.952:—
Försäljning	1.207:—
Annonser (från 1943)	95:—
Gåva och anslag	1.242:—
Statsbidrag	1.000:—
Ränta	3:12
Underskott balanserat	140:07
	<hr/>
	Kronor 6.639:19

Utgifter:

Tryckningskostnader	5.507:92
Författarearvoden	345:—
Omkostnader	380:64
Porto	154:89
	<hr/>
	535:53
Underskott 1943	250:74
	<hr/>
	Kronor 6.639:19

UTGÅENDE BALANS KONTO.

31/12 1944.

Tillgångar:

67.000 ex. Rig	2.036:—
Bankräkning	779: 55
Enligt dagboken (kassa)	0: 48
Fordran Diverse Personer	702: 50
Vinst- och Förlust Konto underskott	140: 07
	<hr/>
	Kronor 3.658: 60

Skulder:

Ledamöters fond	2.036:—
Diverse Personer	1.622: 60
	<hr/>
	Kronor 3.658: 60

*Thorwald Bergquist.**Sten Westerberg.**Sigfrid Svensson.***Styrelseberättelse för år 1945**

Föreningens styrelse har under 1945 — föreningens tjugooåttonde arbetsår — sökt att på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

I samarbete med Dansk historisk Fællesforening har föreningen genom utsända cirkulär sökt främja bytesförbindelserna mellan de danska och svenska föreningar, som utge årsböcker och tidskrifter med kulturhistoriskt innehåll.

Tillsammans med Svenska numismatiska föreningen sammanträdde föreningen på Statens historiska museum den 2 februari, varvid professor Eli F. Heckscher höll ett föredrag om "Daler, mark, öre — kan deras nutida värde angivas?" Vid den efterföljande supén kåserade museilektor Mats Rehnberg om olika lekar och spel med mynt.

Med anledning av inom styrelsen diskuterat förslag om event. omorganisation av föreningen ha val och övriga stadgeenliga ärenden uppskjutits till 1946.

Tidskriften Rig har under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 147 sidor. Redaktör för tidskriften har varit docent Salomon Kraft.

För värdefullt ekonomiskt stöd uttalar styrelsen föreningens tack till sina garanterande medlemmar häradshövding Knut Dahlberg, apotekare Ivar Röing, kapten Nils Strömbom, direktör R. K. Wahrgren, Kooperativa Förbundet och Landsorganisationen i Sverige samt till skattmästaren. Styrelsen tackar också Rigs redaktör för att denne utan ersättning omhänderhaft tidskriftens redigering.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag å 1.400 kronor.

INGÅENDE BALANS KONTO

I/I 1945.

Skulder:

Ledamöters fond	2.036:—
Diverse Personer	1.622: 60
	<hr/>
	Kronor 3.658: 60

Tillgångar:

67.000 ex. Rig	2.036:—
Bankräkning	779: 55
Enligt dagboken	0: 48
Diverse Personer	702: 50
Vinst- och Förlust Konto	140: 07
	<hr/>
	Kronor 3.658: 60

VINST- OCH FÖRLUST KONTO.

Inkomster:

Medlemsavgifter, årliga	2.220:—
" fam.	9:—
" garant.	500:—
	<hr/>
	2.729:—
Försäljning	678: 73
Gåva	500:—
Statsbidrag	1.400:—
Ränta	6: 28
Underskott	288: 15
	<hr/>
	Kronor 5.602: 16

Utgifter:

Tryckningskostnader	4.515: 89
Författarearvoden	555:—
Omkostnader	328: 04
Porto	63: 16
	<hr/>
	391: 20
Underskott 1944	140: 07
	<hr/>
	Kronor 5.602: 16

UTGÅENDE BALANS KONTO.

31/12 1945.

Tillgångar:

67.300 ex. Rig	2.036:—
Bankräkning	85:83
Enligt dagboken (kassa)	75:51
Fordran Diverse Personer	405:—
Underskott	288:15
	<hr/>
	Kronor 2.890:49

Skulder:

Ledamöters fond	2.036:—
Diverse Personer	854:49
	<hr/>
	Kronor 2.890:49

*Thorwald Bergquist.**Sten Westerberg.**Sigfrid Svensson.***Revisionsberättelse**

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer få härmed efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse.

Vi hava granskat föreningens räkenskaper för åren 1944 och 1945 och funnit dem vara förda med ordning och reda och alla utgifter försedda med vederbörliga verifikationer, varför vi tillstyrka att föreningen beviljar skattfästaren och styrelsen full och tacksam ansvarsfrihet för de ifrågavarande årens förvaltning.

Stockholm den 24 september 1946.

*K. E. Sahlström.**Ola Bannbers.***Föreningens för svensk kulturhistoria sammanträde 1946**

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sammanträde i Riddarhuset den 24 september 1946 under ordförandeskap av landshövding Thorwald Bergquist. På grund av inom styrelsen diskuterat förslag om eventuell omorganisation av föreningen hade val och stadgeenliga ärenden uppskju-

tits från föregående år, varför nu styrelseberättelser förelågo för både 1944 och 1945. Dessa godkändes och ansvarsfrihet beviljades. Efter landshövding Bergquist, som på grund av sin avflyttning från Stockholm undanbett sig återval, valdes till föreningens ordförande statsrådet Herman Zetterberg. De avgående styrelsemedlemmarna återvaldes, och till nya medlemmar av styrelsen utsågos landshövding Bergquist och intendent Mats Rehnberg. Till revisorer valdes filosofie doktor K. E. Sahlström och registrator Ola Bannbers samt till revisorssuppleanter filosofie doktor Agnes Geijer och amanuens Brita Stjernswärd. Landshövding Bergquist riktade därefter ett hälsningsanförande till kvällens celebre gäst høysterettsdommer Erik Solem, som höll ett föredrag över ämnet "Om gamla rättsedvaner särskilt hos lapperna". Föredragshållaren byggde sitt föredrag främst på egna erfarenheter från många års verksamhet som domare i nordligaste Norge och visade hur vid sidan om lagarnas tryckta paragrafer funnits en folklig rättsuppfattning, som är värd att observeras och studeras. Särskilt starkt och säreget leva olika äldre rättssedvanor kvar hos lapparna, där de bevarats främst genom nomadlivets ålderdomliga livsföring. Men även hos den norska nationen i gemen finnes en grundmurad folklig känsla för rättens helgd, framhöll föredragshållaren till sist, och det var denna känsla som gav styrka i kampen, när främlingar under de tunga åren ville göra makt till rätt. Høysterettsdommer Solems föredrag kommer senare att tryckas i Rig. Vid den efterföljande supén på Den Gyldene Freden avtackades föredragshållaren av statsrådet Zetterberg. Föreningens tack till den avgående ordföranden framfördes av riksantikvarien Martin Olsson, som även tackade styrelsens båda nu avgående funktionärer, Rigs redaktör docent Salomon Kraft och föreningens sekreterare professor Sigfrid Svensson.

Nya funktionärer i Föreningen för svensk kulturhistoria

Såsom framgår av referatet ovan från senaste föreningssammanträdet har föreningen till ordförande efter landshövding Thorwald Bergquist, som undanbett sig återval, utsett statsrådet Herman Zetterberg. Efter professor Sigfrid Svensson och docent Salomon Kraft, vilka av sagt sig sina resp. uppdrag som sekreterare och redaktör, har styrelsen till föreningens sekreterare utsett intendent Mats Rehnberg samt till redaktör för Rig från och med årgången 1947 förste intendent Gösta Berg med intendent Gösta von Schoultz som redaktionssekreterare. Landshövding Bergquist har varit föreningens ordförande sedan 1937, docent Kraft redaktör för Rig sedan 1933 och professor Svensson sekreterare under åren 1934—38 och sedan 1940.

TRYCKERI A.-B. THULE
STOCKHOLM 1946

480804